أبو عبد الرحمن الكردي

بنكەی توێژینەوە (10)

بزاڤی رزگاریخوازی کوردی

د. سەعدی عوسمان

بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

سەرهەڵدان و قۆناغەکان ونموونەیەك

د. سەعدی عوسمان هەروتی

پرۆفیسۆری یاریدەدەری مێژووی نوێ

هەولێر - ٢٠٠٦

ناوی کتێب: بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

- نووسینی: دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی

- نەخشەسازی ناوەوە: هەردی

- بەرگ: ڕێبین

- سەرپەرشتی چاپ: هێمن نەجات

- ژمارەی سپاردن: (٨٦٩)

- تیراژ: ١٠٠٠ دانە

- چاپی یەکەم ٢٠٠٦

- نرخ: ١٥٠٠ دینار

- چاپخانە: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

زنجیرەی کتێب (١٠)

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی
www.mukiryani.com
asokareem@ maktoob.com
Tel: 2260311

پێشکەشە بەو قارەمان و دلێرانەی ..

هەمیشە سووتەمەنین

بۆ بلێسەی بزافی ڕزگاریخوازی کوردی و وەگەڕخستنی ڕەوڕەوەکەی

پێرست

پێرست ٥

گـــوتەی بـــەرایی.. .... ٧

دەروازە.. ٩

بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی.. چەمك و پەرسەندن............ ٩

باسی یەکەم ١٧

بزاڤی رزگاری خوازی کوردی ١٧

پێشەکی ١٩

چەند سەرنجێکی گشتی لەبارەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی.............. ٢١

هەوڵەکانی قۆناغبەندکردنی بزاڤی رزگاریخوای کوردی ٢٤

سەرهەڵدانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی.................... ٢٨

قۆناغەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی ٣٦

قـۆنـاغـی یـەکـەم: ٣٦

قـۆنـاغـی دوودم ٤٥

قـۆنـاغی سـێـیـەم............................. ٥٧

دەرئەنجام: ٧٢

باسی دووەم.................................... ٧٥

ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤ – ١٩٤٥ .... ٧٥

پێشدەستی...................................... ٧٧

دەروازەیـــەکـی مێـژوویـی...................... ٧٩

هەڵوێست لە کوردستانی باشوور لە ساڵانی جەنگی جیهانی یەکەمدا ٨٤

ڕاپەڕینەکانی سەردەمی داگیرکاری بەریتانی ١٩١٨ – ١٩٢٠............ ٨٨
ڕاپەڕینەکانی سەردەمی ئینتیدابی بەریتانی لە عیراقدا ١٩٢٠ – ١٩٣٢.. ٩٦
ڕاپەڕینی دووەمی شێخ مەحمود: ٩٩
بەرخودانی کۆتایی شێخ مەحمود ١٠٤
ڕاپەڕینی شێخ ئەحمەدی بارزان ١٠٧
ڕاپەڕینەکانی دوای سەربەخۆ بوونی عیراق لە ساڵی ١٩٣٢ ....١١٠
ڕاپەڕین لە ساڵانی جەنگی جیهانی دووەم ١١٢
دەرەنـــجـــام......................................١١٧
ژێدەر و سەرچاوەکان ١١٩

گوتەی بەرایی..

ئەم کتێبە لەبنەڕەتدا لەدوو توێژینەوەی ئەکادیمی پێکهاتووە کەهەریەکەیان لەگۆڤارێکی ئەکادیمی بڵاوکراوەتەوە،یەکەمیان ناونیشانی (بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی / توێژینەوەیەکی شیکاری لەبارەی سەرهەڵدان و قۆناغەکانی) هەلگرتووە. کەلەگۆڤارا (زانکۆیا دهۆك)،بەربەندا (٢) هژمار (٩) ساڵا(٢٠٠٦) هاتۆتە بڵاوکردنەوە. دوەمیشیان لەژێر ناوی (ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤- ١٩٤٥ / توێژینەوەیەکی هەڵسەنگێنەرانەی هۆکارەکان و ئاماانجەکان) لەژمارە (٢٥)ی حوزەیرانی (٢٠٠٥) لەگۆڤاری (زانکۆ) کەگۆڤاری زانستە مرۆڤایەتیەکانی (زانکۆی سەلاحەددین ــ هەولێر)ە بڵاوکراوەتەوە.

بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم دوو گۆڤارە وەك زۆربەی گۆڤارە ئەکادیمییە زانکۆییەکانی تر لەسنوورێکی تەسکدا بڵاودەکرێنەوە کەزیاتر چوارچێوەی زانکوکان وکتێبخانەکانیان دەگرێتەوە، بۆیە بەپێویست زانرا لە دوو توێی کتێبێکی سەربەخۆدا کۆبکرێنەوەو بخرێنە بەردەست خوێنەرانی ئاسایی و ڕۆشنبیران، بەو هیوایەی ئاسۆیەکی خوێندنەوەی ڕەهاتر بەخۆوە ببینن و سوودێکی فراوانتر بەمیللەتەکەمان و مێژووەکەی بگەیەنن. بەتایبەتیش کە هەردوو توێژینەوە لەبوارێکی دیاریکراوی مێژووی کورد دان و چەند لایەنێکی مێژووی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بەرجەستە دەکەن.

ئەوە ماوە بڵێم کە لێرەدا هەندێ گۆڕانکاری پێویست بەتایبەتی لەڕووی شێوە وڕوخسار وڕیزبەندی هەندێ بابەت بەسەر توێژینەوەکان هێنراوە بۆ ئەوەی لەشێوەی کتێبدا شایستە بن. وەك یەکخستنی لیستی سەرچاوەکانی هەردوو توێژینەوە و لابردنی دەروازەی توێژینەوەی یەکەم لەشوێنی خۆی بۆ ئەوەی ببێتە دەروازەیەکی گشتی بۆ هەموو کتێبەکە. ئەمە لەکاتێکدا هەر ئەم توێژینەوەیە

نێوبراوە لەڕووی ناوەڕۆکیشەوە گۆڕاوەو لەشوێنی جیا جیا چەندین زانیـاری تـری بۆ زیاد کراوە کەکاتی خـۆی بـەهۆی مـەرجی (قـەبارەی توێژینـەوە) لـەگۆڤارە ئەکادیمیەکان بوار نەبوو لەگەڵ توێژینەوەکەدا دابنرێن. لەکۆتاییدا هیواخوازم ئەم ئەرکە زانستییە وەك بەشدارییەکی بچووك لەڕۆشنکردنەوەی لاپەڕەکانی مێژووی کورد و کوردستان جێگای خۆی بگرێ و هەوڵێك بێت بەردو سوود بینین لەپەند و وانەکانی مێژوو.

د. سەعدی هەروتی

هـەولێر - ٢٠٠٦

دەروازە

بزافی رزگاریخوازی نیشتمانی.. چەمک و پەرەسەندن

بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی لە پێناسەیەکی کورتدا بریتییە لە: بزاڤێکی شۆڕشگێڕی کە ئامانجی لەناوبردنی دەسەڵات وستەمکاریی بیانییە لەلایەنەکانی ڕامیاری وئابووری وئایدیۆلۆژیی، لە پێناو پێکهێنانی دەولەتێکی خاوەن سەروەریدا[1]. یان بە واتایەکی تر بریتییە لە بزاڤێکی شۆڕشگێڕی میللەتە داگیرکراوو چەوساوەکان لە پێناو سەربەخۆیی نیشتیمانی وزامنکردنی پەرەسەندنی ئازادانەی کۆمەڵ لە هەموو بوارەکاندا. بێگومان نابێ ئەوە لە یاد بکەین کە ئەمەش ئاڕادەیەکی زۆر وابەستەی مەسەلەی نەتەوایەتیە، چونکە ئەم بزاڤە لەلایەك لەهۆشیاری نەتەوایەتیەوە سەرچاوە دەگرێ ولەلایەکی تر بۆ هێنانەدی ئامانجە نەتەوایەتی ونیشتیمانیەکان تێدەکۆشێ.

سەرەڕای ئەوەی بزاڤی رزگاریخوازی وەك چەمکێك هەموو نەتەوەو وڵاتانی جیهان دەگرێتەوە، بەو پێیەی بە هەموو ئەو بزاڤانە دەگوترێ کە ئامانجیان رزگار بوونە لە دەسەڵاتی بیانی (لەنێوانیاندا بزاڤی ئێرلەندای باکووری سەر بە بەریتانیا وهەرێمی باسك کەلەژێردەستی ئیسپانیا دایە)، بەڵام بەشێوەیەکی

---

[1] میهالی شیمای، البلدان النامیة والاقتصاد العالمی، ت: د.غانم حمدون، ط١، بیروت، ١٩٨٠، ص١٨.

بەتینتر پەیوەندی بە خەباتی میللەتانی جیهانی سێیەمەوە[1] هەیە، لە بەر ئەوەی ئەم ولاتانە زیاتر تامی داگیرکردن و ژێردەستەییان چێشتووە و بەدەست ئیستعماری ئەورووپی[2] بەهەموو شێوەکانیەوە نالآندوویانە.بەلکو دەتوانین بێژین ئەم ولآتانە تاکە مەیدانی دەسەلآتی ئیستعماری وچالاکیە دوژمنکارانەکانی بوون.

ئەم میللەتانە کە لە ژێر چەپۆکی رژێمی ئیستعماریدا لە هەموو لایەنەکانی رامیاری و ئابووری وکۆمەلایەتی و رۆشەنبیرییەوە دوو چاری چەوسانەوەو سەرکوتکاری بوونەوە، لەلایەنی رامیاریدا ئەوان لەژێر چەپۆکی ستەمکاری ئەورژێمە دابوون. و لەلایەنی ئابووریش دەولەتە ئیستعماریەکان پەلکێشیان کردن بۆ نێو رژێمی سەرمایەداری جیهانی وەك پاشکۆی کشتوکالی و بەرهەمهێنەری کەرەستەی خاو. لەبواری کۆمەلآیەتیش داگیرکەران پەیوەندیە دەرەبەگایەتی وپێش دەرەبەگایەتیەکانیان لە داگیرگەکانیان دەهێشتەوە، بۆیە ئەستەم بوو ئەو هێزە کۆمەلآیەتیانە گەشە بکەن کە توانای بەرەنگاربوونەوەی دەسەلآتی ئیستعمارییان هەیە. ئەوەی پەیوەندی بەئایدیۆلۆژیا و لایەنی رۆشنبیریشەوە هەیە، دەبینین رژێمی ئیستعماری دەیویست بەها رۆشنبیریەکانی ئەم میللەتانە برمێنێت وبیر وهزری خۆی بەسەریاندا بسەپێنێت،بەمەش ژیانی

---

[1] جیهانی سێیەم کەزاراوەیەکی نوێیەو سەرەتای بەکارهێنانی دەگەرێتەوە بۆ سالی ١٩٥٦، مەبەست لێی وولاتانی ئەفریقیا و ئەمەریکای لاتینی وبەشێکی کیشوەری ئاسیایە، کە لە رووی تایبەتمەندی سیاسی و ئابووری وکۆمەلآیەتی وجوگرافی ومێژوویی تارادەیەکی زۆر لەیەك دەچن. بۆزانیاری زیاتر بروانە: د.ابراهیم خلیل احمد وعوني عبدالرحمن السبعاوي، تاریخ العالم الثالث الحدیث، جامعة موصل، الموصل ١٩٨٩، ص٧-٨.

[2] لەبارەی پەیدابوونی رژێمی ئیستعمار بروانە : د.فاضل حسین و د.کاظم هاشم نعمة، التاریخ الاوربي الحدیث/ ١٨١٥ -١٩٣٩، جامعة الموصل ١٩٨٢،ص١٤٣-١٦٠. هەروەها د. جلال یحیی، معالم التاریخ الحدیث، منشأة المعارف بالاسکندریة، ١٩٧٦، ص١٣٣ وما بعدها.

هزری و رۆشنبیری لەو وڵاتە داگیرکراوانەدا تووشی مەیین دەهات[(١)]. وەك کاردانەوەی ئەم سیاسەتە هەمەلایەنە هۆشی نەتەوایەتی میللەتانی جیهانی سێیەم چەکەرەی کرد و لەئەنجام دا ڕاپەڕینی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی ئەو میللەتانە بووژایەوە. لە سۆنگەی ئەمەوە دەکرێ خودی ڕژێمی ئیستعماری بەورووژێنەرێکی سەرەکی بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتمانی دابنرێت[(٢)].

بەڵام خەباتی ڕزگاریخوازی ئەم میللەتانە کە ئامانجی لەناو بردنی دەسەڵاتی ئیستعماری بوو، دەبوو هەوڵی سڕینەوەی شوێنەوارو جێی پەنجەی ئەم ڕژێمە قێزەونەش بگرێتەوە. بەم پێیە دەتوانین بڵێین ئەم شۆڕشە ڕزگاریخوازانە ئامانج وئەرکەکانیان بە پێی قۆناغەجیاوازەکان دەگۆڕێن. لەقۆناغی بەراییدا هەموو هەوڵەکان تەرخان دەکرێت بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی نیشتیمانی سەربەخۆ، لەم پێناوەشدا خەبات دەکرێت لەدژی ڕژێمی ئیستعماری و بەدەرنانی دەسەڵاتی بیانی، بۆیە توێژو ڕەگەزە دەرەبەگایەتی و نیمچە دەرەبەگایەتیەکانیش دێنە مەیدان و هەموو هێزە نیشتیمانیەکان بەجیاوازی بۆچوونە سیاسیەکانیان بەشداری لەم خەباتەدا دەکەن[(٣)]. لەم قۆناغەدا بزاڤی ڕزگاریخواری نیشتیمانی جیاوازیەکی ئەوتۆی نابێت لەگەل بزاڤی نەتەوەیی و مەسەلەی نەتەوایەتی، بەڵام جیاوازی لە قۆناغی دواتر دا بەدیار دەکەوێت، کە سەربەخۆیی سیاسی دەستەبەر بووە.

دوای ئەوەی زۆربەی میللەتانی جیهانی سێیەم سەربەخویی سیاسیان بەدەست هێنا، خۆیان لەپەیوەندیەکی نوێدا لەگەل دەولەتانی ئیمپریالیزمی ڕۆژئاوادا

---

(١) میهالی شیمای،م.س، ص١٨-١٩.

(٢) د.فاضل حسین و د. کاظم هاشم، م.س، ص ١٥٨.

(٣) میهالي شیمای، م. س، ص ١٩-٢٠، د. الیاس فرح، تطور الفکر المارکسي / عرض ونقد، ط ٥، دار الطلیعة بیروت ١٩٧٩، ص١٤٩، ١٥١.

بینیەوە، پەیوەندیەك كەتیایدا سەربەخۆیی سیاسی ئاوێتە بـوو لەگـەڵ بـەردەوام بوونی پاشكۆیەتی ئابووری بۆ ئەم دەوڵەتانە[1] یان بەواتایەكی تر ئەم وڵاتە تـازە سەربەخۆ بووانە هەر لەچوارچێوەی ئابووری سەرمایەداری جیهانیدا مابوونەوە و زۆریەشـیان بـەكردار لـە پاشـكۆیەتی سیاسـی وئـابووری كۆمپانیـا و دەزگـا قۆرخكاریەكانـدابوون.هـەروەها بەدەسـت پاشمـاوەو شـوێنەواری دەسـەڵاتی ئیـستعماریدا دەیانناڵانـد، كەلـە دواكـەوتنی ئـابووری ونزمـی ئاسـتی بـژێوی ونەخوێندەواری و نەبوونی خزمەتگوزاری تەندروستی و كۆمەڵایـەتی بەرجەسـتە دەبوون[2] سەرباری هەموو ئەمانەش دەتوانین بڵێین لەهەندێ بـاردا سـەربەخۆیی سیاسـی بەواتایـەكی سـادە تـەنیا گواسـتنەوەی دەسـەلات بـوو لـە هێـزە ئیمپریالییـەكانی پێـشوو وئەوچـینانەی نوێنەرایـەتیان دەكـرد بـۆ بـۆرژوا خۆماڵیەكان[3]. بۆیە هەندێك لەو میللەتە تازە سەربەخۆبووانە ئەنجارەیان كەوتنە باری چەوسانەوەی حكومەتەكۆنە پەرست و دكتاتۆریەكان. لە ئـەنجامی هـەموو ئەمانەدا ئامانجی بزافی رزگاریخوازی نیشتیمانی لەم قۆناغەدا بریتی دەبێـت لـە بەدەستهێنانی سەربەخۆیی ئابووری و رزگاربوون لە هەموو جۆرەكانی دواكـەوتن و هەروەها خەبات كردن لەپێناو لادانی حكومەتە كۆنەپەرست و دكتاتۆرەكـان و بنیادنانی حكومەتێكی نیشتیمانی سەربەخۆ كەهەوڵبدات ئازادی و مافی مـرۆڤ و دادوەری كۆمەلایەتی بەدی بێنێت[4].

---

(1) بيتر ورسلي،العوالم الثلاثة / الثقافة والتنمية العالمية،ت:صلاح الدين محمد سعدالله،مراجعة :د.صالح جواد الكاظم،ج٢، بغداد ١٩٨٧، ص٥٢.

(2) فاخروشـيف، الـسياسة الاسـتعمارية بعـد الحـرب العالميـة الثانيـة، دارالتقـدم موسكو(د.س)،ص١٣.

(3) بيتر ورسلي،م.س،ص٥٣.

(4) د.عبدالرزاق مطلك الفهد، دراسات في حركات التحرر في العالم الثالث،جامعة الموصل، ١٩٨٥، ص٧–٨، د.الياس فرح، م.س، ص١٥١–١٥٢.

سەرەڕای ئەمە دەبێ ئاماژە بەوەبکەین کە شێوەو مۆرکی ڕزگاربوون لە دەسەلاتی ئیستعماری ونیمچە ئیستعماری لەولاتێکەوەبۆ ولاتێکی تر جیاوازی ڕوون و ئاشکرای هەیە،لە هەندێ ولاتدا پارتە کۆمۆنیستەکان ڕێبەرایەتی خەباتی ڕزگاریخوازی نیشتیمانیان دەکردو لەئەنجامدا شۆڕشێکی سۆشیالیستی لەئارادابوو.وەلەهەندێ ولاتی تردا ڕزگاری لەرێگەی شۆڕشێکی نیشتیمانی دیموکراتی دەستەبەر دەبوو،بەمەش ڕێگای ئاراستەی سۆشیالیستی لەبەردەم ئەم ولاتانەدا کراوە دەبوو. کۆمەڵەی سێیەمیش (کەزۆرینە بوون) لەکاتی ڕاگەیاندنی سەربەخۆییدا ڕێگای سەرمایەداری هەڵدەبژارد[1]. ئەم هەڵوێستانەش دواتر لەسیاسەت و ئاراستەی دەولەتە تازە سەربەخۆبووەکان ڕەنگدانەوەی هەبوو.

هەروەها بزاڤە ڕزگاریخوازەکانی ولاتە داگیرکراوو پاشکۆکان ڕیگا وشێوازی جۆربەجۆریان گرتەبەر بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان، ئەمەش بەپێی سەردەم و هەلومەرجی ئەم ولاتە وهەروەها پەرەسەندنی شێواز و سیاسەتەکانی ئیستعمار دەگۆڕا.هێزە ئیستعماریەکان لەسەرەتای شالاوەکەیان بۆ ئەم ولاتانە کەتازە پێگەیشتبوون، بینیان هەندێ لەو میللەتانە پێشوازیان لێدەکەن و هیچ گومانێکیان بەرامبەر نیازە شاراوەکانیان نیە.یان وایانزانی کەئەمانە بازرگانن وزۆر ناخایەنێ دەرۆن.بەلام بەتێپەربوونی کات ئەم میللەتانە لە تەماعکاریەکانیان گەیشتن و دەستیان بە بەرنگاربوونەوە کرد، کاتێک کۆلۆنیالەکان* لەو ناوچانە کرداری نیشتەجێ کردنیان پیادەکرد. بەلام ئەم بەرەنگابوونەوەیە لەسەرەتاکەی دا مۆرکی هەرێمایەتی و خۆجێیەتی و سەرەتاییانە و نارێکخراوی پێوە دیار بوو، وە هەندێ جار شێوەی هەلچوونێکی هۆزایەتی وەردەگرت تەنیا بۆ بەرگری کردن لە بەرژەوەندیە تایبەتیەکانیان. دوای

---

[1] بڕوانە:ئەفجینی بریماکوف، الشرق بعد انهيار النظام الاستعماري، ت:سامي عماره، دار التقدم، موسكو١٩٨٥،ص٥٤.

* کۆلۆنیالیزم: واتە ئیستعماری کۆن.

ماوەیەك پارت و ڕێکخراوە سیاسیەکان لە لایەن میللەتە داگیر کراوەکانەوە دروست بوون، بەڵام ئەوانیش لە سەرەتا ئامانجەکانیان هەر هەرێمایەتی بوو چونکە لە داواکردنی یەکسانی لە کرێی کار یان گێڕانەوەی زەوی تێپەڕی نەدەکرد، ئەویش تەنیا لە ڕێگای سکاڵا نامەو داواکاری پێشکەش کردن. دواتر خەبات و تێکۆشانیان پەرەی سەند بۆ داواکردنی سەربەخۆیی و ڕزگار بوون لە دەسەڵاتی بیانی بە شێوەیەکی ئاشتیانە. ئینجا گەیشتە ئاستی شێوازی مانگرتن و خۆپیشاندان و هەڵوێست وەرگرتن لە بەرامبەر دەسەڵاتی داگیرکاری، هەروەها پێشکەش کردنی سکاڵا بۆ ئەو دامەزراوە نێو دەوڵەتیانەی دوای جەنگی جیهانی یەکەم پێکهێنران[1].

بەتێپەڕ بوونی کات میللەتە داگیرکراوەکان لەو ڕاستیە گەیشتن کە داواکاری ئاشتیانە بێ هودەیە، بۆیە شێوازی توند و تیژی و خەباتی چەکداری ڕێکخراویان گرتەبەر، ئەمەش بە تایبەتی دوای جەنگی جیهانی دووەم، کە ئەم شێوازە لە شێوەی خەباتی چەکداری لە ڤێتنام و کوبا و ئەنگۆلا و چەندین وڵاتی تر بەرجەستە بوو. کە تیایدا توانایەکی دیاریان پشاندا و شارەزاییان بەدیار خست لەبارەی شێوازەکانی جەنگی پارتیزانی شۆڕشگێری کەگورزی بەهێزیان گەیاندە لەشکرەکانی ئیستعمار و بەکرێگیراوەکانیان[2].

لە هەمان کاتدا تێبینی دەکرێ کە هەندێ میللەت لە بزاڤە ڕزگاریخوازەکەیان ڕێبازی توندوتیژییان نەگرتەبەر،بەڵکو ڕێگای خەباتی دیموکراتی و شێوازی دژە توندوتیژییان پیادەکرد.هەروەکو لە هیندستان[3] یان هەندێ وڵاتی ئەفریقیادا

[1] د. عبدالرزاق مطلك، م. س، ص٧.

[2] بروانە: د. ابراهيم خليل و عوني عبدالرحمن، م.س،صفحات ٤٣-٤٥، ١٢٩-١٣٤، ١٨٤-١٨٧.

[3] لە بارەی بزاڤی ڕزگاریخوازی هیندستان بروانە نجواهر لال نهرو، لمحات من تاريخ العالم،ط٢،بيروت١٩٥٧،صفحات ٢٦٥-٢٨٧.

ڕوویدا[1]. بەتایبەتی لەباشوری ئەفریقیا کە (پارتی کۆنگرە) و(نیلسۆن ماندێلا) ی ڕابەرەکەی دیارترین نمونەی ئەم شێوازە بوون.

کەواتە خەباتی چەکداری مەرج نییە بۆ هەموو میللەتانی جیهان و بزاڤە ڕزگاریخوازەکەیان ڕێبازێکی پێویست بێت. بەو پێیەی پێداویستیەکانی خەبات و هەلومەرجی هەر وڵاتێك بڕیار لەسەر ئەمە دەدەن، وەبەبێ ڕەچاوکردنی ئەم لایەنەش جەنگی ڕزگاری دەبێتە کارێکی سەرەڕۆیانەی ترسناك لەسەر بزاڤی ڕزگاریخوازیدا.بۆ نمونە بزاڤی نیشتیمانی لەوڵاتی (شیلی)دا ئەوکاتە سەرکەوتنی بەدەست هێنا کەخەباتی ئاشتی ورێگای پەرلەمانی کردە بەرنامە و شێوازێك بۆ گەیشتن بەدەسەڵات ورێبەرایەتیکردنی جەماوەر ورزگار کردنی سامانەکانی وڵات لەچنگی قۆرخکاری ئیمپریالیدا. هەروەها خەباتی چەکداری ئەگەر پشت بەپالپشتی چین وتوێژە سەرەکیەکانی کۆمەڵ و باوەڕی تەواویان بەم شێوازی خەباتە نەبەستێت، ئەوا تەنیا دەبێتە گۆشە گیربوونی گروپەچەکداریە بچووکەکان ودابڕانیان لەجەماوەری میللەت.

---

[1] د.عبدالرزاق مطلك، م. س، ص٧

باسی یەکەم

بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

(توێژینەوەیەکی شیکاری لەبارەی سەرهەڵدان و قۆناغەکانی)

پێشەکی

لە ماوەی ئەو (١٠) ساڵەی (١٩٩٦- ٢٠٠٦) کە تیایدا بابەتی (جیهانی سێیەم)م بە قوتابیانی قۆناغی چوارەمی بەشی مێژووی کۆلێژی ئاداب دەگووتەوە لە زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر، کە تیایدا زیاتر لەسەر بزاڤەکانی رزگاریخوازی ئەم وڵاتانە ڕادەوەستام، بۆم لوا زیاتر لە بزاڤی رزگاریخوازی کوردیش وورد ببمەوە و لەڕەهەندو سیماو تایبەتمەندیەکانی بکۆڵمەوە. دواتریش لە ساڵی خوێندنی ١٩٩٧ – ١٩٩٨ کە ساڵی ئامادەکاریم بوو لە خوێندنی دکتۆرا، بەڕێز دکتۆر دلێر شاوەیس پرسیارێکی لەبارەی قۆناغەکانی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی لە مێشکمدا ورووژاند.

ئەمانە هۆکارو پاڵنەری ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بوون کە بێگومان ئەمەش ئەگەر مەسەلەیەکی پڕ بایەخ نەبێت ئەوا لە گرنگی بێبەش نییە، بەو پێیەی هێشتا کوردستان بەهەموو بەشەکانیەوە هەر لە قۆناغێك لە قۆناغەکانی بزاڤی رزگاری نیشتمانی دایە و سوود و پەند وەرگرتن لە قۆناغەکانی رابردووش مەسەلەیەکی فرە پێویستە.

ئەم توێژینەوەیە لەبەر ئەوەی زیاتر لەبواری هزری دایە بۆیە زۆرتر پشت بە تێبینی و سەرنج و بۆچوونەکانی توێژەر دەبەستێ، بەڵام بێگومان ئەمانەش بە بەڵگەی پشت ئەستوور بەسەرچاوەی مێژووی و زانستی دەخرێنە ڕوو، کە ژمارەیان زۆرە بەڵام لەهەموویان گرنگتر بەڵگەنامەکانن. بەتایبەتی ئەو بەڵگەنامە فەرمیەعێراقیانەی (د.عبدالفتاح بۆتانی) لەهەردوو کتێبی (وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية) و (الحركة القومية الكردية التحررية/دراسات ووثائق)دا بڵاوی کردۆتەوە، کە چەندین زانیاری دەگمەن وگرنگیان تێدایە لەبارەی ڕێکخراوە کوردیەکان و چالاکیەکانیان.بەهەمان شێوە(محەمەد حەمە باقی)ش

لەهەردوو کتێبی (میرنشینی ئەردەلان بابان سۆران لەبەڵگەنامەی قاجاریدا) و (شۆڕشی شێخ عوبێدوڵڵای ئەهری ١٨٨٠ لەبەڵگەنامەی قاجاریدا) چەندین بەڵگەنامەی گرنگ و دانسقە سەبارەت بەباباتەکە دەخاتەڕوو کە لەئەرشیفەکانی دەرباری قاجاری پارێزرابون.هەروەها (د.ئازاد گەرمیانی)ش لەژمارەکانی گۆڤاری (ئاڵای ئیسلام) دەقی سێ بەڵگەنامەی بەریتانی بەوەرگێڕدراوی بۆسەر زمانی عەرەبی بڵاوکردۆتەوە، کە چەندین بەڵگەی بەنرخ لەبارەی شۆڕشەکانی (شێخ عوبێدوڵڵا) و (شێخ مەحمود) و (سمکۆ) دەخاتەڕوو.بۆ ئەرشیفەکانی فەرەنساش سوود لەو کۆمەڵە بەڵگەنامەیە بینراوە کە (نەجاتی عەبدوڵڵا)لەکتێبی (کوردستان لەبەڵگەنامەکانی کۆنسوڵی فرەنسی لەبەغدا ١٩١٩) دا دەقەکانی کردۆتە کوردی. بێگومان بەڵگەنامە کوردیەکانیش فەرامۆش نەکراون،ئەوەتا لەڕێگەی کتێبی (دەولەتی جمهوری کوردستان) سوود لەهەندێ بەڵگەنامەی کۆماری مەهاباد بینراوە کە (مەحمود مەلا عزەت) بڵاوی کردۆتەوە. هەروەها توانرا دەقی هەندێ نامەی خودی (شێخ عوبێدوڵڵا)ش ببینرێ کە (د.ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر) لەئەرشیفەکانی بەریتانیا پەیدای کردوون و بەزمانی عەرەبی لەگۆڤاری (شمس کردستان) خستویەتیە بەردەستی تۆێژەر و خوێنەران.لەپاڵ ئەم بەڵگەنامانەش سوود لە یاداشت وبیرەوەریی چەند کەسایەتیەکی کورد بینراوە کەبەشداریان هەبووە لەبزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا، بەتایبەتی (زنار سلۆپی) وکتێبەکەی (فی سبیل کردستان). هەروەها هەندێ جار بەتایبەتی بۆ ڕاپەڕینەکانی سەدەی نۆزدەهەم پەنا بردراوەتە بەر گەواهی وگوتەکانی گەریدە بیانییەکان بەتایبەتی (کلودیوس جیمس ریچ)و (جیمس بیللی فرایزەر)و (مێجەرسۆن). بێجگە لەمانەی باسکران لەم توێژینەوەیەدا سوود لە چەندین بەڵگەنامەویاداشت و نامەی زانکۆیی و گەشتنامەی گەریدەبیانیەکان و هەروەها سەرچاوەی ڕەسەن و کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە بینراوە کە لە لیستی سەرچاوەکاندا ڕیزبەندکراون.

چەند سەرنجێکی گشتی لەبارەی بزافی ڕزگاریخوازی کوردی

سەرەڕای ئەوەی هەموو بزافەکانی رزگاریخوازی میللەتانی جیهانی سێیەم بە تێکرایی،چەندین سیمای لەیەکچوون وخاڵی هاوبەشیان هەیە،بەڵام دەتوانین بڵێین هەریەکێك لەم بزاڤانە خاوەنی هەندێ تایبەتمەندی خۆیەتی کەلە تایبەتمەندی میللەتەکەو ئەو هەلومەرجەی تێیدایە سەرچاوە دەگرێ. لەسۆنگەی ئەمەوە لەبارەی تایبەتمەندیەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا بەگشتی، دەشێ چەند خالێك توماربکەین:

١- ژێردەستەبوونی کوردستان لەسەرەتاکانی سەردەمەنوێکانەوە بۆ هەردوو ئیمپراتۆریای عوسمانی وئێرانی کە خۆیان لەرووی شارستانیەوە دواکەوتوو بوون بەبەراوورد لە گەڵ ئیستعماری ئەوروپیدا، بووە هۆی بێ هێزبوونی کەلتووری کورد و دواکەوتنی لە ڕووی شارستانیەوە[1] وهەروەها نزمی ئاستی هۆشیاری نەتەوایەتی وسیاسی، کەئەمەش ڕەنگدانەوەی نەگەتیڤانەی هەبوو لە سەر بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی وشیوازەکانی خەباتی.

٢- کوردستان بۆ ماوەیەکی درێژ ڕووبەڕووی داگیرکاری وچەوساندنەوەی دوولایەنە ببۆوە، چونکە لە سەرەتاکانی سەردەمی هاوچەرخدا هەندێ بەشی ئەم وڵاتە، بەتایبەتی باشوور و ڕۆژ ئاوا ئنجا ڕۆژ هەڵاتیشی تارادەیەك، لەپاڵ داگیرکاری دەولەتە هەرێمایەتیەکان (کە هەریەکە لە عیراق وسوریا وئێران بوون یەك لەدوای یەك) کەوتنە ژێر دەسەلات وچەوساندنەوەی

---

(1) بڕوانە: ن.أ.خالفین، الصراع علی کردستان،ت: د.احمد عثمان ابو بکر، بغداد ١٩٦٩، ص١٧-١٩. شایانی باسکردنە شێخ عوبێدوڵلای نەهری لە دەقی نامەیەکدا کە لە (٥)ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ بۆ دکتۆر (کۆهران)ی مژدەدەری ئەمریکی لە ناوچەی ورمێ ناردووە، لەم بارەیەوە دەڵێت: ((دیارە هەردوو حکومەتی عوسمانی و ئێرانی ڕێگاکانی بە شارستانی بوون نازانن یان خۆیانی لێنادەن)). د. احمد عثمان ابوبکر، نصوص ثلاث رسائل للشیخ عبیدالله النهري، مجلة (شمس کردستان) ع (٤) نیسان ١٩٨٥، ص٦.

دەولەتە زلهێزە ئیستعماریەکانیش، بۆ بەشی باشوور عیراق و بەریتانیا، بۆ رۆژئاوا سوریاوفەرەنسا، بۆ رۆژهەلاتیش ئیران و بەریتانیا[1]. بێگومان ئەمەش گرفتەکانی کوردی زیاتر کردو ئەرکی بزاڤە رزگاریخوازەکەی قورستر کرد[2].

٣- سەرەرای ئەمانەی باسکران تاریکترین لایەنی هەلومەرجی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی لەوانەیە ئەمەبێ کە کوردستان لە رابردوو وە ئێستاش بەدەست کێشەی زەوتکردن و لکاندنەوە دەنالێنێ. چونکە هەموودەولەتە هەرێمی وداگیرکەرەکانی کوردستان بەشە داگیر کراوەکانی ئەم ولاتە بەبەشێکی دانەبراوی خاکی خۆیان دەزانن: ئەوەتا لە تورکیا دا تەنانەت دان بەبوونی نەتەوەیەکی جیاواز لە تورك نانرێت، لەئێرانیش لەسەر بنەمای ئێرانچێتی هەولدەدرێ نەتەوەی کورد ناوێتەی ئەم ولاتە بکرێت،لەعیراقیش کوردستان بەباکووری ولات دادەنرێت،لەسوریاش کوردەکان بەئاوارەو پەناهەندە لەقەلەم دەدرێن نەك خاوەنی ئەم خاکەی تێیدا دەژین[3]. ئەمەش ئەرکی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی گرانتر دەکا بەبەراوورد لە گەلّ باری ملکەچ بوون بۆ دەسەلاتی ئیستعماری کەبەدەگمەن نەبێ سیاسەتی لکاندن پەیرەو ناکات.

---

[1] لەبارەی ئەم هەلومەرجەی کوردستان بروانە : کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەولەتیی وناوچەییدا / ١٨٩٠-١٩٣٢،سلێمانی ٢٠٠٠،ل١٣٦ ودواتر.

[2] هەروەها مێژوو نووسێکی تریش ئەم هۆکارە بەکۆسپێکی تری بەردەم گەشەکردنی هۆشیاری نەتەوایەتی کوردی دادەنێت. بروانە د.دلێر ئیسماعیل حقی شاوەیس، نەتەوەو نەتەوایەتی /هۆکارەکانی لاوازی هۆشیاری نەتەوایەتی لای کورد ودروست نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی، گۆڤاری زانکۆ بۆ زانستە مرۆڤایەتیەکان، ژ(٧)س(٣)١٩٩٩،ل١٨.

[3] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بروانە : ژێرارد چالیاند(سەرپەرشتی کردن)، گەلێکی پەژمووردەو نیشتمانی پەرت،و: م.گۆمەیی وأ.حەویزی،سوید ١٩٩٨.

بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

سەرهەڵدان و قۆناغەکان ونموونەیەك

د. سەعدی عوسمان هەروتی

پرۆفیسۆری یاریدەدەری مێژووی نوێ

هەولێر - ٢٠٠٦

ناوی کتێب: بزافی ڕزگاریخوازی کوردی

- نووسینی: دکتۆر سەعدی عوسمان هەروتی

- نەخشەسازی ناوەوە: هەردی

- بەرگ: ڕێبین

- سەرپەرشتی چاپ: هێمن نەجات

- ژمارەی سپاردن: (٨٦٩)

- تیراژ: ١٠٠٠ دانە

- چاپی یەکەم ٢٠٠٦

- نرخ: ١٥٠٠ دینار

- چاپخانە: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

زنجیرەی کتێب (١٠)

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

www.mukiryani.com

asokareem@ maktoob.com

Tel: 2260311

پێشکەشە بەو قارەمان و دلێرانەی ..

هەمیشە سووتەمەنین

بۆ بڵێسەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی و وەگەڕخستنی ڕەوڕەوەکەی

پێرست

پێرست.. ٥
گــوتەی بــەرایی.. .... ٧
دەروازە.. ٩
بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی.. چەمك و پەرسەندن............ ٩
باسی یەکەم ١٧
بزاڤی رزگاری خوازی کوردی ١٧
پێشەکی ١٩
چەند سەرنجێکی گشتی لەبارەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی............ ٢١
هەوڵەکانی قۆناغبەندکردنی بزاڤی رزگاریخوای کوردی ٢٤
سەرهەڵدانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی......................... ٢٨
قۆناغەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی ٣٦
قـۆنـاغـی یـەکـەم: ٣٦
قـۆنـاغـی دوودم ٤٥
قـۆنـاغی سـێـیـەم.. ٥٧
دەرئەنجام: ٧٢
باسی دووەم... ٧٥
ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤ — ١٩٤٥ .... ٧٥
پێشدەستی.. ٧٧
دەروازەیــەکـی مێـژوویـی... ٧٩
هەڵوێست لە کوردستانی باشوور لە ساڵانی جەنگی جیهانی یەکەمدا ٨٤

ڕاپەڕینەکانی سەردەمی داگیرکاری بەریتانی ١٩١٨ – ١٩٢٠............ ٨٨
ڕاپەڕینەکانی سەردەمی ئینتیدابی بەریتانی لە عیراقدا ١٩٢٠ – ١٩٣٢.. ٩٦
ڕاپەڕینی دووەمی شێخ مەحمود: ٩٩
بەرخودانی کۆتایی شێخ مەحمود ١٠٤
ڕاپەڕینی شێخ ئەحمەدی بارزان ١٠٧
ڕاپەڕینەکانی دوای سەربەخۆ بوونی عیراق لە ساڵی ١٩٣٢ ....١١٠
ڕاپەڕین لە ساڵانی جەنگی جیهانی دووەم ١١٢
دەرەنـــجـــام..١١٧
ژێدەر و سەرچاوەکان ١١٩

گوتەی بەرایی..

ئەم کتێبە لەبنەڕەتدا لەدوو توێژینەوەی ئەکادیمی پێکهاتووە کەهەریەکەیان لەگۆڤارێکی ئەکادیمی بڵاوکراوەتەوە،یەکەمیان ناونیشانی (بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی / توێژینەوەیەکی شیکاری لەبارەی سەرهەڵدان و قۆناغەکانی) هەلگرتووە. کەلەگۆڤارا (زانکۆیا دهۆك)،بەرپەندا (٢) هژمار (٩) ساڵا(٢٠٠٦) هاتۆتە بڵاوکردنەوە. دوەمیشیان لەژێر ناوی (ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤- ١٩٤٥ / توێژینەوەیەکی هەڵسەنگێنەرانەی هۆکارەکان و ئامانجەکان) لەژمارە (٢٥)ی حوزەیرانی (٢٠٠٥) لەگۆڤاری (زانکۆ) کەگۆڤاری زانستە مرۆڤایەتیەکانی (زانکۆی سەلاحەددین ـــ هەولێر)ە بڵاوکراوەتەوە.

بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم دوو گۆڤارە وەك زۆربەی گۆڤارە ئەکادیمیە زانکۆییەکانی تر لەسنوورێکی تەسکدا بڵاودەکرێنەوە کەزیاتر چوارچێوەی زانکوکان وکتێبخانەکانیان دەگرێتەوە، بۆیە بەپێویست زانرا لە دوو توێی کتێبێکی سەربەخۆدا کۆبکرێنەوەو بخرێنە بەردەست خوێنەرانی ئاسایی و ڕۆشنبیران، بەو هیوایەی ئاسۆیەکی خوێندنەوەی ڕەهاتر بەخۆوە ببینن و سوودێکی فراوانتر بەمیللەتەکەمان و مێژووەکەی بگەیەنن. بەتایبەتیش کە هەردوو توێژینەوە لەبوارێکی دیاریکراوی مێژووی کورد دان و چەند لایەنێکی مێژووی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بەرجەستە دەکەن.

ئەوە ماوە بڵێم کە لێرەدا هەندێ گۆڕانکاری پێویست بەتایبەتی لەڕووی شێوە وڕوخسار وڕیزبەندی هەندێ بابەت بەسەر توێژینەوەکان هێنراوە بۆ ئەوەی لەشێوەی کتێبدا شایستە بن. وەك یەکخستنی لیستی سەرچاوەکانی هەردوو توێژینەوە و لابردنی دەروازەی توێژینەوەی یەکەم لەشوێنی خۆی بۆ ئەوەی ببێتە دەروازەیەکی گشتی بۆ هەموو کتێبەکە. ئەمە لەکاتێکدا هەر ئەم توێژینەوەیە

نێوبراوە لەڕووی ناوەڕۆکیشەوە گۆڕاوەو لەشوێنی جیا جیا چەندین زانیـاری تـری بۆ زیاد کراوە کەکاتی خـۆی بـەهۆی مـەرجی (قـەبارەی توێژینـەوە) لـەگۆڤارە ئەکادیمیەکان بوار نەبوو لەگەڵ توێژینەوەکەدا دابنرێن. لەکۆتاییدا هیواخوازم ئەم ئەرکە زانستییە وەك بەشدارییەکی بچووك لەڕۆشنکردنەوەی لاپەڕەکانی مێژووی کورد و کوردستان جێگای خۆی بگرێ و هەوڵێك بێت بەرەو سوود بینین لەپەند و وانەکانی مێژوو.

د. سەعدی هەروتی

هـەولێر - ۲۰۰٦

دەروازە

بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی.. چەمک و پەرەسەندن

بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی لە پێناسـەیەکی کورتـدا بریتیـە لـە: بزاڤێکـی شۆڕشگێڕی کە ئامانجی لەناوبردنی دەسەڵات وستەمکاریی بیانییە لەلایەنەکانی ڕامیاری وئـابووری وئایـدیۆلۆژیی، لـە پێنـاو پێکهێنـانی دەولـەتێکی خـاوەن سەروەریدا[1]. یان بە واتایەکی تر بریتیـە لـە بزاڤێکـی شۆڕشـگێڕی میللەتـە داگیرکـراوو چەوسـاوەکان لـە پێنـاو سـەربەخۆیی نیـشتیمانی وزامنکردنـی پەرەسـەندنی ئازادانەی کۆمەڵ لە هەموو بواردکاندا. بێگومان نابێ ئەوە لە یـاد بکەین کە ئەمەش تارادەیەکی زۆر وابەستەی مەسەلەی نەتەوایەتیە، چونکە ئەم بزاڤە لەلایەك لەهۆشیاری نەتەوایەتیـەوە سەرچـاوە دەگـرێ ولەلایـەکی تـر بـۆ هێنانەدی ئامانجە نەتەوایەتی ونیشتیمانیەکان تێدەکۆشێ.

سەرەڕای ئەوەی بزاڤی رزگاریخوازی وەك چـەمکێك هـەموو نەتـەوەو وڵاتـانی جیهان دەگرێتەوە، بەو پێیەی بە هەموو ئەو بزاڤانە دەگوترێ کە ئامانجیان رزگار بوونە لە دەسـەڵاتی بیـانی (لەنێوانیانـدا بزاڤـی ئێرلەنـدای بـاکووری سـەر بـە بەریتانیا وهەرێمی باسك کەلەژێردەستی ئیـسپانیا دایـە)، بـەڵام بەشـێوەیەکی

---

[1] میهالی شیمای، البلدان النامیة والاقتصاد العالمی، ت: د.غانم حمدون، ط۱، بیروت، ۱۹۸۰، ص۱۸.

بەتیبنتر پەیوەندی بە خەباتی میللەتانی جیهـانی سـێهەمەوە[1] هەیـە، لـە بـەر ئەوەی ئەم وڵاتانە زیاتر تامی داگیرکردن و ژێردەستەییان چێشتووە و بەدەسـت ئیستعماری ئەوروپی[2] بەهەموو شێوەکانیەوە ناڵاندوویانە.بەڵکو دەتوانین بیژین ئەم وڵاتانە تاکە مەیدانی دەسـەڵاتی ئیـستعماری وچالاکیە دوژمنکارانـەکانی بوون.

ئەم میللەتانە کە لە ژێر چەپۆکی رژێمی ئیستعماریدا لە هـەموو لایەنـەکانی رامیـاری‌و ئـابووری وکۆمەڵایـەتی و رۆشـەنبیرییەوە دوو چـاری چەوسـانەوەو سەرکوتکاری بوونەوە، لەلایەنی رامیاریـدا ئـەوان لـەژێر چـەپۆکی سـتەمکاری ئەورژێمە دابوون. و لەلایەنی ئـابووریش دەولەتـە ئیـستعماریەکان پەلکێـشیان کـردن بـۆ نێـو رژێمـی سـەرمایەداری جیهـانی وەك پاشـکۆی کـشتوکاڵی و بەرهەمهێنەری کەرەستەی خاو. لەبواری کۆمەڵایـەتیش داگیرکـەران پەیوەندیـە دەرەبەگایەتی وپێش دەرەبەگایەتیەکانیان لە داگیرگـەکانیان دەهێـشتەوە، بۆیـە ئەستەم بوو ئەو هێزە کۆمەڵایەتیانە گەشە بکەن کـە توانـای بەرەنگاربوونـەوەی دەسـەڵاتی ئیـستعمارییان هەیـە. ئـەوەی پەیوەنـدی بەئایـدیۆلۆژیا و لایـەنی رۆشنبیریشەوە هەیە، دەبینین رژێمی ئیستعماری دەیویـست بەها رۆشنبیریەکانی ئەم میللەتانە برمێنێت وبیر وهزری خۆی بەسـەریاندا بـسەپێنێت،بەمەش ژیـانی

---

[1] جیهانی سێیەم کەزاراوەیەکی نوێیەو سەرەتای بەکارهێنانی دەگەرێتەوە بـۆ سـاڵی ١٩٥٦، مەبەست لێی وولاتانی ئەفریقیا و ئەمەریکای لاتینی وبەشێکی کیشوەری ئاسیایە، کە لە رووی تایبەتمەندی سیاسی و ئابووری وکۆمەڵایەتی وجوگرافی ومێژوویی تارادەیـەکی زۆر لەیەك دەچن. بۆزانیاری زیاتر بروانە: د.ابراهیم خلیل احمد وعوني عبدالرحمن السبعاوي، تاریخ العالم الثالث الحدیث، جامعة موصل، الموصل ١٩٨٩، ص٧-٨.

[2] لەبارەی پەیدابوونی رژێمی ئیستعمار بروانە : د.فاضل حسین و د.کاظم هاشم نعمة، التاریخ الاوربي الحدیث/ ١٨١٥ -١٩٣٩، جامعة الموصل ١٩٨٢،ص١٤٣-١٦٠. هـەروەها د. جلال یحیى، معالم التاریخ الحدیث، منشأة المعارف بالاسكندرية، ١٩٧٦، ص١٣٣ وما بعدها.

هزری و رۆشنبیری لەو ولاتە داگیرکراوانەدا تووشی مەیین دەهات [١]. وەك کاردانەوەی ئەم سیاسەتە هەمەلایەنە هۆشی نەتەوایەتی میللەتانی جیهانی سێیەم چەکەرەی کرد و لەئەنجام دا راپەرینی رزگاریخوازی نەتەوەیی ئەو میللەتانە بووژایەوە. لە سۆنگەی ئەمەوە دەکرێ خودی رژێمی ئیستعماری بەورووژێنەرێکی سەرەکی بزاڤی رزگاریخوازی نیشتمانی دابنرێت [٢].

بەلام خەباتی رزگاریخوازی ئەم میللەتانە کە ئامانجی لەناو بردنی دەسەلاتی ئیستعماری بوو، دەبوو هەولی سرینەوەی شوێنەوارو جێی پەنجەی ئەم رژێمە قێزەونەش بگرێتەوە. بەم پێیە دەتوانین بلێین ئەم شۆرشە رزگاریخوازانە ئامانج وئەرکەکانیان بە پێی قۆناغەجیاوازەکان دەگۆرێن. لەقۆناغی بەراییدا هەموو هەولەکان تەرخان دەکرێت بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی نیشتیمانی سەربەخۆ، لەم پێناوەشدا خەبات دەکرێت لەدژی رژێمی ئیستعماری و بەدەرنانی دەسەلاتی بیانی، بۆیە توێژو رەگەزە دەرەبەگایەتی و نیمچە دەرەبەگایەتیەکانیش دێنە مەیدان و هەموو هێزە نیشتیمانیەکان بەجیاوازی بۆچوونە سیاسیەکانیان بەشداری لەم خەباتەدا دەکەن [٣]. لەم قۆناغەدا بزاڤی رزگاریخوازی نیشتیمانی جیاوازیەکی ئەوتۆی نابێت لەگەل بزاڤی نەتەوەیی و مەسەلەی نەتەوایەتی، بەلام جیاوازی لە قۆناغی دواتر دا بەدیار دەکەوێت، کە سەربەخۆیی سیاسی دەستەبەر بووە.

دوای ئەوەی زۆربەی میللەتانی جیهانی سێیەم سەربەخۆیی سیاسیان بەدەست هێنا، خۆیان لەپەیوەندیەکی نوێدا لەگەل دەولەتانی ئیمپریالیزمی رۆژئاوادا

---

(١) میهالی شیمای،م.س، ص١٨-١٩.

(٢) د.فاضل حسین و د. کاظم هاشم، م.س، ص ١٥٨.

(٣) میهالي شیمای، م. س، ص ١٩-٢٠، د. الیاس فرح، تطور الفکر المارکسي / عرض ونقد، ط ٥، دار الطلیعة بیروت ١٩٧٩، ص١٤٩، ١٥١.

بینیەوە، پەیوەندیەك كەتیایدا سەربەخۆیی سیاسی ئاوێتە بوو لەگەڵ بەردەوام بوونی پاشكۆیەتی ئابووری بۆ ئەم دەوڵەتانە[1] یان بەواتایەكی تر ئەم وڵاتە تازە سەربەخۆ بووانە هەر لەچوارچێوەی ئابووری سەرمایەداری جیهانیدا مابوونەوە و زۆربەشیان بەكردار لە پاشكۆیەتی سیاسی وئابووری كۆمپانیا و دەزگا قۆرخكارییەكاندابوون.هەروەها بەدەست پاشماوەو شوێنەواری دەسەڵاتی ئیستعماریدا دەیانناڵاند، كەلە دواكەوتنی ئابووری ونزمی ئاستی بژێوی ونەخوێندەواری و نەبوونی خزمەتگوزاری تەندروستی و كۆمەڵایەتی بەرجەستە دەبوون[2] سەرباری هەموو ئەمانەش دەتوانین بڵێین لەهەندێ باردا سەربەخۆیی سیاسی بەواتایەكی سادە تەنیا گواستنەوەی دەسەلات بوو لە هێزە ئیمپریالییەكانی پێشوو وئەوچینانەی نوێنەرایەتیان دەكرد بۆ بۆرژوا خۆمالیەكان[3]. بۆیە هەندێك لەو میللەتە تازە سەربەخۆبووانە ئەمجارەیان كەوتنە باری چەوسانەوەی حكومەتەكۆنە پەرست و دكتاتۆریەكان. لە ئەنجامی هەموو ئەمانەدا ئامانجی بزاڤی رزگاریخوازی نیشتیمانی لەم قۆناغەدا بریتی دەبێت لە بەدەستهێنانی سەربەخۆیی ئابووری و رزگاربوون لە هەموو جۆرەكانی دواكەوتن و هەروەها خەبات كردن لەپێناو لادانی حكومەتە كۆنەپەرست و دكتاتۆرەكان و بنیادنانی حكومەتێكی نیشتیمانی سەربەخۆ كەهەوڵبدات ئازادی و مافی مروڤ و دادوەری كۆمەلایەتی بەدی بێنێت[4].

---

(1) بيتر ورسلي،العوالم الثلاثة / الثقافة والتنمية العالمية،ت:صلاح الدين محمد سعدالله،مراجعة :د.صالح جواد الكاظم،ج٢، بغداد ١٩٨٧، ص٥٢.

(2) فاخروشيف، السياسة الاستعمارية بعد الحرب العالمية الثانية، دارالتقدم موسكو(د.س)،ص١٣.

(3) بيتر ورسلي،م.س،ص٥٣.

(4) د.عبدالرزاق مطلك الفهد، دراسات في حركات التحرر في العالم الثالث،جامعة الموصل، ١٩٨٥، ص٧-٨، د.الياس فرح، م.س، ص١٥١-١٥٢.

سەرەڕای ئەمە دەبێ ئاماژە بەوەبکەین کە شێوەو مۆرکی ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی ئیستعماری ونیمچە ئیستعماری لەوڵاتێکەوەبۆ وڵاتێکی تر جیاوازی ڕوون و ئاشکرای هەیە،لە هەندێ وڵاتدا پارتە کۆمۆنیستەکان ڕێبەرایەتی خەباتی ڕزگاریخوازی نیشتیمانیان دەکردو لەئەنجامدا شۆڕشێکی سۆشیالیستی لەئارادابوو.وەلەهەندێ وڵاتی تردا ڕزگاری لەرێگەی شۆڕشێکی نیشتیمانی دیموکراتی دەستەبەر دەبوو،بەمەش ڕێگای ئاراستەی سۆشیالیستی لەبەردەم ئەم وڵاتانەدا کراوە دەبوو. کۆمەڵەی سێیەمیش (کەزۆرینە بوون) لەکاتی ڕاگەیاندنی سەربەخۆییدا ڕێگای سەرمایەداری هەڵدەبژارد[1]. ئەم هەڵوێستانەش دواتر لەسیاسەت و ئاراستەی دەولەتە تازە سەربەخۆبووەکان ڕەنگدانەوەی هەبوو.

هەروەها بزافە ڕزگاریخوازەکانی وڵاتە داگیرکراوو پاشکۆکان ڕیگا وشێوازی جۆربەجۆریان گرتەبەر بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان، ئەمەش بەپێی سەردەم و هەلومەرجی ئەم وڵاتە وهەروەها پەرەسەندنی شێواز و سیاسەتەکانی ئیستعمار دەگۆڕا.هێزە ئیستعماریەکان لەسەرەتای شاڵاوەکەیان بۆ ئەم وڵاتانە کەتازە پێگەیشتبوون، بینیان هەندێ لەو میللەتانە پێشوازیان لێدەکەن و هیچ گومانێکیان بەرامبەر نیازە شاراوەکانیان نیە.یان وایانزانی کەئەمانە بازرگانن وزۆر ئاخایەنێ دەرۆن.بەڵام بەتێپەربوونی کات ئەم میللەتانە لە تەماعکاریەکانیان گەیشتن و دەستیان بە بەرنگاربوونەوە کرد، کاتێك کۆلۆنیاڵەکان* لەو ناوچانە کرداری نیشتەجێ کردنیان پیادەکرد. بەڵام ئەم بەرەنگابوونەوەیە لەسەرەتاکەی دا مۆرکی هەرێمایەتی و خۆجێیەتی و سەرەتاییانە و نارێکخراوی پێوە دیار بوو، وە هەندێ جار شێوەی هەڵچوونێکی هۆزایەتی وەردەگرت تەنیا بۆ بەرگری کردن لە بەرژەوەندیە تایبەتیەکانیان. دوای

---

[1] بڕوانە:انفجیتی بریماکوف، الشرق بعد انهیار النظام الاستعماری، ت:سامی عمارە، دار التقدم، موسکو١٩٨٥،ص٥٤.

* کۆلۆنیالیزم: واتە ئیستعماری کۆن.

ماوەیەك پارت و ڕێکخراوە سیاسیەکان لـە لایـەن میللەتـە داگیر کراوەکانـەوە دروست بوون، بەڵام ئەوانیش لە سـەرەتا ئامانجـەکانیان هـەر هەرێمایـەتی بـوو چونکە لە داواکردنی یەکسانی لـە کرێـی کـار یـان گێڕانـەوەی زەوی تێپـەڕی نەدەکرد، ئەویش تەنیا لە ڕێگای سکاڵا نامەو داواکاری پێشکەش کردن. دواتـر خەبات و تێکۆشانیان پەرەی سەند بۆ داواکردنی سەربەخۆیی و ڕزگـار بـوون لـە دەسەڵاتی بیانی بە شێوەیەکی ئاشتیانە. ئینجا گەیشتە ئاستی شێوازی مانگرتن و خۆپیشاندان و هەڵوێست وەرگرتن لە بەرامبەر دەسەڵاتی داگیرکاری، هـەروەها پێشکەش کردنی سکاڵا بۆ ئەو دامەزراوە نێو دەولەتیانەی دوای جەنگی جیهانی یەکەم پێکهێنران[1].

بەتێپەر بوونی کات میللەتە داگیرکراوەکان لەو ڕاستیە گەیشتن کـە داواکـاری ئاشتیانە بێ هودەیە، بۆیە شێوازی توند و تیژی و خەباتی چەکداری ڕێکخراویان گرتەبەر، ئەمەش بە تایبەتی دوای جەنگی جیهانی دووەم، کە ئـەم شـێوازە لـە شێوەی خەباتی چەکداری لـە ڤێتنـام و کوبـا و ئـەنگۆلا و چـەندین وڵاتـی تـر بەرجەستە بوو. کە تیایدا توانایەکی دیاریان پشاندا و شارەزاییان بـەدیار خـست لەبارەی شێوازەکانی جەنگی پارتیزانی شۆرشگێری کەگورزی بـەهێزیان گەیانـدە لەشکرەکانی ئیستعمار و بەکرێگیراوەکانیان[2].

لە هەمان کاتدا تێبینی دەکرێ کە هەندێ میللەت لە بزاڤە ڕزگاریخوازەکەیان ڕێبازی توندوتیژییان نەگرتەبەر،بەڵکو ڕێگای خەباتی دیموکراتی و شـێوازی دژە توندوتیژییان پیادەکرد.هەروەکو لە هیندستان[3] یان هەنـدێ وڵاتـی ئـەفریقیادا

---

[1] د. عبدالرزاق مطلك، م. س، ص٧.

[2] بڕوانە: د. ابراهیم خلیل و عونی عبدالرحمن، م.س،صفحات ٤٣-٤٥، ١٢٩-١٣٤، ١٨٤-١٨٧.

[3] لـە بـارەی بزاڤـی ڕزگـاریخوازی هیندسـتان بڕوانـە جواهر لال نهرو، لمحات من تاريخ العالم،ط٢،بيروت١٩٥٧،صفحات ٢٦٥-٢٨٧.

ڕوویدا[1]. بەتایبەتی لەباشوری ئەفریقیا کە (پارتی کۆنگرە) و(نیلسۆن ماندێلا) ی ڕابەرەکەی دیارترین نمونەی ئەم شێوازە بوون.

کەواتە خەباتی چەکداری مەرج نییە بۆ هەموو میللەتانی جیهان و بزاڤە ڕزگاریخوازەکەیان ڕێبازێکی پێویست بێت. بەو پێیەی پێداویستیەکانی خەبات و هەلومەرجی هەر وڵاتێك بڕیار لەسەر ئەمەدەدەن، وەبەبێ ڕەچاوکردنی ئەم لایەنەش جەنگی ڕزگاری دەبێتە کارێکی سەرەڕۆیانەی ترسناك لەسەر بزاڤی ڕزگاریخوازیدا.بۆ نمونە بزاڤی نیشتیمانی لەوڵاتی (شیلی)دا ئەوکاتە سەرکەوتنی بەدەست هێنا کەخەباتی ئاشتی وڕێگای پەرلەمانی کردە بەرنامە و شێوازێك بۆ گەیشتن بەدەسەڵات وڕێبەرایەتیکردنی جەماوەر وڕزگار کردنی سامانەکانی وڵات لەچنگی قۆرخکاری ئیمپریالیدا. هەروەها خەباتی چەکداری ئەگەر پشت بەپالپشتی چین وتوێژە سەرەکیەکانی کۆمەڵ و باوەڕی تەواویان بەم شێوازی خەباتە نەبەستێت، ئەوا تەنیا دەبێتە گۆشە گیربوونی گروپەچەکداریە بچووکەکان ودابڕانیان لەجەماوەری میللەت.

---

[1] د.عبدالرزاق مطلك، م. س، ص٧

باسی یەکەم

بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

(توێژینەوەیەکی شیکاری لەبارەی سەرهەڵدان و قۆناغەکانی)

پێشەکی

لە ماوەی ئەو (١٠) ساڵەی (١٩٩٦- ٢٠٠٦) کە تیایدا بابەتی (جیهانی سێیەم)م بە قۆتابیانی قۆناغی چوارەمی بەشی مێژووی کۆلێژی ئاداب دەگوتەوە لە زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر، کە تیایدا زیاتر لەسەر بزاڤەکانی رزگاریخوازی ئەم وڵاتانە ڕادەوەستام، بۆم لوا زیاتر لە بزاڤی رزگاریخوازی کوردیش وورد ببمەوە و لەڕەهەندو سیماو تایبەتمەندیەکانی بکۆڵمەوە. دواتریش لە ساڵی خوێندنی ١٩٩٧ – ١٩٩٨ کە ساڵی ئامادەکاریم بوو لە خوێندنی دکتۆرا، بەڕێز دکتۆر دلێر شاوەیس پرسیارێکی لەبارەی قۆناغەکانی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی لە مێشکمدا وروووژاند.

ئەمانە هۆکارو پاڵنەری ئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیە بوون کە بێگومان ئەمەش ئەگەر مەسەلەیەکی پڕ بایەخ نەبێت ئەوا لە گرنگی بێبەش نییە، بەو پێیەی هێشتا کوردستان بەهەموو بەشەکانیەوە هەر لە قۆناغێك لە قۆناغەکانی بزاڤی رزگاری نیشتمانی دایە و سوود و پەند وەرگرتن لە قۆناغەکانی رابردووش مەسەلەیەکی فرە پێویستە.

ئەم توێژینەوەیە لەبەر ئەوەی زیاتر لەبواری هزری دایە بۆیە زۆرتر پشت بە تێبینی و سەرنج و بۆچوونەکانی توێژەر دەبەستێ، بەڵام بێگومان ئەمانەش بە بەڵگەی پشت ئەستوور بەسەرچاوەی مێژووی و زانستی دەخرێنە ڕوو، کە ژمارەیان زۆرە بەڵام لەهەموویان گرنگتر بەڵگەنامەکانن. بەتایبەتی ئەو بەڵگەنامە فەرمیەعێراقیانەی (د.عبدالفتاح بۆتانی) لەهەردوو کتێبی (وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية) و (الحركة القومية الكردية التحررية/دراسات ووثائق)دا بڵاوی کردۆتەوە، کە چەندین زانیاری دەگمەن وگرنگیان تێدایە لەبارەی ڕێکخراوە کوردیەکان و چالاکیەکانیان.بەهەمان شێوە(محەمەد حەمە باقی)ش

لەهەردوو کتێبی (میرنشینی ئەردەلان بابان سۆران لەبەڵگەنامەی قاجاریدا) و (شۆڕشی شێخ عوبێدوڵلای نەهری ١٨٨٠ لەبەڵگەنامەی قاجاریدا) چەندین بەڵگەنامەی گرنگ و دانسقە سەبارەت بەباباتەکە دەخاتەڕوو کە لەئەرشیفەکانی دەرباری قاجاری پارێزرابون.هەروەها (د.ئازاد گەرمیانی)ش لەژمارەکانی گۆڤاری (ئالای ئیسلام) دەقی سێ بەڵگەنامەی بەریتانی بەوەرگێڕدراوی بۆسەر زمانی عەرەبی بڵاوکردۆتەوە، کە چەندین بەڵگەی بەنرخ لەبارەی شۆڕشەکانی (شێخ عوبێدوڵلا) و (شێخ مەحمود) و (سمکۆ) دەخاتەڕوو.بۆ ئەرشیفەکانی فەرەنساش سوود لەو کۆمەڵە بەڵگەنامەیە بینراوە کە (نەجاتی عەبدوڵلا)لەکتێبی (کوردستان لەبەڵگەنامەکانی کۆنسوڵی فرەنسی لەبەغدا ١٩١٩) دا دەقەکانی کردۆتە کوردی. بێگومان بەڵگەنامە کوردیەکانیش فەرامۆش نەکراون،ئەوەتا لەڕێگەی کتێبی (دەولەتی جمهوری کوردستان) سوود لەهەندێ بەڵگەنامەی کۆماری مەهاباد بینراوە کە (مەحمود مەلا عزەت) بڵاوی کردۆتەوە. هەروەها توانرا دەقی هەندێ نامەی خودی (شێخ عوبێدوڵلا)ش ببینرێ کە (د.ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر) لەئەرشیفەکانی بەریتانیا پەیدای کردوون و بەزمانی عەرەبی لەگۆڤاری (شمس کردستان) خستویەتیە بەردەستی تۆێژەر و خوێنەران.لەپاڵ ئەم بەڵگەنامانەش سوود لە یاداشت وبیرەوەریی چەند کەسایەتیەکی کورد بینراوە کەبەشداریان هەبووە لەبزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا، بەتایبەتی (زنار سلۆپی) وکتێبەکەی (فی سبیل کردستان). هەروەها هەندێ جار بەتایبەتی بۆ ڕاپەڕینەکانی سەدەی نۆزدەهەم پەنا بردراوەتە بەر گەواهی وگوتەکانی گەریدە بیانییەکان بەتایبەتی (کلودیوس جیمس ریچ)و (جیمس بیللی فرایزەر)و (مێجەرسۆن). بێجگە لەمانەی باسکران لەم توێژینەوەیەدا سوود لە چەندین بەڵگەنامەویاداشت و نامەی زانکۆیی و گەشتنامەی گەریدەبیانیەکان و هەروەها سەرچاوەی ڕەسەن و کتێب و گۆڤار و ڕۆژنامە بینراوە کە لە لیستی سەرچاوەکاندا ڕیزبەندکراون.

چەند سەرنجێکی گشتی لەبارەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

سەرەڕای ئەوەی هەموو بزاڤەکانی رزگاریخوازی میللەتانی جیهانی سێیەم بە تێکرایی،چەندین سیمای لەیەکچوون وخاڵی هاوبەشیان هەیە،بەڵام دەتوانین بڵێین هەریەکێك لەم بزاڤانە خاوەنی هەندێ تایبەتمەندی خۆیەتی کەلە تایبەتمەندی میللەتەکەو ئەو هەلومەرجەی تێیدایە سەرچاوە دەگرێ. لەسۆنگەی ئەمەوە لەبارەی تایبەتمەندیەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا بەگشتی، دەشێ چەند خاڵێك تۆماربکەین:

١- ژێردەستەبوونی کوردستان لەسەرەتاکانی سەردەمەنوێکانەوە بۆ هەردوو ئیمپراتۆریای عوسمانی وئێرانی کە خۆیان لەرووی شارستانیەوە دواکەوتوو بوون بەبەراوورد لە گەڵ ئیستعماری ئەوروپیدا، بووە هۆی بێ هێزبوونی کەلتووری کورد و دواکەوتنی لە ڕووی شارستانیەوە[1] وهەروەها نزمی ئاستی هۆشیاری نەتەوایەتی وسیاسی، کەئەمەش ڕەنگدانەوەی نەگەتیڤانەی هەبوو لە سەر بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی وشیوازەکانی خەباتی.

٢- کوردستان بۆ ماوەیەکی درێژ ڕووبەڕووی داگیرکاری وچەوساندنەوەی دوولایەنە ببۆوە، چونکە لە سەرەتاکانی سەردەمی هاوچەرخدا هەندێ بەشی ئەم وڵاتە، بەتایبەتی باشوور و ڕۆژ ئاوا ئنجا ڕۆژ هەڵاتیشی تارادەیەك، لەپاڵ داگیرکاری دەولەتە هەرێمایەتیەکان (کە هەریەکە لە عیراق وسوریا وئێران بوون یەك لەدوای یەك) کەوتنە ژێر دەسەلات وچەوساندنەوەی

---

[1] بروانە: ن.أ.خالفين، الصراع على كردستان،ت: د.احمد عثمان ابو بكر، بغداد ١٩٦٩، ص١٧-١٩. شایانی باسکردنە شێخ عوبێدوڵڵای نەهری لە دەقی نامەیەکدا کە لە (٥)ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ بۆ دکتۆر (کۆهران)ی مژدەدەری ئەمریکی لە ناوچەی ورمێ ناردووە، لەم بارەیەوە دەڵێت: ((دیارە هەردوو حکومەتی عوسمانی و ئێرانی ڕێگاکانی بە شارستانی بوون نازانن یان خۆیانی لێنادەن)). د. احمد عثمان ابوبكر، نصوص ثلاث رسائل للشيخ عبيدالله النهري، مجلة (شمس كردستان) ع (٤) نيسان ١٩٨٥، ص٦.

دەولەتە زلهێزە ئیستعماریەکانیش، بۆ بەشی باشوور عیراق و بەریتانیا، بۆ رۆژئاوا سوریاوفەرەنسا، بۆ رۆژهەلاتیش ئیران و بەریتانیا[1]. بێگومان ئەمەش گرفتەکانی کوردی زیاتر کردو ئەرکی بزاڤە رزگاریخوازەکەی قورستر کرد[2].

٣- سەرەرای ئەمانەی باسکران تاریکترین لایەنی هەلومەرجی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی لەوانەیە ئەمەبێ کە کوردستان لە رابردوو وە ئێستاش بەدەست کێشەی زەوتکردن و لکاندنەوە دەنالێنێ. چونکە هەمووەدەولەتە هەرێمی وداگیرکەرەکانی کوردستان بەشە داگیر کراوەکانی ئەم ولاتە بەبەشێکی دانەبراوی خاکی خۆیان دەزانن: ئەوەتا لە تورکیا دا تەنانەت دان بەبوونی نەتەوەیەکی جیاواز لە تورك نانرێت، لەئێرانیش لەسەر بنەمای ئێرانچێتی هەولدەدرێ نەتەوەی کورد ناوێتەی ئەم ولاتە بکرێت،لەعیراقیش کوردستان بەباکووری ولات دادەنرێت،لەسوریاش کوردەکان بەئاوارەو پەناهەندە لەقەلەم دەدرێن نەك خاوەنی ئەم خاکەی تێیدا دەژین[3]. ئەمەش ئەرکی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی گرانتر دەکا بەبەراوورد لە گەل باری ملکەچ بوون بۆ دەسەلاتی ئیستعماری کەبەدەگمەن نەبێ سیاسەتی لکاندن پەیرەو ناکات.

---

(1) لەبارەی ئەم هەلومەرجەی کوردستان بروانە : کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەولەتیی وناوچەییدا / ١٨٩٠-١٩٣٢،سلێمانی ٢٠٠٠،ل١٣٦ ودواتر.

(2) هەروەها مێژوو نووسێکی تریش ئەم هۆکارە بەکۆسپێکی تری بەردەم گەشەکردنی هۆشیاری نەتەوایەتی کوردی دادەنێت. بروانە د.دلێر ئیسماعیل حقی شاوەیس، نەتەوەو نەتەوایەتی /هۆکارەکانی لاوازی هۆشیاری نەتەوایەتی لای کورد ودروست نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی، گۆڤاری زانکۆ بۆ زانستە مرۆڤایەتیەکان، ژ(٧)س(٣)١٩٩٩،ل١٨.

(3) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بروانە : ژێرارد چالیاند(سەرپەرشتی کردن)، گەلێکی پەژمووردەو نیشتمانی پەرت،و: م.گۆمەیی و أ.حەویزی،سوید ١٩٩٨.

٤- لە ژێر فشاری ئەم دووخاڵە نەگەتیڤەی پێشوو ئامانج وداواکاریەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بە پێچەوانەی زۆربەی میللەتانی تر، لەجیاتی ئەوەی پەرەبسێنێت بەرە بەرە بچووك دەبوونەوە و قاوغێکی هەرێمایەتییان وەردەگرت، ئەوەتا لەکلتێکدا بزاڤەکانی تر ئامانجەکانیان لەچوارچێوەیەکی هەرێمایەتی بەرتەسکەوە گواستەوەبۆ ئامانجی نیشتیمانی باڵا کەبریتیە لەسەربەخۆیی، دەبینین بزاڤی کوردی بەرەبەرە واز لەدروشمی سەربەخۆیی دەهێنێ لەپێناو دابینکردنی مافە نەتەوایەتیە ئاساییەکان لەچوارچێوەی ئەو سنوورە نێودەولەتیەی کەبەسەر بەشەکانی کوردستاندا سەپێنرابوو، هەروەکو دواتر بۆمان روون دەبێتەوە.

٥- بەردەوام بوونی پاشماوەی پەیوەندییەکانی پێش سەرمایەداری و فرە شێوەی بەرهەمهێنان وپێك نەهاتنی بازاڕی نەتەوەیی لەسەر ئاستی هەموو بەشەکانی کوردستان هۆیەك بوو بۆ مانەوەی گۆشەگیری وپەیوەندی تەسکی کۆمەڵگای کشتوکاڵی دەرەبەگایەتی[1]. بۆیە دروست بوونی زەمینەیەکی لە یەکگەیشتن لە نیوان ڕەگەزو لایەنەکانی بزاڤی نیشتیمانی کوردی کارێکی ئستەم بوو. بێگومان ئەمەش بووە بەهۆی سەپاندنی هزری هەرێمایەتی وناوچەگەری لەلای بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بەگشتی.

٦- بە هۆی بەرز ڕاگرتنی بەهای (هێز) لە کۆمەڵگای کوردەواری[2] و هەروەها توندو تیژی هێزە داگیرکەرەکانی کوردستان کە زیاتر لە زمانی چەك تێدەگەیشتن، تێبینی دەکرێ لە زۆربەی ماوەکاندا بزاڤی رزگاریخوازی کوردی شێوازی خەباتی چەکداری پیادەکردووە، وەك لە لاپەرەکانی دواتر بە دیار دەکەوێت.

---

[1] د.دلێر شاوەیس، س. پ، ل١٣.

[2] لەم بارەیەوە بڕوانە: واسیلی نیکیتین، کوردو کوردستان، و: خالیدی حیسامی (هێدی)، هەولێر، ١٩٩٨، ل٢٢٠، ٢٤٦، ٢٤٧.

هەوڵەکانی قۆناغبەندکردنی بزاڤی رزگاریخوای کوردی

لە سۆنگەی ئەوەی بزاڤی رزگاریخوازی نیشتیمانی بەگشتی و هی هەرنەتەوەو میللەتێك بە تایبەتی بە قۆناغ و ماوەی جیا جیا تێپەریون، هەندێك لەو مێژوونووس و توێژەرانەی کە لە بزاڤی رزگاریخوازی کوردی و شۆرش و راپەرینەکانیان کۆلیوەتەوە، هەولیانداوە ئەو بزاڤە قۆناغبەند بکەن و لەسەر بناغەی هەندێ دیاردەو سیماکانی، تایبەتمەندیەکانی هەر قۆناغێك دەست نیشان بکەن. لێرەدا وەك بەسەرکردنەوەی بۆچوونەکانی پێشوو لەمەڕ بابەتی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە، بەپێویستی دەزانم ئاماژە بۆ هەندێ لەم هەولانە بکەم.

(فاسیلی نیکیتین)ی کوردناسی روسی لە هەولێکی لەم جۆرەدا بزاڤی رزگاریخوازی کوردی دابەش کردووە بۆ سێ قۆناغ: قۆناغی یەکەم کەناوی لێناوە سەردەمی نافەرمانی و باخیگەری کۆمەلایەتی کە راپەرینەکانی میرو دەرەبەگە کوردەکان دەگرێتەوە کە بە گوتەی ئەو زیاتر بە تەنگ سوود و قازانجی خۆیانەوە بوون، قۆناغی دووەمیش لەگەل کودەتای ئیتیحادیەکان[1] لە دەولەتی عوسمانیدا دەست پێدەکا کە کوردان هەولەکانیان دەست پێدەکەن بۆ داننان بە مافە نەتەوایەتیەکانیان لەلایەن دەولەتەوە. لە دوای جەنگی جیهانی یەکەمیش قۆناغی سێیەم دەست پێدەکا کە مەسەلەی کورد رەهەندێکی نێودەولەتی وەردەگرێت و دەچێتە چوارچێوەی پەیمانە نێودەولەتیەکانی وەك (سیڤەر) و (لۆزان)ەوە. لەدوای ئەم سێ قۆناغەدا ناوبراو ئاماژە بەوەدەکات کە قۆناغێکی نوێی بزوتنەوەی نەتەوایەتی کورد لەگەل دامەزراندنی کۆمەلەی (خۆیبوون)[2]ەوە دەست پێدەکات[3].

---

[1] واتە سالی ١٩٠٨ز، لەبارەی ئەم کودەتایە بروانە: آرنست رامزاور، ترکیا الفتاة وثورة ١٩٠٨. ت:د. صالح احمد العلي، بیروت، ١٩٦٠.

[2] لەبارەی ئەم کۆمەلەیە بروانە. رۆهات ئالاکۆم، خۆیبوون و شۆرشی ئاگری، و: شوکور مستەفا، چ١، هەولێر ٢٠٠٠.

[3] واسیلی نیکیتین، س. پ، ل٥٥٦.

هەروەها (روبەرت ئۆلسن)ی رۆژهەلاتناس و کوردناسی ئەمریکیش هەولیداوە بزاڤی رزگاریخوازی نەتەوەیی کوردی قۆناغبەند بکات وە بە پێی بۆچوونی ئەو چوار قۆناغی سەرەکی لەخۆ دەگرێ کە ئەمانەن:

١.بزاڤی شێخ عوبێدوللای نەهری کە نیشاندەری دەرکەوتنی شێخەکانە وەك رابەرانی کۆمەلی کوردەواری و بزاڤە رزگاریخوازەکەی.

٢.لە پێکهێنانی سوارەی حەمیدی[1]، (لە سالی ١٨٩١)وە تا سەرەتای جەنگی جیهانی یەکەم.

٣.لە جەنگی جیهانی یەکەم تا پەیماننامەی سیڤەر (١٠ی ئابی ١٩٢٠).

٤.کاریگەری رووداو و دەرەنجامەکانی جەنگی جیهانی یەکەم لە راپەرینی شێخ سەعیددا[2].

دیارە ئەم دابەشکردنانەی پێشوو سەرنجی (ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر)ی راکێشاوە کە پسپۆرێکی مێژووی نوێی کوردە، بۆ ئەوەی ئەویش لەم بوارەدا بۆچوونی خۆی بخاتە روو بەلام ئەو قۆناغبەندیەکەی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی تەنیا لەسەر بنەمای سەرکردایەتی بزاڤەکە دارشتووە کە بەم شێوەیە:

لە قۆناغی یەکەمدا میرە دنیاییەکان سەرکردایەتی راپەرینەکانیان دەکرد، وەك عەبدولرەحمان پاشای بابان[3] و محەمەد پاشای سۆران و بەدرخان پاشای بۆتان. لە قۆناغی دووەمدا سەرۆکە دینیەکان رابەرایەتیان گرتە دەست وەك تەیمور پاشای

---

[1] پێکهێنانی ئەم سوارانە هەولێکی دەسەلاتدارانی عوسمانی بوو بۆ سوود وەرگرتن لە توانا سەربازیەکانی کورد. لەم بارەیەوە بروانە: دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبەکر خۆشناو، چ٢، هەولێر ٢٠٠٥، ل١٠٥-١١٢.

[2] رۆبەرت ئۆلسن، راپەرینی شێخ سەعیدی پیران، و: بەبوبەکر خۆشناو، چ٢، سلێمانی ١٩٩٩ـ ل١٦. لەبارەی ئەم راپەرینەی دواییش بروانە هەمان سەرچاوە.

[3] جێگەی سەرنجدانە بە پێویستمان نەزانی ناوی ئەم کەسێتی و رێکخراوانەی لەم برگەدا هاتووە پێناسە بکەین لەبەر زۆری ناوەکان لە لایەك و لە لایەکی تریش لەبەر ئەوەی لەلاپەرەکانی دواتریش ئاماژە بە زانیاری زیاتر دەکەین لەبارەیان.

مللی و حوسێن کەنعان پاشا و عوسمان پاشای کورانی بەدرخان پاشا. لە قۆناغی سێیەمدا کەسایەتیە ئایینی و دنیاییەکان بوونە سەرکردەی بزاڤەکە، لەسەرووی هەموویشیانەوە شێخ عوبێدوللای نەهری و ئینجا شێخ عبدالسلام بارزانی و دواییش شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەدی بارزانی و شێخ سەعید و چەندانی تر. لە قۆناغی چوارەمیش سەرکردە نوێیەکان پەیدابوون وەك سمایل خانی شکاك (سمکۆ) و سەردار رەشید و شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەد و مستەفا بارزانی و ئیحسان نوری پاشا و قازی محمد. لە دوا قۆناغیش کە قۆناغی پێنجەمە رێبەرایەتی بزاڤی رزگاریخوازی کەوتە ئەستۆی سەرۆك و رێکخراوە هاوچەرخەکان وەك مستەفا بارزانی و حیزبی هیوا و حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و پارتی دیموکراتی کوردستانی عێراق و یەکێتی نیشتمانی کوردستان و رێکخراو و پارتەکانی کوردستانی باکوور[(١)].

ئەگەر بە ووردی چاوێك بەم دابەشکردنانەی رابردوو دا بگێڕین چەند تێبینی و سەرنجێکمان لەلا دروست دەبێ لە بارەیان، سەبارەت بە دابەشکردنەکەی نیکیتین دەتوانین ئەم سەرنجانە بخەینە روو:

١.لە قۆناغی یەکەمی دابەشکردنەکەیدا ناوبراو جیاوازی لە نێوان میرە کوردەکان ناکات – کە دەسەلاتی بۆماوەییان هەبووە و تەنیا ویستویانە جێگیر و فراوانی بکەن – لەگەل کەسایەتیە ئایینی وهۆزایەتیەکان کە خاوەنی ئەو دەسەلات و زەمینەیە نەبوون.

٢.هەرلە قۆناغی یەکەمدا جیاوازی لە نێوان شۆرشەکەی شێخ عوبیدوللا و ئەوانی تر ناکات ئەگەر چی ئەوەی یەکەم لە رووی ئامانج و کاریگەری و

---

(١) د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، چەند موحازەرەیەك کە پێشکەشی قوتابیانی ماستەری مێژووی نوێ کراوە لە کۆلیژی ئادابی زانکۆی سەلاحەددین-هەولێر لە سالی خوێندنی ١٩٩٣-١٩٩٤.

فراوانیەوە زۆر لەوانی تر جیاوازە و بەڵکو دەتوانرێ بەوەرچەرخانێك دابنرێت لە بزاڤی رزگاریخوازی کوردیدا[1].

٣-سەبارەت بە قۆناغی دووەمیش کە دەڵێ لە کودەتای ئیتیحادییەکانەوە دەست پێدەکات، ئەوەی زانراوە کە لەو قۆناغەدا کوردستان بووژانەوەیەکی سیاسی و رۆشنبیری بەخۆوەدیت و لە ئەنجامدا چەندین رێکخراوی کوردی پێکهێنران و ژمارەیەك رۆژنامە و گۆڤاری کوردی دەرکران، بەڵام ئەم دیاردەیە لەگەڵ کودەتای ١٩٠٨ دەستی پێنەکرد، بەڵکو سەرچاوەکەی دەگەڕێتەوە بۆ کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتاکانی سەدەی دواتر[2]. کەواتە ئەم قۆناغی دووەمە لە ڕووی کات و سەردەم زووترە لەوەی نیکیتین دیاری کردووە.

لە بارەی قۆناغەکانی لەمەڕ (ڕۆبەرت ئۆلسن)یش تێبینی دەکرێ کە ئەو لە پێش هەموو شتێك ڕاپەڕینەکانی سەردەمی میرنشینەکانی فەرامۆش کردووە ئەگەرچی بە سەرەتای بزاڤی رزگاریخوازی کوردی دادەنرێن[3]. هەروەها پێکهێنانی سوارەی حەمیدی دەکاتە سەرەتای قۆناغی دووەم لە کاتێکدا ئەم ڕووداوە دیاردەیەکی نەگەتیڤی مێژووی کورد بوو وە کاریگەری پێچەوانەی لەسەر بزاڤی رزگاریخوازی کوردی هەبوو[4]، ئیتر چۆن دەکرێ ببێتە سەرەتای قۆناغێك. سەبارەت بە قۆناغی سێیەم و چوارەمیش ئەوا دەکرێ بگوترێ هەردووکیان هەر

---

[1] لە لاپەرەکانی داهاتوو دا زیاتر لەسەر ئەم لایەنە دەدوێین.

[2] لەم بارەیەوە بگەڕێوە بۆ: جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووریی کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، و: ئەنور قادر محمد، ستۆکهۆلم ١٩٩٣.

[3] لەسەر باسی داهاتوو ئەمە روون دەکەینەوە.

[4] لەبارەی ئەم سوارانە بگەڕێوە بۆ: دیڤید ماکداول، س. پ، ل١٠٥-١١٢.

یەك قۆناغن و هیچ جیاوازییەكیان نیە لە ڕووداوو دەرەنجامەكانەوە بەسەر بزاڤی ناوبراودا.

لەبارەی دابەشكردنەكەی (ئەحمەد عوسمان ئەبوبەكر)یش وەك پێشتر ئاماژەم بۆ كرد ئەو دابەشكردنە تەنیا لە گۆشەنیگای سەركردایەتی ڕاپەڕینەكانەوە سەیری كراوە و هیچ ئاماژەیەك بۆ سیما و دیاردەكانی تری قۆناغەكان نەكراوە. هەروەها تێكهەڵچوونێك لە نێوان قۆناغەكاندا لە خۆ دەگرێ، بۆ نموونە هەندێ سەركردەی قۆناغی چوارەم (وەك شێخ مەحمود و شێخ ئەحمەدی بارزان) لە قۆناغی سێیەمیش هەبوونیان هەیە، تەنانەت یەكێكیان كە مستەفا بارزانی یە لە قۆناغی پێنجەمیش بەرچاودەكەوێ.

لە سۆنگەی ئەم تێبینی و سەرنجانەی لەمەو بەر خستمانە ڕوو. دەكرێ قۆناغبەندكردنێكی نوێ بۆ ئەم بزاڤە دابنرێت، كە ئەمەش مەبەستی سەرەكی ئەم توێژینەوەیە، بەڵام بەر لەم كارە دەبێ جارێ هەوڵبدەین سەرەتای سەرهەڵدانی ئەم بزاڤە دیاری بكەین:

سەرهەڵدانی بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردی

بزاڤی ڕزگاریخوازی كە بەرجەستەكردنێكی كرداریی هۆشیاری نەتەوایەتیە سەرەتای سەرهەڵدانی وەك زۆربەی دیاردە مێژووییەكان بە ساڵێك یان ڕووداوێكی دیاریكراو دەستنیشان ناكرێت. لە سۆنگەی ئەمەوە پەنجەدانان لەسەر دەستپێك و پەیدابوونی بزاڤی ڕزگاریخوازی كوردی كارێكی ئاڵۆز و دژوارە، بۆیە جێگەی مشتومڕە لە نێوان توێژەرانی ئەم بوارەدا.

لەم بارەیەوە (ڕۆبەرت ئۆلسن) دەركەوتنی شێخ عوبێدوڵڵا وەك ڕێبەری ئەو ڕاپەڕینە كوردیە فراوانەی هەردوو كوردستانی عوسمانی و ئێرانی گرتەوە، دەكاتە

نیشانده‌ری هۆشیاری نه‌ته‌وایه‌تی کوردی و سه‌ره‌تای بزاڤه رزگاریخوازه‌که‌ی. به‌و پێیه‌ی ئامانجی کوردستانی سه‌ربه‌خۆ به ئاشکرا له‌و ڕاپه‌رینه‌دا ڕاگه‌یه‌نرا، له کاتێکدا له ڕاپه‌رینه‌کانی پێشوودا ئه‌و ئامانجه به‌م ڕوونییه به‌رچاو ناکه‌وێت[1]. له بۆچوونێکی له‌م جۆره‌دا چه‌ند توێژه‌رێکی هاوچه‌رخیش پاڵپشتی گوته‌کانی (ئۆلسن) ده‌که‌ن[2]. هه‌روه‌ها (سالح محه‌مه‌د ئه‌مین)یش ڕاپه‌رینی کورد به سه‌رکردایه‌تی شێخ عوبێدوڵلا به سه‌ره‌تای گواستنه‌وه له (هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی) بۆ (هۆشی نه‌ته‌وه‌یی)[3] لای کورد داده‌نێت[4].

به‌ڵام به ئاوڕدانه‌وه له ڕووداوه مێژووییه‌کان ده‌بینین سه‌ره‌تای بزاڤی کوردی ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ سه‌رده‌مێکی زووتر، ئه‌ویش نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مه، له‌و ماوه‌یه مێژووییه‌دا ده‌وڵه‌تی عوسمانی هه‌ڵمه‌تێکی به‌رفراوان و درێژخایه‌نی ده‌ستپێکرد بۆ له‌ناو بردنی قه‌واره و ده‌سه‌ڵاته خۆماڵییه‌کانی هه‌رێمه‌کانی ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی، ئه‌مه‌ش مانای له‌به‌ریه‌ك هه‌ڵوه‌شاندنه‌وه‌ی میرنشینه کوردیه‌کان و به‌ستنه‌وه‌ی ناوچه‌کانیان به ده‌سه‌ڵاتی ناوه‌ندی ده‌گه‌یاند. له

---

[1] ڕاپه‌ڕینی شێخ سه‌عیدی پیران، ل ١٦ – ١٧.

[2] بڕوانه: جه‌عفه‌ر عه‌لی، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، سلێمانی ٢٠٠٤، ل١٥٥، ١٦١-١٦٧، هه‌روه‌ها: هۆگر طاهر توفیق، دور الصحافة الكوردية في تطور الوعي القومي الكوردي ١٨٩٨-١٩١٨، دهۆك ٢٠٠٤، ص٣٠-٣١.

[3] هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی ته‌نیا هه‌ستکردنه وه‌ك به‌شێك له نه‌ته‌وه‌یه‌کی جیا له نه‌ته‌وه‌کانی تر، که ئه‌مه‌ش هه‌ستێکی زۆر کۆنه و له‌وانه‌یه له‌گه‌ڵ په‌یدابوونی نه‌ته‌وه‌کان هه‌بێت، به‌ڵام هۆشی نه‌ته‌وه‌یی قۆناغێکی په‌ره‌سه‌ندووتره له هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی به‌و پێیه‌ی ئه‌م هۆشیارییه وا ده‌کات تاك مافه نه‌ته‌وایه‌تیه‌که‌ی خۆی بناسێت و به ئه‌رکی خۆی بزانێت هه‌وڵ بۆ به‌دیهێنانیان بدات، که له پێش هه‌موویان پێکهێنانی قه‌واره‌یه‌کی نه‌ته‌وه‌یی ده‌گرێته‌وه،بۆ زانیاری زیاتر له‌م باره‌یه‌وه بڕوانه: د. دلێر شاوه‌یس، س.پ.ل ٥ – ٢٩، هه‌روه‌ها: د.عبدالفتاح علي البوتاني، بدايات الشعور القومي الكوردي في التاريخ الحديث، دهوك ٢٠٠٥، ص٦ الهامش.

[4] کورد و عه‌جه‌م / مێژووی سیاسی کورده‌کانی ئێران، چ١، ب.ش. ١٩٩٢، ل١٥٣.

ئەنجامدا چەندین ڕاپەڕینی چەکداری کوردی بەرپابوون. کە لە هەموویان گرنگتر ڕاپەڕینەکانی محەمەد پاشای سۆران و بەدرخان پاشای بۆتان بوو. شایانی باسە ئەم دوو میرە کوردە هەروەها عەبدولڕەحمان پاشای میری بابانیش ماوەیەك بەر لەو هەڵمەتە عوسمانییە هەوڵەکانیان دەستپێکردبوو بۆ پتەوکردنی دەسەڵات و سەربەخۆیی میرنشینەکانیان و فراوانکردنی سنووریان[1].

لەبەر ئەوەی پاڵنەری نەتەوەیی کاریگەر بوو لە بەرپابوونی ئەم ڕاپەڕینانە و هەروەها ئامانج و دەرەنجامی کرداریش لە کۆتاییدا بریتی بوو لە ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی بیانی و گۆڕینی قەوارە خۆجێییەکان بە قەوارەی نەتەوەیی سەربەخۆ، ئەم شۆڕش و ڕاپەرینە کوردیانەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم بە پێی زۆربەی بۆچوونەکان بە دەستپێك و سەرهەڵدانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لە قەڵەم دەدرێن[2]. هەر بۆ نموونە کوردناسی فەرەنسی (تۆمابووا) لە بارەی دەرەنجامەکانی سیاسەتی سەپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانی و قاجاری بەسەر کوردستاندا دەڵێت: ((لەئەنجامی ئەمەدا گیانی نەتەوایەتی و مەیلی یەکخستنی پارچەکانی نیشتمانی کورد لای کوردان پەیدابوو))[3]. هەروەها گەڕیدەی ئینگلیزی (مێجەرسۆن)یش پەنجە بۆ ئەم ڕاستیە درێژ دەکات کە گیانی نەتەوەیی کوردی لە ماوەی سەدەی نۆزدەهەمدا چەند جارێك بووژاوەتەوە و لە هەوڵەکانی

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: سعدي عثمان حسين، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطورها السياسي ١٥١٤-١٨٥١، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الأداب، جامعة صلاح - الدين - أربيل، ١٩٩٥، ص١٠٥-١٠٦، ١٢١-١٥١، هەروەها: د. کاوس قەفتان، چەند لێکۆلینەوەیەك لە مێژووی بابان سۆران بۆتان، بەغدا ١٩٨٥.

[2] بڕوانە: واسیلی نیکیتین، س.پ.ل ٥٥٦-٥٦٠، عەزیز شەمزینی، جولانەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی کوردستان، و: فەرید ئەسەسەرد،چ٣، سلێمانی ١٩٩٨، ل٧٣-٧٤، جلال الطالباني، كردستان والحركة القومية الكردية، ط٢، بيروت، ١٩٧١، ص٧٤-٧٦: د. عبدالفتاح علي البوتاني، م.س. ص٢٧-٢٨: عبدالعزيز سليمان نوار، تاريخ العراق الحديث (من نهاية حكم داود باشا الى نهاية حكم مدحت باشا) القاهرة ١٩٦٨، ص١٢٥.

[3] لمحة عن الاكراد، ت: محمد شريف عثمان، النجف ١٩٧٣، ص١٤.

وەلاتانی دەسەڵاتی تورکدا خۆی دەرخستووە، جاری یەکەمیان ڕاپەڕینی عەبدولرەحمان پاشای بابان بوو لە ساڵی ١٨٠٦، دووەمیش هەوڵەکانی محەمەد پاشای میری سۆران بوو لە ساڵی ١٨٣٢، جاری سێیەمیشیان ڕاپەڕینی بەدرخان پاشای بۆتان بوو لە ساڵی ١٨٤٢[١].

شایانی باسە هەندێ بۆچوون تەنیا ئاماژە بە ڕاپەڕینی بەدرخان پاشای بۆتان دەکەن وەك سەرەتای بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی، بەوپێیەی ئامانجە نیشتیمانی و نەتەوەییەکان لەو ڕاپەڕینەدا ڕوون و ئاشکراتر بوون،بە تایبەتی مەسەلەی ڕێکخستن و ڕزگارکردنی دەڤەرەکانی کوردستان بە بەشی ژێردەسەڵاتی ئێرانیشەوە کە لەلایەن دەوڵەتی قاجارییەوە حوکم دەکرا[٢]. لە کاتێکدا لەو لایەنەوە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان ڕاپەڕینەکەی بەدرخان و ڕاپەڕینەکانی تری ئەو سەردەمەدا نەبوو، بە تایبەتی ڕاپەڕینی محەمەد پاشای سۆران کە لە ڕووی گرنگی و ئامانجی فراوانکردنی دەسەڵاتیدا لە ڕاپەڕینەکەی بەدرخان کەمتر نەبوو، بە تایبەتی کە ئەو میرەش هەوڵی یەکخستنی ناوچەکانی کوردستانی دەدا لە ژێر دەسەڵاتی خۆیدا، کە ئەمەش واتای پێکهێنانی قەوارەیەکی نەتەوەیی کوردی دەگەیاند[٣]. تەنانەت میری سۆران هەوڵیدا ناوچەکانی کوردستانی

---

[١] رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين وكردستان، ت: فؤاد جميل، ج٢، ط١، بغداد ١٩٧١، ص١٤٨.

[٢] بڕوانە: مینۆرسکی، الاكراد/ملاحظات وانطباعات، ت: معروف خەزنەدار، بغداد ١٩٦٨، ص٢٦، بلەج شێرکۆ، کێشەی مێژینە و ئێستای کورد، و: محەمەد حەمە باقی، چ٣، ب.ش ١٩٩١، ل٣٨-٤٠، شاكر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، بغداد ١٩٥٩، ص٢٥: مالمیسانژ، بدرخانيو جزيرة بوتان، ت: شكور مصطفى، هەولێر، ١٩٩٨، ص٤١.

[٣] ئەوەتا میری ناوبراو خۆی دەڵێت: ((ئەو حکومەتانەی لەدەست دەرەبەگی کوردستانی دان، خودا تۆفیقم بدات زەبت و تەسخیریان دەکەم)). مەلا ئەسعەد خەیلانی (١٨٥٤-١٩٣١ز)، تەئریخی سۆران (دەستنووس)، بە وەرگرتن لە: جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی نەبیری ((قەومیەت))ی ڕۆژهەلاتی و نەبیری ((ناسیۆنالیزم))ی ڕۆژئاوایی یە، ستۆکهۆڵم ١٩٨٤، ل ٣٦.

ڕۆژهەڵاتیش بخاتە چوارچێوەی ئەو قەوارە نەتەوەییەی کە هەوڵی دامەزراندنی دەدا، وەئەگەر تێکۆشانی بەدرخان پاشا بۆ یەکخستنی ناوچەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات لەگەڵ کوردستانی عوسمانی تەنیا لە چوارچێوەی (پەیمان پیرۆز) دابوو کە لە هەوڵێکی تیۆری ناکاریگەر زیاتر نەبوو، ئەوا میری سۆران بەکردار ویستی ئەم ناوچە نێوبراوانە بهێنێتە نێو قەڵەمڕەوی خۆی و تاڕادەیەکیش لەم لایەنەدا سەرکەوتوو بوو[1]. بەڵام دیارە لەبەر ئەوەی ڕاپەڕینی بۆتان کاردانەوەیەکی نێودەوڵەتی دیاری لێکەوتەوە بە تایبەتی بە هۆی مەسەلەی ئاسووریەکانەوە[2]، بۆیە ئەم ڕاپەڕینە بەرچاوترە و لە مێژوودا ناو و دەنگێکی زیاتری هەیە.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم ئاماژە بە تێڕوانینی توێژەرێکی هاوچەرخ بکەم کە هەبوونی ناسیۆنالیزمی کوردی لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا ڕەتدەکاتەوە لەبەرئەوەی گوایا لەو ماوەیەدا ((جولانەوەیەکی سیاسی ڕێکخراو یان کۆمەڵەو پارتێکی سیاسی، ڕۆژنامە، گۆڤار، بزاڤێکی کولتوری لە تەواوی کوردستاندا بوونی نەبووە...)) هەروەها لەلای ئەم توێژەرە کە بەم شێوەیە لە دەلاقەی سەدەی بیستەمەوە سەیری نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم دەکات، ناسیۆنالیزمی کوردی لەو ماوە ناوبراوەدا تەنیا وا بەستەی میرە کوردەکان بوو (بەتایبەتیش ئاماژە بە میر بەدرخان دەکات) نەک هەموو خەڵکی کورد[3].

بەڵام (عەبدولفەتاح بۆتانی) دەڵێ هەرچەندە هۆشیاری نەتەوەیی لە سەرەتا تەنیا لای بژاردە (واتە سەرکردەکان و دەوروبەریان) گەڵاڵەبوو، بەڵام ئەم

---

[1] لە باردی ڕووداوەکانی ئەم دوو ڕاپەڕینە بڕوانە: جمال نبز، الامیر الکردي میر محمد الرواندوزي الملقب بـ(میری کورە)، ت: فخري سلاحشور، ستۆکهۆلم ١٩٩٤، هەروەها: صلاح هروری، امارة بوتان في عهد الامیر بدرخان ١٨٢١ — ١٨٤٧، دهوك ٢٠٠٠.

[2] میر بەدرخان بە کوشتاری ئاسووریەکانی ژێردەسەڵاتی میرنشینەکەی تاوانبارکرا و ئەمەش نارەزاییەکی گشتی لە ئەورووپا لێکەوتەوە بە تایبەتی لای دەوڵەتە زلهێزەکان، لەم بارەیەوە بڕوانە صلاح هروری، م. س.، ص١١٠ وما بعدها.

[3] بڕوانە: جەعفەر عەلی، س.پ.، ل١٤٨--١٥٠.

ڕاپەرینانەی ئەمانە بەرپایان کرد سۆز و پاڵپشتی هەموو کوردی بەدەست هێنا، لەبەر ئەوەی ئەم ڕاپەرینانە ڕەنگدانەوەی کێشە و گیروگرفتەکانیان بوون[1]. هەروەها (خالفین)یش باس لەوە دەکات کە داوای یەزدانشیر بۆ ڕاپەڕین لە ساڵی ١٨٥٤ و ئەو دروشمەی بەرزی کردبۆوە بۆ دەسەڵاتی عوسمانی پاڵپشتی فراوانی لێکرا لە لایەن کوردەکانی هەکاری و بۆتان و ناوچەکانی تری کوردستان لە پاڵ ئاسووری و ئەرمەنەکانیش[2].

بەم پێیە زۆرینەی خەڵکی کوردستان بوونە بەشێك لەو ڕاپەڕین و بزاڤە چەکداریانەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم کە ئامانج و هیوای ڕزگاری نەتەوایەتییان هەڵگرتبوو وەك پێشتر بۆمان بە دیارکەوت[3]، لە بزاڤی ڕزگاریخوازیشدا ئەم لایەنە جێگەی سەرنجە، چونکە لەوانەیە ئەم ئامانجانە تەنیا لە لایەن میر و سەرکردەکان بڕیاری لەسەر درابێ، بەڵام گرنگ ئەوەیە خەڵکی ئاسایی بوونە کەرەستەی ئەم بزاڤە و هەوڵیان بۆدا با لە هەموو ڕەهەندەکانی ڕزگاری نەتەوەییش تێنەگەیشتبن. لە لایەکی تر ناتوانین بڕیاری ئەوە بدەین کە خەڵکی ئاسایی کورد هۆشی نەتەوەییانبە تەواوی نەبووە، لەبەر ئەوەی ئەم خەڵکە ئامرازێکیان نەبوە جگە لە بەشداری کردن لەو بزاڤانە بۆ دەربڕینی ئەم هۆشیاری و ویستەیان. بەڵام سەرەڕای ئەمەش هەرکاتێك دەرفەتیان بۆ ڕەخسابێ ئەم هەستەیان لە شێوەی ڕق و کینە بەرامبەر دەسەڵاتی بیانی[4] پێشانداوە، بە

---

[1] بدايات الشعور القومي...، ص٥٠-٥١.

[2] الصراع على كردستان، ص٧٩.

[3] بۆ بەهێزتر کردنی ئەم ڕاستیە و زیاتر لێ تێگەیشتنی بڕوانە: محمود ملا عزت، دیپلۆماسیتی بزوتنەوەی کوردایەتی، سلێمانی ١٩٧٣، ل٦٣، ٦٥، ٦٨-٦٩.

[4] مەبەست لە دەسەڵاتی بیانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێرانە.

تایبەتی لای گەریدە بیانییەکان کە هەندێ ڕووداوی لەم جۆرەیان بۆ تۆمار کردووین[1].

پێش ئەوەی کۆتایی بەم بابەتە بێت دەبێ ئاوڕێك لەسەدەکانی شازدەو حەڤدەو هەژدەش بدەینەوە لەبەرئەوەی لەو سەردەمانەش وەکو زانراوە چەندین بزاڤی چەگداری لەکوردستانی مەزندا بەرپابوون، کەدەشێت هەندێکیان ناوی ڕاپەڕینی چەکدارییان لێبنرێت،وەك ڕاپەڕینی ئەمیر خانی برادۆست[2] لە کوردستانی ڕۆژهەلات وڕاپەڕینی کوڕی جان پۆلا[3] لەکوردستانی ڕۆژئاوا وڕاپەڕینەکانی میرەکانی بابان[4] لەکوردستانی باشوور وچەندین ڕاپەڕینی تر لەناوچەو دەڤەرەکانی کوردستان. هەرچەندە هەندێك لەوبزاڤەچەکداریانە دروشمی ڕزگاربوون لەدەسەلاتی بیانی ودامەزراندنی (یان بەرقەرارکردنی) قەوارەیەکی سیاسی سەربەخۆیان هەلگرتبوو، وەك ڕاپەڕینی سەلیم پاشای بابانی سالی ١٧٤٩ لەدژی

---

[1] بۆ نموونە بڕوانە: کلوديوس جيمس ريج، رحلة ريج في العراق عام ١٨٢٠، ت: بهاء الدين نوري، ج١، بغداد ١٩٥١، ص ٥١: جيمس بيلي فريزر، رحلة فريزر الى بغداد في ١٨٣٤، ت: جعفر الخياط، ط١، بغداد ١٩٦٤، ص٢٠.

[2] بۆ ئەم ڕاپەڕینە بڕوانە :اسكندر بيك منشي،تاريخ عالم آراى عباسي،تصحيح:ميرزا محمود تاجركتابفروشي،تبريز ١٣١٤هـ،ص ٥٥٩-٥٧٣.

[3] لەبارەی ئەم ڕاپەڕینە بگەڕێوە بۆ: محمد المحبي،خلاصة الاثر في اعيان القرن الحادي عشر، ج٢، بيروت، د.ت، ص٨٤-٨٧، هەروەها : سعدي عثمان، كوردستان والامبراطورية...، ص١٠٢-١٠٣.

[4] لەبارەی ئەم ڕاپەڕینانە بڕوانەتحسين ناظم بيگ، تاريخ الامارة البابانية، ت: شكور مصطفى و محمد الملا عبدالكريم المدرس، ط١، هەولێر، ٢٠٠١، هەروەها : سعدي عثمان حسين، كوردستان الجنوبية وايالتا بغداد و الموصل/ دراسة في العلاقات السياسية و الادارية والاقتصادية في القرنين ١٧ و ١٨، اطروحة دكتوراه غير منشورة، كلية الآداب / جامعة صلاح الدين – أربيل، ٢٠٠١، ص١٩٠-١٩٩.

دەسەڵاتی عوسمانی[1] وهەوڵەکانی هەڵۆخانی میری ئەردەلان بۆ پارێزگاری کردن لەدەسەڵات وسەربەخۆیی میرنشینەکەی لەهەمبەر دەسەڵات و دەستکاریەکانی دەوڵەتی سەفەوی.[2] بەڵام دەتوانین بڵێین زۆربەی ئەم بزاڤانە دەرەنجام وکاردانەوەی سیاسەتە چەوت وستەمکاریەکانی دەسەڵاتدارانی بیانی بوون،هەندێ جاریش هۆکاری ئابووری وخراپی بارودۆخی بژێوی لەپاڵ هۆکاری دەرەکی دەبوونە هاندەری ئەم بزاڤانە. بێگومان نابێ فاکتەری سیاسی ـ دەرەبەگایەتیش لەیاد بکەین کەخۆی لەپارێزگاری کردن لەقەوارە سیاسییە خۆماڵیەکان و فراوانکردنی دەسەڵاتیان دەدۆزیەوە.[3] هەروەها ئەم بزاڤ وڕاپەڕینانە بەبەردەوامی مۆرکی هەرێمایەتی و ناوچەگەرێتییان پێوە دیاربوو،ئەوەتا (تۆمابووا)ئاماژە بەوە دەکات کە((هەموو ڕووداوە شۆڕشگێڕیەکانی کوردستان...)) لەم سەردەمەدا ((تەنیا مۆرکی خۆجێیەتییان هەبوو،بێ ئەوەی هەوڵی کاری هاوبەش بدرێ، چونکە چەندین میرنشین هەبوون کەبەهێزەکەیان جەنگی بەرپا دەکرد تەنیا بۆ پاراستنی دەسەڵاتەکەی یان لەپێناو دابڕینی بەشێك لە خاکی میرنشینەکانی دەوروبەر کە لەو بێ هێز تربوون)).[4]

[1] لەبارەی ئەم ڕاپەڕینە و ئامانجەکانی بڕوانە: رسول حاوي الكركوكلي، دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء،ت:موسى كاظم نورس، بيروت، د.ت، ص١١٦، هەروەها: سعدي عثمان حسين، امارة بابان في النصف الاول من القرن الثامن عشر، اربيل ٢٠٠٠،ص٣٩–٦٧.

[2] اسكندر بيك منشي،م.س، ج٣،ص٦٥٢–٦٥٣، ماهشەرەفخانم مەستوورەی کوردستانی، مێژووی ئەردەلان،و: د.حسن جاف وشکور مستەفا، چ١، بەغدا ١٩٨٩، ل٤٢- ٤٥.

[3] لەبارەی هۆکارو پاڵنەری ئەم بزاڤەچەکداریانە بڕوانە: سعدي عثمان، كوردستان والامبراطورية...، ص٩٨– ١٠٢.

[4] لمحة عن الاكراد، ص١٤.

کەواتــە واتێبینی دەکرێ کــە پاڵنەر و ئــامانجی نیشتیــمانی ـ نــەتەوایــەتــی لـــەم بزاڤــانە زۆر لاواز بـــوون، یــان هــەر هــەبوونــیان نــەبــوو لە هــەندێ بــاردا، ئــەمــەش لــەبەر ئــەوەی هــۆشیاری نــەتەوایــەتی بەواتــا هــاوچەرخــەکەی لــەو سەردەمــانــەدا لــەجــیهــان بــەگشتی[1] و لای کــورد بــەتایبــەتــی هــێشتــا گــەڵاڵــە نــەببوو.[2] بۆیە ڕاپەڕین وبزاڤەکانی ئەو ماوە مێژووییە (واتە سەدەکانی ١٦- ١٨) بەقۆناغی بەرەنگاربوونەوەی نارێکخراو لەقەڵەم دەدرێن، یان بەواتایەکی تر دەتوانین بڵێین ئەمانە ڕەگوڕیشەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیان پێکدەهێنا کە لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا چەکەرەی کردو سەرەتاکانی بەدیار کەوت.

قۆناغەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی

بە تــاوتوێ کردنــی ڕووداوە شۆڕشــگێڕیەکانی کوردســتان و قووڵبوونــەوە لــە سروشتی خەبات و ڕاپەڕینە کوردیەکان لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمــەوە تــا ئەم ساڵانەی دوایی، تێبینی ئەوە دەکرێ کە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لــە ڕووی دیاردە و تایبەتمەندی و سیما گشتیەکانەوە بەسێ قۆناغی سەرەکیدا تێپەڕیوە کە ئەوانیش بەم شێوەی خوارەوەن:

قۆناغی یەکەم:

لە سەرەتــاکانی ســەدەی نۆزدەهـــەم دەســت پێدەکـــات و تـــا کــۆتایی حەفتاکانــی ســەدەی نــاوبراو بەردەوام دەبێــت و گرنگترین بزاڤ و ڕاپەڕینەکانی

---

[1] د.فاضل حسین و د. کاظم هاشم، م.س، ص٩٣، د.دڵێر شاوەیس، س.پ، ل٧-٨، جەعفەر عەلی، س. پ، ل٧٧.

[2] جلال الطالباني،م. س،ص٦٧، محمود ملا عزت، دیپلۆماسیتی...، ل٦.

ئەم قۆناغە بریتین لە ڕاپەڕینەکانی عەبدولرەحمان پاشای بابان و محەمەد پاشای میری سۆران و بەدرخان پاشای بۆتان و ڕاپەڕینەکەی یەزدانشێر و لە کۆتاییشدا ڕاپەڕینی عوسمان پاشا و حوسێن کەنعان پاشای کوڕانی بەدرخان پاشای بۆتان لە ساڵی ١٨٧٨دا.

لە گرنگترین سیما و جیاکەرەوەکانی ئەم قۆناغە ئەوەیە کە سەرکردایەتی و ڕێبەرایەتی ڕاپەڕین و بزاوتەکان بە ڕێژەیەکی زاڵ بە دەست میرەکان و وەچەکانیان بوو هەروەکو لە ناوەکانی سەرەوەدا تێبینی دەکرێت[1]. بۆیە سەرانی کورد لەو ماوەیەدا لە بزاڤەکەیان پشتیان بە قەوارە سیاسیە - دەرەبەگایەتیەکانیان دەبەست، واتە زەمینەیەکی ڕەخساویان هەبوو وە پشت ئەستوور بوون بە دەسەڵاتە بۆماوەییە دانپێدانراوەکانیان. بەمەش ئەرکەکانیان تا ڕادەیەك ئاسانتر بوو بە بەراوورد لەگەڵ قۆناغەکانی دواتر، چونکە تەنیا بریتی بوو لە فرەوانکردنی دەسەڵات و پاراستنی.

لە لایەکی تر لەگەڵ ئەوەی دەتوانرێ پێ لەسەر ئەوە دابگیرێ کە ئامانجی ئەم ڕاپەڕین و بزاڤانە ناوەرۆکی نەتەوەیی لە خۆگرتبوو کە بریتی بوو لە بەدەست هێنانی سەربەخۆیی زیاتر و ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی بیانی[2]،

---

[1] بۆ ڕاڤە کردنی بەدەستەوە گرتنی سەرکردایەتی بزوتنەوەی ڕاپەڕینە کوردیەکانی ئەم قۆناغە لەلایەن ئەم توێژەوە، مەحمود مەلا عزەت دەڵێ: ((چونکە ئەو شوێن و هێز و توانایەی کە بتوانێ دەست بەو جۆرە ڕاپەڕینانە بکات هەر لە دەستی ئەو جۆرە پیاو و سەردارانەدا بووە))، دیپلۆماسیتی ی بزوتنەوەی کوردایەتی، ل٦٥.

[2] بۆ نموونە بڕوانە دەقی نامەی (ئەمیر نیزام)ی سەرداری باشووری ئازربایجانی ئێرانی بۆ باڵیۆزی ئینگلیز لە تاران لە ساڵی ١٨٣٢دا، لە: محەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەلان - بابان - سۆران لە بەڵگنامەی قاجاریدا (١٧٩٩ – ١٨٤٧) هەولێر ٢٠٠٢، ل ١٥٥-١٥٦، هەروەها، كلوديوس جيمس ريج، م. س، ج١، ص٤٠. بلەج شێرکۆ، س.پ. ل ٤١-٤٢، ٤٤.جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و: د. کاوس قەفتان، بەغدا، ١٩٨٧، ل١٤٧، ٢٢٣.

بەڵام دەتوانین بڵێین ئەم ئامانجە وەکو دروشم دەرنەبڕابوو[١]. ئەمەش وای کـردووە هەست بەوە بکرێت کە ڕاپەڕیوەکان و تەنانەت ڕێبەرەکانیش لە زۆربەی بارەکاندا خاوەن تێڕوانینێکی دیاریکراو نەبوون سەبارەت بە باری دوای ڕاپەڕینەکـە. هـەر بە هەمان شێوە بـزاڤ و ڕاپەڕینـەکان خـاوەن بەرنامەیـەکی تۆکمـە و دیـارکراو نەبوون. هەروەها نەبوونی ڕێکخـستن و ڕیزبەنـدی کاریگـەر لـە نێـو هێزەکـانی ڕاپەڕین لە گیروگرفتەکان دەژمێردران. ئەمانەش لەبەر ئەوەی سـەرکردەکان کـە ئەوەرەی ئەم بزاڤانە بوون زۆربەیان لە شارەزایی سیاسی و سـەربازیدا ئاسـتێکی بەرزیان نەبوو[٢].

ئەوەتا محەمەد پاشـای سـۆران هێشتا کێشەکەی لەگـەڵ دەوڵـەتی عوسمـانی یەکلانەکردبۆوە کـە هێرشـی کـردە سـەر ناوچـەکانی کوردسـتانی ڕۆژهـەڵات و دەولەتی قاجاریشی لەخۆی کردە دوژمـن[٣]. هـەروەها یەزدانـشێر دوای ئـەوەی ڕاپەڕینەکەی لە ساڵی ١٨٥٥دا گەیشتە ئەوپەڕی پەرەسەندن، بەهۆی ساویلکەیی بە پێی خۆی چووە ئەستامبۆل بۆ گفتوگۆکردن، بەڵام لەوێ دەسـتگیرکرا[٤]. خـۆ دواتر کوڕانی بەدرخان (عوسمان و حوسێن کەنعان پاشا) سوودیان لەم ئەزموونەی یەزدانشێر وەرنەگرت و ئەوانیش بەهەمان شێوە هـەر لـە ڕێگـای دانوسـاندن و گفتوگۆوە کەوتنە دوای بەرپرسانی عوسمانییەوە[٥].

---

[١] مەبەست ئەوەیە کە بەڵگەی بەرجەستە و ئاشکرامان بەدەستەوە نیە دڵنیامان بکات لەوەی ڕاپەرینەکان ئەم نیاز و ئامانجەیان ڕاشکاوانە ڕاگەیانـدبێ، لـەم بارەیـەوە بڕوانـە: سعدي عثمان، كوردستان والامبراطورية...، ص١٣٣.

[٢] ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ زەمینەی دەرەبەگیانـەی کۆمـەڵگای کـوردی ئـەو سـەردەمە. بـۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: د. کاوس قەفتان، س.پ.، ل٣٧-٣٨، ٥٢-٥٣.

[٣] لـەم بارەیـەوە بڕوانـە دەقـی ئـەو نامانـەی لـەنێوان بەرپرسـانی قاجـاری و عوسمـانی و دیبلۆماتکارانی ئینگلیز ئاڵوگۆڕکراون، لە: محەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان...، ل١٥١-١٦٢، هەروەها: عبدالعزيز سليمان نوار، م.س.، ص١٠٤-١٠٧.

[٤] واسیلی نیکیتین، س.پ، ل٥٦٤: ژیدارد چالیاند، س.پ.، ل٩٠.

[٥] بڕوانە: بلەج شێرکو، س.پ.، ل٤٥.

لەو سەردەمەدا لـە کوردسـتان ئەگەرچـی پەیوەندیـەکانی سـەرمایەداری لـە بەرهەمهێناندا لە نەشونماکردن دابـوو، بـەڵام لـە ڕووی کۆمەڵایەتیـەوە هێـشتا زەمینـە و پەیوەندیـەکانی دەرەبەگایـەتی زاڵ بـوو، بـە واتـای ئەمـە قۆنـاغی گواستنەوە لە نێوان ئەم دوو ڕژێمەدا لەم وڵاتـەدا ماوەیـەکی درێـژی کێشا[1]. ئەمەش تاڕادەیەکی زۆر بەرپرس بوو لەبیر تەسکی سەرانی کورد و نزمی ئاسـتی هۆشیاری سیاسی و دیبلۆماسییان. هەر لە ئەنجامی ئەمەدا سنووری بیرکردنـەوە و زانیاری زۆربەی سەرکردەکانی کوردی ئەم قۆناغە نەگەیشتە ڕادەی تێگەیـشتن لە بارودۆخی نێودەوڵەتی و ڕۆڵی وڵاتانی زلهێزی ئەوروپی لـە هـەردوو دەوڵـەتی عوسمانی و قاجاریدا. لە کاتێکدا ئەم زلهێزانە زۆر جـار ڕۆڵـی دوژمنکارانـەیان هەبوو لە هەمبەر بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا. بەتایبـەتی لـە ڕاپـەڕینی مـیری سۆراندا کە دیبلۆماتکارانی بەریتانی لە ناوچـەکە – لـە نێوانیانـدا (ئیلـیس)ی بالیۆزی بەریتانیا لە تاران و (ریتشارد وود)ی کونسۆلی بەریتانیا لە حەلـەب – لە هەوڵی ئەوەدا بوون هاوئاهەنگییەك لە نێوان هێزەکانی عوسمـانی و قاجاریـدا دروست بکەن بۆ لێدانی ئەو مـیرە کـوردە تـا بکەوێتـە نێـوان هـەردوو سـەری ماشەکەوە[2]. هەروەها دەسەڵاتدارانی روسیا چەك و کەرەستەی جـەنگیان دایـە (ئەمیر نیزام)ی سەرداری باشووری ئازەربایجانی ئێرانی، کـاتێ داوای لـێ کـردن یارمەتی بدەن بۆ شەڕی میری سۆران[3].

---

[1] د. دلێر شاوەیس، س.پ.، ل١٣، ١٧.

[2] بڕوانە دەقی نامەی وەزیری موختاری ئینگلیز بۆ وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران لە ساڵی ١٢٥٠ك / ١٨٣٤ز لە: محەمـەد حەمـە بـاقی، میرنـشینی ئـەردەڵان...، ل١٥٧-١٥٨.
هەروەها بڕوانە بەڵگەنامە روسییەکان لەم بارەیەوە لە هەردوو سەرچاوەی: خالفین، م.س.، ص٥٣: جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی...، ل١٨٢.

[3] جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی...، ل١٨١. شـایانی باسـکردنە سـەرەڕای ئـەم هەوڵانەی لەسەرەوەدا باسکرا، بەهۆی نارازیبوونی عوسمانیەکان ڕۆڵی لایـەنی ئێرانـی لـە

بە هەمان شێوە بەدرخان پاشای میری بۆتانیش کە بەرەشەکوژی کریستیانەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی تاوانبار کرا، بووە ئامانجی سیاسەتی دوژمنکارانەی بەریتانیا و فەرەنسا. کە هانی دەسەڵاتدارانی عوسمانییان دا پەلە بکەن لەسەرکوتکردنی ئەم میرە کوردەو یارمەتیشیان بۆ ئەم مەبەستە پێشاندا[1]. بێگومان مەسەلەیەکی ئاشکرایە کە ئەم هەڵوێستەی ئەو دوو وڵاتە زلهێزە لەبەر چاوە ڕەشەکانی کریستیانەکان نەبوو، بەڵکو بەرژەوەندی ئەوان وای دەخواست کەقەوارەیەکی بەهێزی کوردی لەناو دەولەتی عوسمانیدا پەیدا نەبێت کەبەهەمان شێوەی دەسەڵاتەکەی (محەمەد عەلی پاشا)ی سەرداری میسر وشام لەهێز وتوانای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی کەم دەکاتەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەی ڕوسیای ڕکەبەری سەرسەختی بەریتانیا وفەرەنسا لەناوچەکەدا.

لەم بوارەدا شایانی باسکردنە هەندێ لە میر و سەرانی کورد تا ڕاددەیەك ئاگایان لە پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکانی ئەو سەردەمە هەبوو، وەك (مەحمودپاشای بابان) کە هاوچەرخی گەشتی (ریچ) بوو بۆ سلێمانی لە ساڵی ١٨٢٠دا[2]. بەڵام دیارە نە ئەو میرە کوردە لەو ئاستەدا بووە و نە هەڵومەرجە نێودەوڵەتیەکەش بەو شێوەیە بووە لە بەرژەوەندی بزاڤی کوردی بەکار بهێنرێت. هەروەها (یەزدانشێر)یش پاڵپشتی وڵاتە زلهێزەکانی بە هەند هەڵگرتووە بۆ سەرخستنی

=سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکەی میری سۆران، لە وەرگرتنی باری ئامادە باشی لەسەر سنووری خۆیان تێپەری نەکرد. بڕوانە: عبدالقادر کوری ڕۆستەمی بابان، ڕەوشی کوردان/ مێژووی کوردستان، و: کەریمی حێسامی، چ١، سوید ١٩٩١، ل١٤٤، هەروەها بڕوانە دەقی نامەی باڵیۆزی ئینگلیز لە ئێران بۆ (تەمیر نیزام)ی سەرداری باشووری ئازەربایجانی ئێران لە بەرواری ئەیلولی ١٨٣٢ز دا لە: محەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەلان...، ل١٥٤-١٥٥.

[1] بڕوانە: بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٤٠-٤١: هەروەها د. کاوس قەفتان، س.پ، ل٧٠ ودواتر.

[2] رحلة ريج...، ج١، ص٦٨-٧٠.

ڕاپەڕینەکەی وە هەوڵی داوە پەیوەندی بە روسیای دوژمنی دەولەتی عوسمانیـەوە بکات، بەڵام هەوڵەکەی لە کات و ساتی خۆیدا نەبوو[١].

لە تایبەتمەندیەکانی تری ئەم قۆناغە ئەوەیە کە هەرچەندە ئەم بزاڤ و ڕاپەڕینانە بە پشتگیری میللی فراوان دەورەدرابوون. بە تایبەتی لە لایەن جوتیارەکـان کـە زۆرینەی زاڵی کۆمەڵگای کوردەواریان پێکدەهێنا[٢]، بـەڵام دەتـوانین بڵـێین ئـەم پاڵپشتیە تا ڕادەیەکی زۆر وابەستەی کەسی سەرکردەکە بـوو، وە ئەگەرچـی زۆر جار هۆکارەکانی ڕاپـەڕین لـە کوردسـتاندا لـە شارادابوو بـەڵام ئـەم هۆکارانـە ڕاپەڕینیان بەرپا نەدەکرد تا سـەرکردەیەك بڕیـاری وەرگـرتنی ئـەم هەڵوێـستەی نەدابا[٣]. بە واتایەکی تر هەڵگیرسانی ڕاپەڕینەکان پەیوەست بوو بە هەڵوێست و دەست پێشخەری کەسێتیە دیارەکانی کۆمەڵگای کوردەواری[٤]. ئەمـەش لەبـەر ئەوەی ڕۆڵی پاڵەوان لە مێژووی[٥] کورددا بە گشتی و ئەو سەردەمە بە تایبـەتی زۆر زەق و دیاربوو. سـەرکردەش کە میر یا دەرەبەگێکی تاکڕەو بوو لە دەسەڵاتدا، هەرگیز بواری سەرکردایەتی بەکۆمەڵی نەدەدا. هەرئەمـەش زۆرجـار بـە خـراپ دەشکایەوە سەرچارەنوسی ڕاپەڕینەکە، بە جۆرێك کە تەنیا بە نەمانی سەرکردە یان خۆبەدەستەوەدانی یان دەرکردنی بڕیـاری وەسـتاندن لەلایـەن ئەوسـەرکردەیە

---

[١] بڕوانە خالفین، م.س، ص٨٠-٨١، ژیرارد چالیاند، س.پ، ل٩٠.

[٢] لە بـارەی کۆمـەڵگای کـوردەواری بڕوانـە: هـادي رشـيد الجاوشلي، الحيـاة الاجتماعيـة في كردستان، بغداد ١٩٧٠.

[٣] بڕوانە هەڵومەرجی بەرپابوونی ڕاپەڕینی یەزدانشێر و بزووتنەکەی عوسمان پاشـا و حوسـێن کەنعان پاشا لە: خالفین، م.س، ص٧٧-٧٩، ١١١-١١٧.

[٤] محمود ملا عزت، دیپلۆماسێتی...، ل٦٥.

[٥] ڕۆڵی پاڵەوان لە مێژوودا لەلایـــەن ئاراستەیەکی بـــەرچاوی فەلـسەفـەی مێـژوو گرنگی پێدەدرێت، بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د. هاشم يحيى الملاح وآخرون، دراسات في فلسفة التاريخ، جامعة الموصل ١٩٨٨، ص١١٨-١٢١.

ڕاپەڕینەکە دەپووکایەوە و لەناودەچوو، هەروەکو ڕاپەڕینی میر محەمەدی سۆران کە بە گوتەی هەندێ سەرچاوە[1] نزیکەی (٥٠) هەزار جەنگاوەری هەبوو کەچی بەخۆبەدەستەوەدانی میری ناوبراو ئەم هەموو گوڕوتینە بایەخی نەما و کۆتایی هات[2]. هەروەها (یەزدانشێر)یش ئەگەرچی گوایا لە ساڵی ١٨٥٥ (١٠٠) هەزار ڕاپەڕیوی لە پشت بوو بەڵام کاتێ دەستگیر کرا هەموو هێزەکانی پەرتەوازە بوون و بڵاوەیان لێکرد[3].

هەروەها دەتوانین بڵێین سەرانی ئەم بزاڤە لەم قۆناغەدا هەرچەندە ئامانجی نەتەوایەتی و نیشتیمانییان بەرزکردبۆوە بەڵام لە ژێرەوەی ئەم ئامانجانە زۆربەی کات بەرژەوەندی دەرەبەگایەتی و پاڵنەر و سوودی تاکەکەسیش خۆی حەشاردابوو. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەم سەرکردانە زادەی زەمینەی دەرەبەگایەتی کۆمەڵگای کوردەواری بوون. بۆ نموونە محەمەد پاشای میری سۆران کە هەوڵیدەدا میرنشین و دەڤەرە کوردیەکانی دەوروبەری خۆی یەکبخات و قەوارەیەکی کوردی مەزن پێکبهێنێت، ئەمە ڕاستەوخۆ ئەوەی دەگەیاند کە دەسەڵاتی ئەو میرە و سنووری میرنشینەکەی فراوان بێت، بۆیە دەیگوت : ((ئەو حکومەتانەی لەدەست دەرەبەگی کوردستانی دان، خودا تۆفیقم بدات زەبت و

---

[1] جیمس بیلی فریزر، م.س، ص١٢، عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد وە کورد و کۆماری عیراق، بەغدا ١٩٥٩، ل٦٥. بە پێی سەرچاوەیەکی تر کە بە زمانی فارسی لە ساڵی ١٨٧١ز دا دانراوە: میری ناوبراو شەست هەزار چەکداری ڕێکخراوی لە ژێر فەرمان دابوو. عبدالقادر کوڕی ڕۆستەمی بابان، س.پ، ل١٤٣.

[2] لەبارەی خۆ بەدەستەوە دانەکەو بۆچوونە جیاوازەکان لەم بارەیەوە بڕوانە: سعدي عثمان، کوردستان و الامبراطورية...، ص١٤٠-١٤٢.

[3] خالفین، م.س، ص٨٠، ژیرارد چالیاند، س.پ.، ل٩٠، بێگومان (١٠٠) هەزار چەکدار بۆ ڕاپەڕینێکی کوردی لەو سەردەمەدا ژمارەیەکی خەیاڵیە، بەڵام بەلایەنی کەم ئاماژەیە بۆ زۆری ژمارەی بەشداربووانی ڕاپەڕینەکە.

تەسخیریان دەکەم))[1]. هەروەها (یەزدانشێر) تا بەرژەوەندی و دەسەڵاتەکەی نەکەوتە بەرمەترسی لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە شێوازی ڕاپەڕین و بەرزکردنەوەی دروشمی سەربەخۆیی هەڵنەبژارد[2]. هەر بەهەمان شێوە کورانی بەدرخانیش کاتێ لە ساڵی ١٨٧٨ لە ڕووی دەسەلاتی عوسمانیدا ڕاپەڕین، لەپاڵ ئامانجە نەتەوەییەکان بۆیان دەکرا دەسەلاتە بۆماوەییەکی بنەماڵەکەشیان زیندوو بکەنەوە کە بریتی بوو لە میرنشینی (بۆتان). هەربۆیەش لە ناوچەکانی بۆتانەوە دەستیان پێکرد[3].

بەڵام خۆ ئەو بەرژەوەندی خواستنە هەر لەو چوارچێوەیەدا نەمایەوە بەڵکو هەندێ جار دەگەیشتە ئاستی خۆپەرستی لای ئەو سەرۆکە کوردانە بە تایبەتی لەکاتی شکست هێنان و کە ژیانیان دەکەوتە بەرمەترسی. دیارترین نمونەش لەم بارەیەوە عەبدولرەحمان پاشای بابان بوو، کە دوای ئەوەی لەشەڕی (کفری) ساڵی ١٨١٢دا سەرنەکەوت، خۆی دەربازکرد و جەنگاوەرانی کوردیشی لەژێر بەزەیی دوژمن بەجێهێشت، ئەوانیش چەندین منارەیان لە کەللەسەری کوژراوانی کورد دروست کرد، هەروەکو مێژوو نووسێکی هاوچەرخی ڕووداوەکە بۆمان دەگێڕێتەوە[4].

---

[1] مەلا ئەسعەد خەیلانی، تەئریخی سۆران (دەستنووس)، بە وەرگرتن لە: جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی..، ل٣٦.

[2] بڕوانە: خالفین، م.س، ص٧٩.

[3] بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٤٤.

[4] عثمان بن سند الوائلي البصري، مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داود/ تاريخ العراق من سنة ١١٨٨ الى سنة ١٢٤٢ هـ (١٧٧٤-١٨٢٦م)، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف و سهيلة عبدالمجيد القيسي، الموصل ١٩٩١، ص٢٧٧، هەروەها بڕوانە: محمدأمين زكي، =تاریخی وڵاتی سلێمانی، بەغدا ١٩٣٩، ل١٢٤-١٢٥. شایانی باسە (حسین ناظم بیگ) ڕووداوەکە بەشێوەیەك باس دەکات کە ئەم کەم و کوڕییەی ئەو میرە لاببات. بڕوانە: تاريخ الامارە البابانيە،ص٢٧٨.

له لایەکی تر لەبەر ئەوەی ڕاپەڕین و بزاڤە کوردیەکانی پێش سەدەی نۆزدە مۆرکی هەرێمایەتی و ناوچەگەرێتییان پێوە دیاربوو، کە لە ئەنجامدا ڕاپەڕینی پچر پچر لە ڕووی کات و شوێن لە کوردستاندا بەرپابوو[١]، وە ئەمەش بووە هۆی بەفیڕۆچوونی توانا نیشتیمانیەکان لە کاری سنوور تەسك. بۆیە لەم قۆناغەی بزاڤی ڕزگاریخوازیدا هەست بەم کەم و کووڕییەکرا و هەوڵی چارەسەر کردنی درا. ئەوەبوو محەمەد پاشای سۆران هەوڵیدا بەشێکی فراوانی کوردستان لەژێر دەسەڵاتی خۆیدا یەك بخات و قەوارەیەکی کوردی بەرفراوان پێکبهێنێت و بەمەش بۆ یەکەم جار لەم قۆناغەدا سنووری ناوچە گەرێتی بەزاند، وە توانی هەموو میرنشینی بادینان و ناوچەکانی کوردە ئێزیدیەکان و بەشێکی کوردستانی ڕۆژهەڵات و هەندێ ناوچەی بابان بە سۆرانەوە بلکێنێ[٢]. هەروەها بەدرخانیش ویستی لە ڕێگای ئەو هاوپەیمانێتییەی کە ناوی لێنرا (پەیمانی پیرۆز) هەوڵ و تواناکانی ناوچە کوردیە جیاجیاکان یەکبخات وتوانی چەندین سەرکردەی کورد بهێنێتە نێو ئەو پەیمانە کە بۆ ڕزگاری کوردستان پێکهێنرابوو[٣]. بەڵام سەرەڕای ئەمانەش ئەم هەوڵانە بەئاکام نەگەیشتن و نەبوونە هۆی بەرپابوونی شۆرشی سەرتاسەری لە کوردستاندا.

---

[١] سعدي عثمان، كوردستان الجنوبية...، ص١٨٧، محمود ملا عزت، دیپلۆماسیتی...، ل٦٠.

[٢] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: دەقی نامەی (ئەمیر نیزام) بۆ باڵیۆزی ئینگلیز لە تاران لە بەرواری ١٢٤٨ك/ ١٨٣٢ز، لە: محەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەدەلان...، ل١٥٥-١٥٦. حسین حزنی موکریانی، مێژووی میرانی سۆران، چ٢، هەولێر ١٩٦٢، ل٥٤ ودواتر.

[٣] بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٣٨-٣٩: صلاح هروري، امارة بۆتان...، ص٧٤-٧٦.

قۆناغی دووەم

ئەم قۆناغە لە ڕاپەڕینی شێخ عوبێدوڵڵای ساڵی (١٨٨٠)وە دەست پێ دەکات و تا سییەکانی سەدەی بیستەم دەخایەنێت. ئەو بزاڤ و ڕاپەڕینانەی ئەم قۆناغە لەخۆی دەگرێت گرنگترین و دیارترینیان ئەمانەن: ڕاپەڕینی شێخی ناوبراو، ئیبراهیم پاشای میللی (١٩٠٩)، شێخ عەبدولسەلام بارزانی (١٩٠٩-١٩١٤)، ڕاپەڕینی بەدلیس بە سەرکردایەتی مەلا سەلیم و شێخ شەهابەدین (ساڵانی ١٩١٣-١٩١٤)، ڕاپەڕینی سمکۆ (١٩١٩-١٩٣٠)، شێخ مەحمودی حەفید (١٩١٩-١٩٣٢)، شێخ سەعیدی پیران ١٩٢٥، شێخ ئەحمەدی بارزان (١٩٣٢). بەڵام ڕاپەڕینی ئاگری داغ (١٩٢٧-١٩٣٠) ئەگەر چی لە ڕووی کات و سەردەم لەم قۆناغەدایە، بەڵام لە ڕووی کرۆك وتایبەتمەندیەکان لە قۆناغی دواتر دەژمێردرێت.

لە گرنگترین جیاکاریەکانی ئەم قۆناغە ئەوەیە کە سەرکردایەتی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لە ئەستۆی کەسایەتیە ئاینیەکان و سەرانی هۆزەکاندایە، ئەوەتا لە تێبینی کردنی ناوی ئەو کەسانەی سەرەوە کە لەو ماوەیەدا ڕێبەرایەتی ڕاپەڕینەکانیان کردووە بەدیاردەکەوێت کە ئەمانە زۆربەیان خاوەن دەسەڵاتەگیانیەکان (ڕۆحی) وشێخانی تەریقەتە سۆفیگەرەکانن، ئەوانی تریش سەرۆکی هۆزن، هەندێکیشیان هەردوو دەسەڵاتی ئاینی و هۆزایەتیان هەبووە بەیەکەوە، وەك شێخ ئەحمەدی بارزان کە لە یەك کاتدا شێخێکی تەریقەتی نەقشبەندی بوو لە ناوچەکە و هەروەها سەرۆکی هۆزەکانی بارزانیش بوو[1]. شێخ عوبێدوڵڵای نەهری کە یەکەم سەرکردەی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردییە لە دوای

---

[1] لە باری بنەماڵەی بارزان و دەسەڵاتیان بڕوانە: دبلیو. أی. ویگرام و ادگار. تی. أی. ویگرام، مهد البشرية/ الحياة في شرق كردستان، ت: جرجيس فتح الله، بغداد ١٩٧٢، ص١٣٠ ومابعدها، فاسيل نيكيتين، العائلة البارزانية، ت: د. كاوس قفطان، مجلة (شمس كردستان)، ع(٥) س(٢) بغداد، آب ١٩٧٣.

میرەکان، ڕاپەڕینەکەی بە خالّی وەرچەرخان و دەستپێك و دیارترین نموونەی ئەم قۆناغە دادەنرێت، لەبەر ئەوەی یەکەم جار بوو شێخێکی کورد ڕێبەرایەتی ئەم بزاڤە بکات، بەلاّم نموونەی تری زۆری بە دوادادهات، بەجۆرێك دەتوانین بلّێین کە شێخی ناوبراو ئەو ڕێچکەیەی لە کوردستان دانا کە دەسەلاّتی ئاینی و ڕامیاری تێکەلّ بەیەك بکرێن بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە نیشتیمانیەکانی کورد.

لەم قۆناغەدا سەرکردەکانی بزاڤەکە پشتیان بە قەوارە و دەسەلاّتە ڕامیارییە بۆماوەییەکانی خۆیان نەبەست وەك ئەوانەی قۆناغی پێشوو، بەلّکو دەسەلاّتی ئاینی و پێگەی هۆزایەتی خۆیان لە کۆمەلّگادا قۆستەوە و کردیانە ئامرازێك بۆ بەدەستهێنان وپیادەکردنی دەسەلاّتی ڕامیاری وڕێبەرایەتی کردنی خەباتی ڕزگاری نەتەوەیی کورد. لێرەشدا سوودیان لەم بۆشاییە ڕامیارییە بینی کە بە نەمانی میرنشینەکان لە کۆمەلّگای کوردەواریدا پەیدا بوو[1]. هەر لەبەر ئەو زەمینەیەی کە سەرکردەکان تیایدا سەریانهەلّدا سەرۆکایەتی بزاڤەکە لەم قۆناغەشدا بە تاکڕەوی دەناسرا.

هەروەها لەم قۆناغەدا بەهۆی زیاتر خەملاّنی هۆشیاری نەتەوایەتی[2] بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی گەیشتە ئاستێکی پەرەسەندووتر لە پێگەیشتن، بەجۆرێك لەم ماوەیەدا ئالاّی سەربەخۆیی بە ئاشکرا هەلّکرا و دروشمی ڕزگاری کوردستان ڕاشکاوانە گوزارشی لێدەکرا. لەم بارەیەوە دەتوانین ئاماژە بە چەندین سەرچاوەی

---

(1) ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعید، ل١٦و دواتر، لە بارەی پەیدابوونی ڕێبەرانی ئاینی و هۆزایەتی لە کوردستاندا، بڕوانە: عبدالرؤوف سنو، النزعات الکیانیة الاسلامیة في الدولة العثمانیة ١٨٧٧ –١٨٨١، بلاد الشام، الحجاز، کردستان، البانیا، بیروت ١٩٩٩، ص١٢١–١٢٨، هەروەها: د. ڕەشاد میران، ڕەوشی ئایینی و نەتەوەیی لە کوردستاندا، چ٢، کوردستان ٢٠٠٠.

(2) لەم بارەیەوە بڕوانە: جەعفەر عەلی، س.پ، ل١٦٠–١٦٨: د.دلێر شاوەیس، س.پ، ل١٤–١٥.

مێژوویی و بەڵگەنامەی ڕەسمی بکەین کە ئەم لایەنە دەسەلمێنن، ئەوەتا شێخ عوبێدوللا خۆی لە نامەیەکدا بۆ دکتۆر کۆهران (کە مژدەدەرێکی ئەمریکی بوو لە ناوچەکەدا) لە بەرواری (٥)ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠، بێ پێچ و پەنا ڕادەگەیەنێ کە: ((گوتەی سەرۆکەکانی کوردستان بەهەردوو بەشی عوسمانی و ئێرانیەوە لەگەڵ هەموو دانیشتوانی کورد یەکیگرتووە و بڕیاریان داوە کە چیتر ناتوانن لەگەڵ ئەم دوو حکومەتە ژیان بەسەر ببەن))[1]. هەروەها لە بەڵگەنامەیەکی بەریتانیش دا هاتووە کە شێخ و سەرۆك خێڵەکانی کوردستان ((دەخوازن کوردستان لەسەر بنچینەیەکی یەکگرتوو وە سەربەخۆ دابمەزرێنن))[2].

هەروەها لە شۆڕشی شێخ سەعیدی پیرانیش ئەگەرچی ڕژێمی تورکیای کەمالی لەپڕوپاگەندەکانی هەوڵیدا ڕواڵەتی ئیسلامچێتی و کۆنەپەرستی بکاتە بەر ڕێبەرانی ئەم شۆڕشە، بەڵام دواتر لەدادگایی کردنیاندا ڕاشکاوانە تاوانی ((دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی))یان دراوەتە پاڵ[3]. ئەوەتا شێخ مەحمودی حەفیدیش لە نامەیەکیدا بۆ نوێنەری باڵای بەریتانیا لە بەغدا کەلە (١٧)ی ئەیلولی ١٩٣٠ دا ناردوویەتی ڕاشکاوانە دەڵێ: ((بەنێوی ئەو میللەتە نارییە

---

[1] بڕوانە دەقی نامەکە لەگەڵ دوو نامەی تری ناوبراو لە: د. احمد عثمان ابوبکر، نصوص ثلاث رسائل...، ص٥-٧.

[2] بڕوانە دەقی نامەی (مستەر تۆمسن)ی باڵیۆزی بەریتانیا لە تاران بۆ وەزیری دەرەوەی وڵاتەکەی (ئێرل گرانڤیل) کە لە بەرواری (٣٠)ی تشرینی یەکەمی ١٨٨٠ ناردوویەتی، لە: جمال میرزا عەزیز (وەرگێران)، لە تاریکی یەوە بۆ ڕووناکی/ بەڵگەنامەکانی شۆڕشی ١٨٨٠، چ١، سلێمانی ١٩٩٩، ل٢٧.

[3] بڕوانە بەشێك لە دەقەکانی فایلی دادگاییکردنی شێخ سەعید و هاوڕێکانی لە: بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٨١-٨٤، هەروەها بڕوانە: د.کمال مظهر احمد، انتفاضة ١٩٢٥ في کردستان ترکیا/ دراسة تحلیلیة، رابطة کاوا، بیروت ٢٠٠١ الفصل الرابع، ص٧٥-١٢٢، ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعید، ل٢٤٨-٢٦٠.

هەموو کوردەکـان داواتـان لێدەکـەین کـە ڕزگـاربکرێن و لـە عـەرەب جوێیـان بکەنەوە...))[1].

شایانی باسکردنە هەندێك لەو ڕاپەڕینانە بە تایبەتی ئەوەی شێخ عوبێـدوڵڵای نەهری هەوڵی یەکخستنی هەردوو بەشی ئەو سەردەمەی کوردستانی (واتە بەشی عوسمانی و قاجاری) دەدا و بۆ پێکهێنانی قەوارەیەکی نەتـەوەیی تێدەکۆشـا کـە هەموو کوردستانی مەزن بگرێتەوە. لەم بارەیەوە ئاماژە بە پوختەی ئەو نامەیـە دەدەین کە شێخی ناوبراو لە (١٥)ی ئـەیلولی ١٨٨٠ بـۆ (ئیقبـال ئەلدەولـە)ی سەرداری قاجاری لە ورمێ ناردووە، کە تیایدا هاتووە: ((ڕای کوردەکانی تورکیا و ئێران لەسەر یـەکێتی و پێکهێنـانی نەتەوەیـەکی یـەکگرتوو جێگیربـووە))[2] هەروەها لە بەڵگەنامە ڕووسـیەکانیش ئەمـە دووپـات کراوەتـەوە[3]. تەنانـەت بەڵگەنامە فەرەنسیەکانی ساڵی ١٩١٩ دەریدەخەن کـە لـە سـەردەمی هـەردوو ڕاپەڕینی شێخ مەحمود و سمکۆشدا هەوڵدراوە هامئاهەنگیەك لە نێـوان ئـەم دوو ڕێبەرەدا بێتە ئاراوە بۆ دروستکردنی قەوارەیەکی یەکگرتووی کوردی[4]. ئـەوەتا لە یەکێك لەو بەڵگەنامانە لەسەر زاری (ویلسن)ی نوێنەری باڵای بـەریتانیا لـە بەغدا داهاتووە: ((کەوا کوردەکان دەیانەوێ یەکێتی کوردەکانی فارس و تـورکی بەدەست بهێنن بۆ دروستکردنی دەولەتێکی سەربەخۆ))[5].

---

[1] F.O.371/14523. بە وەرگرتن لە: ولیـد حمـدي، الکرد وکردسـتان في الوثـائق البريطانيـة/ دراسة تاريخية وثائقية، لندن ١٩٩١، ص٢٩٩.

[2] د. احمد عثمان ابوبکر، نصوص ثلاث رسائل...، ص٦.

[3] بڕوانە: خالفین، م.س، ص١٣٢-١٣٣.

[4] بڕوانە دەقی تەلگرامی کۆنسولی فەرەنسا لە بەغدا بۆ وەزیـری هەنـدەرانی وڵاتەکـەی بـە ژمارە (٢١٢) و بەرواری (٤)ی نیـسانی ١٩١٩ لـە: نـەجاتی عەبـدوڵڵا، کوردسـتان لـە بەڵگەنامەکانی کونسوڵی فرەنسی لە بەغدا ساڵی ١٩١٩، ب ا، سلێمانی ٢٠٠٤، ل٢٠.

[5] تەلگرامێکی تری هەمان کونسوڵی ناوبراو لە بەرواری (٢٦)ی ئایاری ١٩١٩، لە: هـەمان سەرچاوە، ل٦١.

هەر لەم قۆناغەدا سەرکردە و ڕێبەرانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی تارادەیەك ئاگاداری هەلومەرجی نێودەوڵەتی بوون و لە بایەخی هەڵوێستی وڵاتە زلهێزەکان و پاڵپشتیان بۆ ڕاپەڕینەکوردیەکان تێگەیشتن. بۆیە لە هەموو ڕاپەڕین و بزاڤەکانی ئەم قۆناغەدا هەوڵی بەدەستهێنانی ئەم پاڵپشتیە درا، لە پێش هەموویاندا شێخ عوبێدوڵلا کە لە هەوڵی بێ وچاندابوو بۆ ئەوەی دەنگی بگەیەنێتە نێوەندە دەولیەکان و ڕووی ڕاستەقینەی کێشەی میللەتەکەی بۆیان ساغ بکاتەوە[1] شایانی باسە لەم پێناوەدا شێخ ئەگەرچی ئامادەبوو پاڵبداتە ڕووسیاش بەلام دیارە زیاتر بە تەنگ بەدەستهێنانی یارمەتی بەریتانیا بوو، ئەوەتا لەو چاوپێکەوتنەی کە (ئابوت)ی کۆنسوڵی ئینگلیز لە تەوریز لە ساڵی ١٨٨٠ لەگەڵیدا ئەنجامیدا شێخ ڕایگەیاند کە ئەو زۆر پێویستی بە پاڵپشتی واتایی بەریتانیا هەیە بۆ کارەکەی[2].

هەروەها شێخ عەبدولسەلام بارزانیش پەیوەندی بە نوێنەرانی هەردوو دەولەتی بەریتانیا[3] و ڕوسیا کرد لە ناوچەکەدا، تەنانەت دوای هەرەسهێنانی ڕاپەڕینەکەشێخی بارزان خۆی چوو بۆ ڕوسیا بە مەبەستی دابینکردنی یارمەتی

---

[1] لە بارەی ئەم هەولانە بڕوانە: د. احمد عثمان ابوبکر، نصوص ثلاث رسائل...، هەروەها دەقی چەند بەلگەنامەیەکی بەریتانی لە: جەمال میرزا عەزیز، س.پ، ل٦٨-٧٠، ٨٠-٨٦.

[2] ازاد گرمیانی، لقاء تاریخي فرید مع الشیخ عبید الله/ قائد انتفاضة کردستان ١٨٨١، مجلة (ئالاي ئیسلام) ع (٢، ٣) س (٩) نوڤمبر ١٩٩٥، ص٥٦-٥٩ (والمقال عبارة عن نص مترجم للوثیقة البریطانیة التالیة:F.O. 60 \441,1\10\1881, Tabriz, no.23

[3] بڕوانە دەقی ئەو بروسکە شیفرەکراوەی لە ویلایەتی موسڵەوە نێردراوە بۆ وەزارەتی ناوخۆی دەولەتی عوسمانی لە بەرواری (١٧)ی ئەیلولی ١٣٢٥ی ڕۆمی/ سەرەتای تشرینی یەکەمی ١٩٠٩ز کە تایبەتە بەو گەشتەی جێگری کۆنسولی بەریتانی لە موسڵ ئەنجامیدا لە ناوچەکەدا، لە:

Osmanli Arsiv Daire Baskanligi، Musul-Kerkuk ile ilgili Arsiv Balgeleri (1525-1919), Ankara 1993, S.313-314.

ئەم دەوڵەتە بۆ زامنکردنی مافەکانی کورد[١]. هەربەهەمان شێوە سمکۆی شکاکی ڕێبەری بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستانی ڕۆژهەڵات لە بیستەکانی سەدەی بیستەمدا، چەندین جار لە ڕێگەی نامە و نێردراودا نیازی خۆی پیشانداوە بۆ گفتوگۆکردن لەگەڵ بەرپرسانی بەریتانی لە ناوچەکەدا، لە پێناو پاڵپشتیکردنی ئەم دەوڵەتە زلهێزە لە بزاڤەکەی[٢]. شایانی تێڕامانە ئەو ڕێبەرە کوردە لە پێناو ((بەرژەوەندیە نەتەوایەتیەکانی کورد))، تەنانەت ئامادەبوو ((خۆی بخاتە ژێر چەتری وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە)) وەك لە بەڵگەنامەیەکی فەرەنسیدا بە دیاردەکەوێ[٣]. هەر لەم بارەیەوە جێگەی سەرنجە کە عەبدولڕوزاق بەدرخان ـ کە یەکێك بوو لە کەسایەتیە دیار و نیشتیمانپەروەرانی کورد ـ هەوڵی دابینکردنی دۆستایەتی ڕوسیا و داکۆکی کردنی لە مافەکانی کورد، کردبووە ڕێبازێك لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لەم قۆناغەدا[٤]. سەرەڕای هەموو ئەمانەش بەگشتی دەکرێ بگوترێ کە ئەم وڵاتە زلهێزانە لەم قۆناغەدا ڕۆڵێکی نەگەتیڤانەیان هەبوو لەهەمبەر بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا.

---

[١] فاسیل نیکیتین، العائلە البارزانیە...، ص١٢.

[٢] ازاد گرمیانی، مصطفی پاشا یاملکي في لقاء تاریخي مع سمکو، مجلة (ئاڵای ئیسلام) ع (٢) س(١) تموز ١٩٩٦، ص٤٤-٥١ (والمقال عبارة عن نص مترجم للوثیقة البریطانیة التالیة:
F. O. 371\7781, 12\121921
هەروەها بڕوانە دەقی ئەو نامەیەی کە سمکۆ لە ڕێگەی بابەکراغای پشدەری بۆ بەرپرسانی بەریتانی ناردووە لە: د.عزیز الحاج، القضیة الکردیة في العشرینات، ط٢، بیروت ١٩٨٥، ص١٧٠.

[٣] بڕوانە دەقی نامەیەکی کۆنسۆلی فەرەنسی لە بەغدا بۆ وەزارەتی هەندەرانی وڵاتەکەی بە ژمارە (٢١٢) و بەرواری (٤)ی نیسانی ١٩١٩، لە: نەجاتی عەبدوڵڵا، کوردستان لە بەڵگەنامەکانی کۆنسۆلی...، ل٢٠.

[٤] لەم بارەیەوە بڕوانە: جەلیلی جەلیل (وەرگێڕ و ئامادەکار)، بیرەوەریی عەبدوڕەزاق بەدرخان، شوکور مستەفا کردوویە بە کوردیی باشوور، هەولێر ٢٠٠٠، شایانی باسە (جەلیلی جەلیل) ناوی لەم ئاراستەیە ناوە (ڕێبازی سەر بە ڕوس بوون) بڕوانە: هەندێ سیمای...، ل١٠٥ و دواتر.

له تایبەتمەندیەکانی تری ئەم قۆناغە بایەخدانی سەرانی کورد بووبە ڕۆشنبیری و پەرەپێدانی کۆمەڵگای کوردەواری لەم لایەنەوە. ئەمەش دوای ئەوەی توێژێکی خوێندەواری هاوچەرخ لە نێو کوردان پێگەیشتن، کە ئەمانە لە گرنگی ڕۆشنبیری تێگەیشتن بۆ هۆشیارکردنەوەی ڕۆڵەکانی نەتەوەکەیان و دامەزراندنی بناغەیەکی پتەو و بەهێز بۆ بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی. لە ئەنجامدا بووژانەوەیەکی ڕۆشنبیری و سیاسی لە کوردستاندا (بە تایبەتی لە بەشی سەر بە دەوڵەتی عوسمانیدا)[1] هاتە ئاراوە.

لەم بووژانەوەیەدا بنەماڵەی (بەدرخان) بە پێشەنگ و ڕابەر دادەنرێن، بە تایبەتی میقداد مدحەت بەدرخان کە لە (٢٢)ی نیسانی ١٨٩٨ توانی لە شاری قاهیرە (کردستان)[2]ی نۆبەرەی ڕۆژنامەگەریی کوردی دەربکات، لە ساڵانی دواتریش هەنگاوی تری بەدواداهات، بە تایبەتی لە دوای کودەتای ساڵی (١٩٠٨)ی ئیتیحادیەکان کە ئازادیەکی ڕێژەیی بۆ چالاکی سیاسی و ڕۆشنبیری لە دەوڵەتی عوسمانیدا ڕەخسا، لەو چوارچێوەیەدا چەند گۆڤار و ڕۆژنامەیەکی تری کوردی دەرکران وەك (کرد تعاون وترقی غزتسی — واتە: ڕۆژنامەی هاریکاری و گەشەسەندنی کورد) کە لە ساڵانی ١٩٠٨-١٩٠٩ دەرچوو[3]، و

---

[1] بۆ ڕاڤەکردنی مەسەلەی پێشەنگیی ئەم بەشەی کوردستان لەم بوارەدا بڕوانە: سعدي عثمان حسين، الحركة التحررية الوطنية في كردستان الشرقية ١٩٠٠-١٩٢٩، (ق١) مجلة (گولان العربي) ع(٢٦) س(٣) ٢٥ تموز ١٩٩٨، ص٧٢.

[2] بۆ دەقی ژمارەکانی ڕۆژنامەی (کردستان) بڕوانە: کوردستان/ یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨-١٩٠٢، کۆکردنەوە و پێشەکی: کەمال فوئاد، وەرگێرانی بەشە تورکیەکەی: شێرزاد عەبدولکەریم، سلێمانی ٢٠٠٠.

[3] لە بارەی ئەم ڕۆژنامەیە بڕوانە: د. جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژووی کورد، سلێمانی ١٩٩٩، بابەتی ("کورد" و چەند زانیاریەکی نوێ) ل٦-١٧. بۆ دەقی ژمارەکانی ئەم ڕۆژنامەیەش بڕوانە:

Kurd Teavun ve Terakki Gazetesi, Govara Kurdi-Tirki 1908-1909, werger Ji Tipen Erebi Bo Tipen Latini: M. Emin Boz Arsalan. Uppsala-Sweden.

گۆڤاری (ڕۆژ کورد)[1] کە لە ساڵی ١٩١٣ بڵاوکرایەوە. هەروەها لەم ماوەیەدا کتێبێکیش بە زمانی کوردی چاپکرا[2]. هەر لەو چوار چێوەیەدا و بۆ خوێندەوارکردنی ڕۆڵەکانی کورد و بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری کوردی نیشتیمانپەروەرانی کورد کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیریان دامەزراند بە ناوی (کورد نشر معارف جمعیتی ـ واتە: کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانینی کوردی) کە توانی لە ساڵی ١٩٠٩ قوتابخانەیەکی کوردی لە شاری ئەستەمبۆل بکاتەوە[3].

هەر لەم ماوەیەدا ـ بەڵام کەمێك درەنگتر ـ عەبدولرەزاق بەدرخان بە هاوکاری سمکۆی شکاك بزاڤێکی لەم جۆرەی لە ناوچەکانی باکووری کوردستانی ڕۆژهەڵات لە ساڵانی بەر لە جەنگی جیهانی یەکەم دەستپێکرد. کە لە گرنگترین بەرهەمەکانی دامەزراندنی قوتابخانەیەك بوو بۆ منداڵانی کورد لە شاری (خوی) بە یارمەتی روسیا[4].

هاوکات لەگەڵ ئەم بووژانەوە ڕۆشنبیرییە گەشەکردنێکی سیاسیش لە کوردستاندا ڕوویدا، کە لە ئەنجامدا بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی دەستی بەهەڵهێنانی هەنگاوە بەراییەکانی ڕێکخستنی سیاسی کرد. بەم پێیە خەباتی ڕێکخراوەیی سیاسی هەروەها ڕۆشنبیریش (وەك پێشتر باسمان کرد) هاتە پاڵ

---

[1] لە بارەی ئەم گۆڤارە و دەقی ژمارەکانی بڕوانە جەمال خەزنەدار (بڵاوکردنەوە و پێشەکی نووسین)، ڕۆژی کورد ١٩١٣، بغدا ١٩٨١.

[2] وەك کتێبی (ئەلفبای کوردی) لە دانانی (خەلیل خەیالی) کە لە ساڵی ١٩٠٩ لە چاپخانەی (الاجتهاد) چاپکرا کە خاوەنەکەشی (ئەحمەد رامز) بوو کە ئەویش کوردێکی نەتەوە پەروەر بوو، هوگر طاهر، م.س، ص٢٥٩.

[3] لە بارەی ئەم بووژانەوەیە بڕوانە: جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای...، هەروەها: هوگر طاهر، م.س: هەروەها: جبار محمد جباری، تاریخ الصحافة الکردیة، بغداد ١٩٧٥.

[4] جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای...، ل١٣٠ ودواتر. هەروەها بڕوانە: بیرەوەریی عەبدولرەزاق بەدرخان.

شێوازی ڕاپەڕینی چەکداری، لە کاتێکدا ئەمەی دوایی وەك تاکە شێوازێك لە قۆناغی پێشتردا پیادە دەکرا.

لەبارەی سەرەتای ڕێکخستنی سیاسی کوردی پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە هەندێ لە مێژوو نووس و توێژەران ئەو کۆمەڵەیەی کە شێخ عوبێدوڵلای نەهری لە کۆبوونەوە و هاودەنگی ڕیش سپی و سەرۆك هۆزانی کوردی پێکهێنا بە یەکەم ڕێکخراوی سیاسی کوردی[1] یان سەرەتای هەستکردن بە پێویستی ڕێکخستنی سیاسی دادەنێن[2]. لە کاتێکدا ئەم پێکهاتەیە بە تەنیا بریتی بوو لە بەدەنگەوە هاتنی سەرانی کورد بۆ بانگەوازی شێخ عوبێدوڵلا و کۆبوونەوەیان لە دەوری ڕاپەڕینەکەی. تەوەتا بەرپرسانی بەریتانی ئەگەرچی لەسەرەتا کەوتنە هەواڵی ئەم کۆمەڵەیە ناوبراوە بەڵام دواتر گەیشتنە ئەو باوەڕەی کەشتێکی لەو جۆرە نییە کە ((وەك کۆمەڵەیەکی کوردی بتوانرێ باس لە بوونی بکرێت))[3]. هەروەها (دیڤید ماکداول)یش دەڵێ ئەم ئەنجومەنە ئەگەر بە ڕاستیش هەبووبێ، هیچ بڵاوکراوەیەکی دەرنەکردووە و کارێکی بەم ناوە نەکردووە[4].

کەواتە دەتوانین بڵێین کۆمەڵەی (عەزمی قەوی کوردستان) وەك یەکەم ڕێکخراوی سیاسی کوردی لە ساڵی ١٩٠٠ هاتە بوون، ئەگەر چی ئەم کۆمەڵەیە ناو و دەنگێکی زۆری نیە لە مێژووی کورددا بەڵام بەڵگەی مێژوویی هەیە بۆ

---

(١) ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعید...، ل٢٢: جەعفەر عەلی، س.پ، ل١٦١، محەمەد حەمەباقی، شۆرشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری (١٨٨٠) لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، هەولێر ٢٠٠٠، ل٧٧.

(٢) عبدالفتاح علی البوتانی، بدايات الشعور...، ص٣٥-٣٦.

(٣) بڕوانە دەقی ئەو بروسکە و نامانەی لەم بارەیەوە لە نێوان بەرپرسانی ئینگلیز ئالوگۆڕکراون، لە: جەمال میرزا عەزیز، س.پ، ل١١، ٢٨، ١٣٣.

(٤) مێژووی هاوچەرخی کورد، ل١٢٦.

سەڵماندنی هەبوونی[1] و بایەخێکی گرنگیشی هەیە وەك سەرەتای رێکخستنی سیاسی کوردی، بە تایبەتی دوای تێپەربوونی هەشت ساڵی تر و لە ئەنجامی گۆڕانی هەلومەرجی سیاسی بە هۆی کودەتای ساڵی ١٩٠٨ ئینجا کۆمەڵە و رێکخراوی تر دامەزران. ئەوەبوو لە هەمان ئەو ساڵەدا لە ئەستەمبوڵ (کۆمەڵەی تەعاون وتەرەقی کورد ـ کرد تعاون وترقی جمعیتی) پێکهێنرا، هەروەها لە ساڵی ١٩١٢دا کۆمەڵەی (هێڤی) هەرلەوێ داندرا. هەر لەو ماوەیەشدا کۆمەڵەی (گیهاندن) لە کوردستانی رۆژهەلات داندرا. دواتریش چەندین کۆمەڵە و رێکخراوی تر بە تایبەتی لە دوای جەنگی جیهانی یەکەمدا دامەزران[2].

سەرەڕای ئەمەش دەتوانین بڵێین ئەم کۆمەڵە و رێکخراوانە زۆربەیان بنکەیەکی میللی فراوانیان نەبوو، بە تایبەتی ئەوانەی لە ئەستەمبوڵ دامەزران، کە پەیوەندییەکی ئەوتۆیان بە ناوچەکانی کوردستانەوە نەبوو، تەنیا هەندێکیان نەبێت کە لقیان لە چەند شارێکی گەورەی کوردستان کردەوە[3]. بۆیە نەیانتوانی رۆڵێکی شۆرشگێری سەرەکی لە بزافی رزگاریخوازی کوردیدا ببینن و رێبەرایەتی

---

[1] محمدأمين زكي، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان، ت: محمد علي عوني، ط٢، بغداد ١٩٦١، ص٣٥٢، زنار سلوبى، في سبيل كردستان (مذكرات)، ت: ر. علي، بيروت ١٩٨٧، ص٢٣: سروة اسعد صابر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤-١٩٢٦، اربيل ٢٠٠١، ص٢٢.

[2] جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای...، ل٦٢، ٨٢، ١٣٠، لە باردی ئەم رێکخراو و کۆمەڵە کوردیانە بڕوانە: بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٥٠ ودواتر، عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات الكردية في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، ط١، بغداد ١٩٨٩: د. عبدالفتاح علي البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكردية التحررية/ ملاحظات تاريخية ودراسات اولية، اربيل ٢٠٠١، ص٤٧٠ ومابعدها.

[3] وەك کۆمەڵەی تەعاون وتەرەقی کورد کە لقی لە دیار بەکر و بتلیس و مووش و هەندێ شاری تر کردەوە، بڕوانە: جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای...، ل٧٥: د. جەبار قادر، س.پ، ل١٥.

بزاڤەکە لەدەست شێخ و سەرۆك هۆزەکان وەرگرن وببنە ئەلتەرناتیڤی ئەم ڕێبەرە تەقلیدی و تاکڕەوانە، ئەگەرچی خۆشیان زۆربەیان لەم توێژانەبوون[1]. بەلام لە لایەکی تر ئەم ڕێکخراوانە کاریگەری خۆیان پێشاندا لە گەشەپێدانی هۆشیاری ڕۆشنبیری و سیاسی نەتەوەیی کوردی.

یەکێك لە دیاردەکانی تری ئەم قۆناغە ئەوەیە کە هێزە نیشتیمانیەکانی کورد هەندێ جار بەهۆی چەواشەبوونەوە بەشداری لە بزاڤی نیشتیمانی گشتیدا دەکەن لە چوارچێوەی هەردوو دەولەتی عوسمانی و قاجاریدا. ئەوەتا دوو لە دامەزرێنەرە سەرەکیەکانی کۆمەلەی (ئیتیحاد و تەرەقی) کە دروشمی دەستوری هەلگرتبوو لە دەولەتی عوسمانیدا کوردبوون، ئەوانیش (عەبدوللا جەودەت)[2] و (ئیسحاق سکوتی)ن[3]. هەروەها لە بزاڤی (مەشروتە)ش کە لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لە دژی ڕژێمی قاجاری بەرپابوو، کوردان بەشداریان هەبوو[4]. ئەم بەشدارییانە ئەگەرچی وەك ئەزموونێك وابوون بۆ فێربوونی شێوازەکانی بزاڤی نیشتیمانی بەلام لەلایەکی تر بەفیڕۆدانی تواناکانی کورد بوو لە زۆرانبازییەك کە هی خۆی نەبوو.

هەر لەو قۆناغەدا کێشەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی قوولتربۆوە بەهۆی دووبارە دابەشکردنەوەی کوردستان وەك دەرەنجامێك لە دەرەنجامەکانی جەنگی

---

(١) جێگەی تێبینیە کۆمەلەی (خۆیبوون) جیاوازی هەبوو لەم بارەیەوە لەوانیتر، وەکو دواتر باسی لێوەدەکەین.

(٢) لەبارەی ئەم کەسایەتیە بڕوانە: مالمیسانژ، القومیة الکردیة و د. عبدالله جودت، ت: شکور مصطفی، اربیل ٢٠٠٠: د. جەبار قادر، س.پ، بابەتی (ڕۆناکبیری کورد دکتۆر عەبدوللا جەودەت ١٨٦٩-١٩٣٢) ل٤٠ ودواتر.

(٣) زنار سلوپی/ م. س، ص٢٣: عبدالستار طاهر شریف، م.س، ص١٤-١٧، لە بارەی (ئیسحاق سکوتی)ش بڕوانە ئەم سەرچاوەی دوایی.

(٤) کمال مظهر احمد، دراسات في تاریخ ایران الحدیث والمعاصر، بغداد ١٩٨٥، ص٢٤١، هەروەها بڕوانە: یاسین سەردەشتی، گەلی کورد و بزاڤی مەشروتە خوازی لە ئێران ١٩٠٥-١٩١١، سلێمانی ٢٠٠١.

جیهانی یەکەم، کە لە ئەنجامدا ئەم وڵاتە لە دوو پارچەوە بوو بە چوار پارچە. سەرباری ئەمەش ئەم پارچانەی کوردستان ڕووبەڕووی داگیرکردنی جووت لایەنە بوونەوە. چونکە هەرلایەنێك لە لایەنە داگیرکەرەکانی کوردستان خۆشی لەژێر دەسەڵاتی داگیرکەری ئیستیعماریدا بوو[1]. ئەمەش هێزە نەتەوەییە کوردیەکانی دابەشکرد و هەروەها ئەرکەکانی بزاڤی کوردی زیاتر و گرانتر کرد. هەر لە ئەنجامی ئەمەدا ئاراستەکانی هەرێمچییەتی و پارچە بوون و لێکترازان لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا زیاتر ڕیشەی داکوتا. بەجۆرێك دروشمەکانی (کوردستانی مەزنی یەکگرتوو) چیتر نەکەوتە بەرگوێیان و هەوڵەکانی پێکهێنانی یەکێتی کوردان نەکەوتە بەرچاوان وەك ئەوەی پێشتر لە ڕاپەڕینی شێخ عوبێدوڵڵادا ڕەنگیدابۆوە. بەڵکو فراوانترین ئامانج و داواکاریەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی هەرپارچەیەك لە پارچەکانی کوردستان بریتی بوو لە داخوازی سەربەخۆیی ئەم پارچەیە. هەروەکو لە ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود[2] و سمکۆی شکاك[3] و هەروەها شێخ سەعیدی پیراندا[4] تێبینی دەکرێ. لە هەندێ باری دەگمەنیش

---

[1] بۆ وەستان لەسەر ئەم هەلومەرجە نوێیەی کوردستان بەدرێژی بڕوانە: م.س. لازاریف، المسالة الكردية ١٩١٧-١٩٢٣، ت: د. عبدي حاجي، ط١، بيروت ١٩٩١: هەروەها: سروە اسعد صابر، م.س، الفصل الثاني.

[2] لەبارەی ئەم ئامانجە لای شێخ مەحمود بڕوانە دەقی بەڵگنامەی بەریتانی: ب. هولت: مذكرة حول الشيخ محمود، ت: د.ازاد گرمیانی، مجلة (ئاڵای ئیسلام)، ع(١) اذار ١٩٩٦، ص٥٠: هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان) ژ(٧)ی بەرواری (٣٠)ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢، لە: جەمال خەزنەدار (کۆکردنەوە و پێشەکی) ڕۆژی کوردستان ١٩٢٢-١٩٢٣. بەغدا ١٩٧٣، ل٤١.

[3] لە بارەی ئامانجەکانی ڕاپەڕینی سمکۆ بڕوانە: ازاد گرمیانی، مصطفى باشا ياملكي في لقاء...، ص٤٥: لا هووتی، کوردستان و کورد، و: د. جەبار قادر، گۆڤاری (هەزار مێرد) ژ(٣) س(١) ئازار ١٩٩٨، ل١٧١-١٧٢. (شایانی باسە نووسەری ئەم ووتاردی دوایی هاوچەرخی ڕاپەڕینەکەی سمکۆ بووە و نزیك بووە لە ڕووداوەکانی ئێرانی ئەو سەردەمە).

[4] یەکێك لەو تاوانانەی درانە پاڵ شێخ سەعید و هاوەڵەکانی لە دادگایی کردنەکاندا بریتی بوو لە هەوڵی دابڕینی کوردستانی تورکیا و پێکهێنانی دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆ

هەوڵی هەماهەنگی دەدرا لە نێوان بزاڤەکانی چەند بەشێکی کوردستان،بەڵام ئەمانە تەنیا هەوڵی تیۆری سۆزئامێزبوون و نەچوونە باری کردارییەوە. وەك ئەو پرۆژەیەی لەکاتی هەردوو ڕاپەڕینی شێخ مەحمود و سمکۆدا پێشنیارکرا کە پێشتر ئاماژەمان بۆکرد.

لە کۆتاییدا ئەوە ماوە بڵێین کە لەم قۆناغەشدا جووتیاران پێگەوبنکە فراوانەکەی ڕاپەڕینەکانیان پێکدەهێنا و هەر ئەوانیش قوربانی زۆریان لەم پێناوەدا بیۆ ئەوەی بەشێکیان هەبێت لە سەرکردایەتی کردنی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی، وەك لە زۆربەی باروشوێندا هەروابوو[1]. بۆیە شێخ و سەرۆك هۆزەکان وەك هێزی کۆمەڵایەتی پاتریارکی دەسەڵاتێکی تاکڕەوییان لە ئاراستەکردنی ڕاپەڕینەکاندا پیادەدەکرد. وەك لەمەو پێش باسمانکرد.

قۆناغی سێیەم

ئەم قۆناغە لە سییەکانەوە دەست بەدیارکەوتن دەکات و تا ئەم ساڵانەی دوایی لەخۆ دەگرێت، بەڵام تێبینی ئەوە دەکرێ کە هەندێ دیاردەی ئەم قۆناغە لە کۆتایی بیستەکانەوە سەرهەڵدەدەن، لێرەشدا زیاتر مەبەست لە (کۆمەڵەی خۆیبوون)ـە، کە هەرچەندە لە ڕووی سەردەم و کاتدا لە قۆناغی دووەمدایە، بەو پێیەی یەکێکە لەو کۆمەڵ و ڕێکخراوە کوردیانەی لە بیستەکاندا دامەزران، بەڵام نابێ ئەم کۆمەڵەیە لەگەڵ ئەوانی تر ئەژمار بکرێ، چونکە سروشت و پێکهاتەی پەرەسەندووی خۆیبوون و ڕۆڵ و کاریگەری بەرچاوی لە ڕاپەڕینی

=تیایدا. بڕوانە: بلەج شێرکۆ، س.پ، ل٨٤، ژیرارد چالیاند، س.پ، ل١٢٨، هەروەها بڕوانە: د. کمال مظهر احمد، انتفاضة ١٩٢٥...، ص٨٧-٨٨.

[1] ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دواکەوتنی ئەم چینە لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە و هەروەها هەلومەرجی ئابووری-کۆمەڵایەتی. د. الیاس فرح، م.س، ص١٤٩.

(ئاگری)[1]دا وا دەکەن لە قۆناغی سێیەمدا دابنرێ. بە پێچەوانەی ئەمەش ڕاپەڕینی دەرسیمی کوردستانی باکوور ئەگەرچی تا ساڵی ١٩٣٧ بەردەوام بوو، بەڵام سروشتی ڕاپەڕینەکە بە تایبەتی لە ڕووی ڕێبەرایەتی کردنەوە کە لە لایەن سەرکردەیەکی تەقلیدیانە بوو (ئەویش سەید ڕەزای دەرسیمی یە)، دەبێتە هۆی ئەوەی هەر لە قۆناغی دووەم بژمێردرێت[2]. کەواتە دەتوانین بڵێین تێکهەڵچوونێك هەیە لە نێوان قۆناغی دووەم و سێیەمدا لە کۆتایی بیستەکان و سەرەتای سییەکانی سەدەی بیستەمدا، بۆیە دەکرێ ئەو ماوەیە بەماوەی گواستنەوە دابنێین لە نێوان هەردوو قۆناغدا.

گرنگترین تایبەتمەندیە جیاکەرەوەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی لەم قۆناغەدا ئەوەیە کە پارت و ڕێکخراوە سیاسیەکان ڕێبەرایەتی ئەم بزاڤەیان کرد، کاتێ لەو ماوەیەدا زۆربەی هێز و لایەنە نەتەوەیی و نیشتیمانیەکان گلۆت بوون و لە هەنگاوێکی هاوچەرخانە خۆیان لە چوارچێوەی کۆمەڵە و ڕێکخراوەکاندا ڕێکخست. لە ئەنجامدا چەندین پارت و ڕێکخراوی کوردی بە دیارکەوتن کە ڕۆڵیان بینی لە بەرپاکردنی (یان خۆشکردنی) بلێسەی شۆڕش و ڕاپەڕین لە هەموو بەشەکانی کوردستان.

---

[1] بڕوانە پەیڕەو و پرۆگرامی خۆیبوون و ڕۆڵی ڕاستەوخۆی لە شۆڕشی ئاگری لە: روهات ئالاکۆم، س.پ. ل١٦-١٩، ٤٧ و دواتر. وە بۆ زانیاری زیاتر لە باردی شۆڕشی ئاگریِ بڕوانە ئیحسان نوری پاشا، ڕاپەڕینی ئاگری، و: ئەرسەلان بایز، پێداچوونەوە: ڕێکار ئەحمەد، چ١، کوردستان ١٩٩١.

[2] لە بارەی ئەم ڕاپەڕینە و سەرکردەکەی بڕوانە: د.نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، و: ئەحمەد فەتاح دزەیی، هەولێر ٢٠٠١.

لە پاڵ کۆمەڵەی خۆیبوون و ڕاپەڕینی ئاگری گرنگترین ڕێکخراو و ڕووداوە شۆڕشگێڕیەکانی ئەم قۆناغە ئەمانەن: دامەزرانی کۆماری مەهاباد (١٩٤٦)[١]، پارتی دیموکراتی کوردستان[٢] و هەردوو شۆڕشی ئەیلول (١٩٦١)[٣] و گوڵان (١٩٧٦)[٤]، یەکێتی نیشتیمانی کوردستان و شۆڕشی نوێی کوردستانی باشوور (١٩٧٦)[٥]، حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و شۆڕشی هاوچەرخی کوردستانی ڕۆژهەڵات[٦]، هەروەها خەباتی پارت و ڕێکخراوەکانی کوردستانی باکوور لە نێویاندا پارتی کرێکارانی کوردستان PKK[٧]، لەگەڵ ڕێکخراوە کوردییەکانی کوردستانی ڕۆژئاوا[٨]. هەر لەم چوارچێوەیە نابێ ڕاپەڕینی بارزانی ساڵانی (١٩٤٣-١٩٤٥)یش لەیادبکەین، چونکە ئەگەرچی لەسەرەتا بە

---

[١] لە بارەی کۆماری مەهاباد بڕوانە: ولیم ایگلتن الابن، جمهوریة مهاباد / جمهوریة ١٩٤٦ الکردیة، ت: جرجیس فتح الله، ط٢، اربیل ١٩٩٩، هەروەها: هوزان سلیمان الدوسکی، جمهوریە کوردستان/ دراسة تاریخیة – سیاسیة، اربیل ٢٠٠٥.

[٢] لە بارەی ئەم پارتە بڕوانە: حبیب محمد کریم، تاریخ الحزب الدیمقراطي الکردستاني– العراق (في محطات رئیسیة) ١٩٤٦–١٩٩٣، ط١، دهوك ١٩٩٨.

[٣] لە بارەی شۆڕشی ئەیلول بڕوانە: میڤان عارف عبدالرحمن بادی، الحرکة القومیة الکوردیة التحرریة في کوردستان الجنوبیة (العراق)/ ١٤ تموز ١٩٥٨ – ٨ شباط ١٩٦٣، رسالة ماجستیر کلیة الاداب/ جامعة صلاح الدین – اربیل ٢٠٠٢، الفصل الثالث ص٧٥–١١٧.

[٤] لە بارەی ئەم شۆڕشە بڕوانە: حبیب محمد کریم، م.س.

[٥] لە بارەی یەکێتی و شۆڕشی نوێ بگەڕێوە بۆ: دیڤید ماکداول، س.پ، ل٥٦٣ ودواتر.

[٦] لە بارەی ئەم پارتە و خەباتی لەم شۆڕشەدا بڕوانە: عبدالرحمن قاسملو، اربعون عاماً من الکفاح من اجل الحریة، ت: د.عزالدین مصطفی رسول، اربیل ١٩٩١.

[٧] لەم بارەیەوە بڕوانە: رعد عبدالجلیل مصطفی الخلیل، صراع الاستیعاب والانفصال / دراسة في تجربة (حزب العمال الکردستاني) في ترکیا، بحث ضمن کتاب (الوحدة الوطنیة ومشکلة الاقلیات في العالم الثالث) الذي الفه مجموعة من الباحثین باشراف مرکز دراسات العالم الثالث في کلیة العلوم السیاسیة بجامعة بغداد، الموصل ١٩٨٩، ص١٠٣–١٢٨.

[٨] بڕوانە ڕەوشی سیاسی کوردستانی ڕۆژئاوا لە: ژێرارد چالیاند، س.پ، ل٣٥١-٣٦١.

ڕێبەرایەتی سەرکردەیەکی تەقلیدی (واتە وەك سەرکردەکانی قۆناغی پێشوو) بەرپابوو بەڵام دواتر پارتی هیوا ڕۆڵێکی کاریگەری تیادا بینی[1].

سەرەڕای ئەمەش بەهۆی گەشەنەکردنی سەرمایەداری لە کوردستان و مانەوەی کاریگەری زەمینەی نیمچە دەرەبەگایەتی و هۆزایەتی تیایدا[2]، ئەم پارت و ڕێکخراوانە لە زۆربەی کاتدا دەبوونە ئامرازێك بە دەستی کەسایەتی و سەرکردایەتیە ئاکرەوە کوردیەکان، کە ئەوانەش زۆربەیان پێگەیەکی کۆمەڵایەتی هاوشێوەی سەرکردەکانی قۆناغی پێشوویان هەبوو کە لەم بوارەدا سوودیان لێدەبینی. ئەوەتا (قازی محەمەد) کە خاوەن پێگەیەکی کۆمەڵایەتی دیاربوو لە شاری مەهاباد[3]، کاتێك هاتە ناو (کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان) کە لە ساڵی ١٩٤٢ هەر لەم شارەدا دامەزرابوو، کەسایەتی خۆی بەسەر کۆمەڵەکەدا زاڵکرد و ئەو سەرکردایەتیە بە کۆمەڵەی لە ئارادابوو هەبوونی نەما[4]. تەنانەت داتر توانی ئەم کۆمەڵەیە هەڵبوەشێنێتەوە و دامەزرانی ڕێکخراوێکی تر بە ناوی (حیزبی دیموکراتی کوردستان) لە (١٦)ی ئابی ١٩٤٥ ڕابگەیەنێ[5]، بۆ ئەوەی

---

[1] لە بارەی ئەم ڕاپەڕینە و ڕووداوە پەیوەستەکان بڕوانە: مسعود البارزاني: البارزاني والحركة التحررية الكردية، ثورة بارزان ١٩٤٣–١٩٤٥، كردستان ١٩٨٦، عزيز حسن البارزاني، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق ١٩٣٩–١٩٤٥، دهوك ٢٠٠٢، ص١٢٧ ومابعدها.

[2] لەم بارەیەوە بڕوانە: فەرید ئەسەسەرد، گەشەکردنی سەرمایەداری لە کوردستان و زەمینەی ئابووریانەی بزووتنەوەی نەتەوایەتی، چ١، (ب.ش) ١٩٨٦.

[3] محمد بهاء الدين ملا صاحب، پێشەوا قازی محەمەد و کۆماری مەهاباد، سلێمانی ١٩٧١، ل١٣-١٤.

[4] نادر ئینتیسار، ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، و: عەتا قەرەداغی، سلێمانی ٢٠٠٤، ل٤٧، ٥٠، عبدالستار طاهر شريف، م.س.، ص٢٢١–٢٢٢.

[5] بڕوانە دەقی ڕاگەیاندنەکە لە: محمود مەلا عزەت، دەوڵەتی جمهوری کوردستان / نامە و دۆکۆمێنت، ب١، سلێمانی ٢٠٠٣، ل٤٦-٤٩.

خـۆی ڕۆڵ و کاریگـەری سـەرەکی هـەبێ لـە دامەزرانـدنی ئـەو ڕێکخـراوەی سەرکردایەتی دەکات. هەر بۆیەش لە سەرەتاوە کۆمەڵەی ژێکاف دوو دڵ بوو لـە وەرگرتنی کەسایەتییەکی وەك قازی محەمـەد لـە ڕیزەکـانی خۆیـدا[1]. هـەروەها پارتی (هیوا) کە لەساڵی ١٩٣٩ لە ڕێگەی هەوڵ و کۆشـشی چـەند گـەنجێکی نیشتیمان پەروەر دامەزرا، دوای ماوەیەك گیرۆدەی دەردی تاکڕەوی و تاکپەرستی بوو لە سەرکردایەتی کردندا[2]. لە ڕاستیشدا کارێکی ئاسایی بـوو کـە (ڕەفیـق حیلمی) وەك ڕێبەرێکی نیشتیمان پەروەر بەو هەموو تەمـەن و ئەزموونـەی کـە هەییبوو سێبەری خۆی بکێشێ بەسەر ئـەو گەنجـە نێوبراوانـە کـە زۆربـەیان لـە سەرەتای تێکەڵاوبوونیان بوون بە خەباتی سیاسی و ڕێکخراوەیی[3].

لەگەڵ ئەمەشدا ئەم پارت و ڕێکخراوانە شـوێن پەنجـەیان دیـاربوو لـە بزاڤـی ڕزگاریخوازی کوردی لەم قۆناغەدا و تاڕادەیەکی دیار مـۆرکی خۆیـان بەسـەریدا سەپاند، بە جۆرێك خەباتی سیاسی و ڕێکخستنیش بایەخی پێدرا لەپاڵ شـێوازی سەربازی، کە پێشتر ڕێبازێکی سەرەکی بوو لە تێکۆشاندا. تەنانەت لە ڕاپەڕینی بارزانی ساڵانی (١٩٤٣-١٩٤٥)یشدا هەرچەندە خەباتی چەکداری وەك ستراتیژی سەرەکی پیادەکرا، بەڵام پارتی هیوا کاریگەری بەسەرەوە دیاربوو بە تایبەتی لـە بواری دابینکردنی پشتیوانی سیاسی و میللیدا[4]. هەر لە ئەنجامی هەسـتکردن

---

[1] ولیم ایگلتن الابن، م. س، ص٧٩، نادر ئینتیسار، س.پ، ل٤٧.

[2] فاتح ڕەسول، بنچینەی مێـژووی بیرۆکـەی چـەپ لـە کوردسـتان، چ٢، سـلێمانی ٢٠٠٥، ل٣١٦.

[3] لە ڕاستیشدا هەر لەبەر ئەم هۆکارە نێوبراوەبوو کە دامەزرێنەرانی پارتی هیوا پەیوەندییان بە ڕەفیق حیلمی کرد و ڕەزامەندیان پێشاندا بێتە سەرۆکی پارتەکە. بڕوانـە: عبدالـستار طاهر شریف، م.س.، ص٩٨: جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی...، ل١٦٤.

[4] بڕوانە: فەیسەل دەباغ، حیزبی هیـوا و شۆڕشـی (١٩٤٣-١٩٤٥)ی بـارزان، چ١، هـەولێر ١٩٩٧: د. اسماعیل شکر رسول، اربیل / دراسة تاریخیة في دورها الفکري والسیاسي ١٩٣٩-١٩٥٨، ط٢، السلیمانیة، ٢٠٠٥، ص١٩٥ ومابعدها. هەروەها بڕوانە دەقی ئـەو ڕاگەیاندنـەی

بە بایەخی ڕێکخستنی سیاسی، لەژێر سایەی ڕێبەرایەتی ڕاپەڕینەکەدا (لیژنـەی ئازادی) پێکهێنرا بـۆ هێنانـەدی هەماهـەنگی پێویـست لـە نێـوان ڕاپـەڕین و ڕێکخراوە کوردیەکان بە گشتی و پارتی (هیوا) بە تایبـەتی[1]. بێگومـان ڕۆڵـی (خۆیبـوون) لـە ڕاپـەڕینی (ئـاگری)دا و هـەروەها کـاری حیزبـی دیمـوکراتی کوردستانی ئێران لە کۆماری مەهاباد و پارتی دیموکراتی کوردسـتانی عیراقـیش لە شۆڕشی ساڵانی (١٩٦١-١٩٧٥)ی کوردستانی باشوور کە بە شۆڕشی ئەیلول بەناوبانگە. مەسەلەیەکی بەڵگەنەویستە و لەمەوپێش ئاماژەمان پێکردووە.

هەر لەوچوارچێوەیەدا و لە پێنـاو دەنگدانـەوەی بزاڤـی ڕزگـاریخوازی کـوردی لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی و هەرێمیدا، هەروەها بۆ گەیاندنی دەنگی ئەم بزاڤە بە ڕۆڵەکانی میللەتی کورد و ئاوێتەبوونیان لەگەڵی، بایەخ بە لایەنی ڕۆشنبیری درا و هەروەها ڕۆڵی ڕاگەیاند و کاریگەری (میدیا) دەرکەوت، لەم بـوارەدا دەتـوانین بڵێین زۆربەی ڕێکخراو و ڕاپەڕینە کوردیەکان لـەم قۆناغـەدا خـاوەنی زمانحـاڵی خۆیان بوون. ئەوەتا کۆماری مەهاباد سەرەڕای تەمـەنی کـورتی کـە لـە یـازدە مانگ تێپەڕی نەکرد توانی چاپخانەیەك دابمەزرێنێ و ژمارەیەکی بەرچاو گۆڤار و ڕۆژنامە و کتێب دەربکات[2]. هەروەها لە شۆڕشی (ئەیلول)یش ئەم لایەنە لە یاد نەکرا و گرنگی پێدرا، بەڵکو توانرا ئێزگەیەکی ڕادیۆش دابمەزرێنرێ کە دەنگ و

=کە پارتی هیوا لە بارەی ڕاپەڕینی ناوبراو بڵاوی کردۆتەوە لە: عبـدالفتاح علي البوتـاني، وثائق عن الحركة القومية...، ص٥٣٦-٥٣٨.

[1] مـسعود البارزاني، م.س.، ص٥٣-٥٤، عەلائـەددین سـەجادی، س. پ.ل١٨٠-١٨٢، بـۆ دەقی ئەو نامانەی لە نێوان لیژنەکە و پـارتی (هیـوا)دا ئـاڵوگۆڕکران بڕوانـە سەرچـاوەی یەکەم، ل٥٤-٦١.

[2] بڕوانە: د.هیمدادی حوسێن، ڕۆژنامەنووسی کوردی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان ١٩٤٢-١٩٤٧، سلێمانی ٢٠٠١.

هەواڵەکانی ئەم شۆڕشە تا چوارچێوەیەکی باش پەخش بکات[1]. پێشتریش لە ژێرسایەی کۆماری مەهابادا ئێزگەیەکی لەم جۆرە دامەزرابوو[2]. بێگومان ئەمەش پەرەسەندنێکی دیاربوو لەم بوارەدا لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا هاتە ئاراوە.

لە ئەنجامی هەموو ئەمانەدا ڕۆڵی چین و توێژەکۆمەڵایەتیە ڕەنجدەر و چەوساوەکان لە ئاراستەکردنی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا تا ڕادەیەك بەرچاوکەوت، ئەمەش لە ئەنجامی ئەو قوربانیە زۆرانە و ئەو ئەرکە گرینگانەبوو کە لە خەبات و تێکۆشانی ڕزگاریخوازیدا لە ئەستۆیاندابوو. ئەم لایەنەش لە پارت و ڕێکخراوە چەپڕەو و نیمچە چەپڕەوەکان زیاتر ڕەنگدانەوەی هەبوو، کە بە حوکمی بنەمای هزری و بیروباوەڕیان وەك هەر ڕێکخراوێکی تری کۆمۆنیستی یان سۆشیالیستی بایەخێکی گرنگیان بەوچین و توێژانە دەدا لە ڕێکخستن و ئامانجەکانیشیاندا[3].

لە ڕاستیدا دەرکەوتنی ئەم ڕێکخراوە چەپڕەو و نیمچەچەپڕەوانەش یەکێك بوو لە دیاردەکانی ئەم قۆناغە، ئەوەبوو لە ژێرکاریگەری ئاراستە شۆڕشگێڕیە پێشکەوتنخوازەکان کە لە کۆتایی سییەکان و سەرەتای چلەکان لە بزاڤی کوردایەتیدا لە نەشونماکردن دابوو[4]، لەو ماوەیەدا چەندین پارت و کۆمەڵەی لەم جۆرە لە کوردستاندا دامەزران و هاتنەبوون. وەك کۆمەڵەی (ڕزگاریخوازی

---

[1] بڕوانە: باوەکر عوبێد صالح، کاریگەری شۆڕشی ئەیلول لەسەر پێشخستنی ڕۆژنامەوانیی کوردی لە کوردستانی خوارووداا ١٩٦١-١٩٧٥، نامەی ماستەر، کۆلێژی ئاداب/ زانکۆی سەلاحەددین- هەولێر ٢٠٠٣، ل٦٢ ودواتر.

[2] ڕۆژنامەی (کوردستان) ژ(٤٣) س(١) مهاباد، گولآن ١٩٤٦، بەوەرگرتن لە: هۆزان سلیمان الدوسکی، م. س، ص١٢١.

[3] د. الیاس فرح، م. س، ص١٤٥ ومابعدها.

[4] د.اسماعیل شکر، م. س.، ص١٤١-١٤٥، ٢٧٣، فاتح ڕەسول، س. پ، ل٣١٣ ودواتر.

کوردستان) که له سـاڵی ١٩٣٩ لـه شـاری مـههاباد دامـهزراو بـه پێـشهنگی بیرۆکهی چهپ دادهنرێت له کوردستانی ڕۆژههڵاتدا[١]. ههر لهم بهشهی کوردستان و لـه پـایزی ١٩٤٢ کۆمهڵـهی ژیانـهوهی کوردسـتان (ژ.ك) پێکهێنـرا. ئـهم کۆمهڵهیه که له سهرهتا لهسهر بناغهی نهتهوهیی دامـهزرا بهرهبـهره ئاراسـتهی چـهپڕهوی تێکـهڵی دهبـوو[٢]. تهنانـهت بنـهماکانی چاکـسازی ئـابووری — کۆمهڵایهتی به ئاراستهیهکی هاوشێوهی سۆشیالیستی له بهرنامهی کاری پـارتی دیموکراتی کوردسـتانیش گوزارشـی لێوهکرابـوو کـه لـه (١٦)ی ئـابی ١٩٤٥ دامهزراو بوو به ڕێبهری بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتیمانی له کوردستانی ڕۆژههڵات لهم قۆناغهدا[٣].

له کوردستانی باشووریش ئهگهرچی دهرکهوتنی بهراییهکانی گروپـی چـهپڕهوی مارکسی دهگهڕێتهوه بۆ ساڵانی ١٩٤٢-١٩٤٣[٤]، بـهڵام لـه ریزهکـانی پـارتی (هیـوا)ش دوای دامهزرانـدنی لـه سـاڵی ١٩٣٩ ئاراسـته و گلـۆتی مارکـسی پهیدابوو، ههر ئهمهش به یهکێك له هۆکارهکـانی ههڵوهشـاندنهوهی ئـهم پارتـه دادهنرێت[٥]. ههرچۆنێك بێت له سـاڵانی دواتـر چـهندین کۆمهڵـه و ڕێکخـراوی کوردی پێکهێنران که دهتوانین بڵێین ههڵگری بیروباوهڕی چهپڕهوی بوون، بهڵام له

---

[١] برهان ابابكر ياسين، كوردستان في سياسة القوى العظمى ١٩٤١-١٩٤٧، ت: هـوراس، ط١، دهوك ٢٠٠٢، ص١٢٦، ههروهها بڕوانه: کهریمی حیسامی، پێداچوونهوه، گهشتێك به نێو بزووتنهوهی ڕزگاریخوازی کورد له کوردستانی ئێران، سوید ١٩٩٦، ل١٦١-١٦٢.

[٢] ديڤيد ماكداول، س، پ، ل٣٩٠-٣٩٥: نادر ئینتیسار، س. پ، ل٤٦، فـاتح ڕهسـول، س. پ، ل ١٧٥-١٧٨.

[٣] ژیرارد چالیاند، س. پ، ل٢١٤-٢١٦.

[٤] مهعدي محهمهد قادر، پێشهاته سیاسیهکانی کوردستانی عیراق ١٩٤٥-١٩٥٨، سـلێمانی ٢٠٠٥، ل٧٢: ههروهها بڕوانه: فاتح ڕهسول، س. پ، ل٣١٣-٣١٤.

[٥] ديڤيد ماكداول، س. پ، ل٤٨٢: د. اسماعيل شكر، م. س، ص ١٤٢.

زۆربەی بارەکاندا ئاوێتەی بیری نەتەوەیی ببوو، وەك پارتی (شۆڕش) کە لە ساڵی ١٩٤٥ و پارتی (ڕزگاری کورد) لە هەمان ساڵدا دامەزران[1]. هەروەها پارتی دیموکراتی کوردستانی عیراقیش کە لە (١٦)ی ئابی ١٩٤٦ پێکهێنرا، لە کۆنگرەی سێیەمی خۆیدا کە لە کانوونی دووەمی ١٩٥٣ بەسترا ((بەرنامەیەکی چەپی بڕیارلێدا))[2].

لە کوردستانی باکووریش لە کۆتایی شەستەکانەوە ژمارەیەك پارت و ڕێکخراوی کوردی پێکهێنران کە زۆربەیان مۆرکی مارکسی و چەپڕەویان پێوە دیاربوو[3]. وەك پارتی سۆشیالیستی کوردستانی تورکیا، پارتی دیموکراتی کوردستان لە تورکیا، بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان، هەروەها پارتی کرێکارانی کوردستان و چەندانی تر[4].

شایانی باسکردنە بڵاوبوونەوەی ئاراستەی چەپڕەوی لە نێو بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا لە لایەك دەگەڕێتەوە بۆ تەشەنەکردنی بیرۆکەی چەپ لەو ماوەیەدا لە جیهانی سێیەمدا بە گشتی و لە لایەکی تریش بۆ بێ ئومێدبوونی هێزە نیشتیمانیە کوردیەکان لە بەدەستهێنانی پاڵپشتی وڵاتانی زلهێزی ڕۆژئاوا بۆ دۆزی کورد دوای ئاشکرابوونی هەڵوێستە ئامەردانەکانیان لەهەمبەر ئەم دۆزە لە

---

(1) لە بارەی ئەم دوو پارتە بڕوانە: عبدالستار طاهر شریف، م. س.، ص١١٠-١٢٢، د.اسماعیل شکر، م. س، ص١٥٦-١٦٠، مەهدی محەمەد قادر، س. پ، ل٨٩-١٠٤. شایانی باسکردنە لە سەرچاوەی یەکەمدا هاتووە کە پارتی (شۆڕش) لە ساڵی ١٩٤٤ دامەزراوە (بڕوانە: ل١١٠) لە ڕاستیشدا لێڵییەك هەیە لە مەسەلەی ساڵی دامەزراندنی ئەم دوو پارتە.

(2) دیڤید ماکداول، س.پ، ل٤٨٧، مەهدی محەمەد قادر، س. پ، ل١١٦، ١٣١.

(3) فاتح رەسول، س. پ، ل٩٠.

(4) ژێرارد چالیاند، س. پ، ل١٧٤.

ماوەی دوای جەنگی جیهانی یەکەمدا کە ماوەیەکی مێژوویی چارەنوسساز بوو بۆ گەلی کورد.

هەر پەیوەست بەم لایەنەی پێشوو دیاردەیەکی تر لەم قۆناغەی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی بەرچاو دەکەوێت،ئەویش ئەوەیە کەلێکترازان و جوودابوونەوە لەریزەکانی ڕێکخراوە سیاسیە کوردیەکان ڕوویدا، ئەمەش دوای ئەوەی بەهۆی جیاوازی بۆچوون و ناکۆکی ئایدیۆلۆژی گلۆتی جیاجیا لەنێو ریزەکانی ئەم ڕێکخراوانە پەیدابوون.لەگرنگترین ئەو لێکترازانانەی کەلەو ماوەیەدا ڕوویاندا بریتی بوو لەجیابوونەوەی هەموو مەکتەبی سیاسی و زۆربەی ئەندامانی لیژنەی ناوەندی پارتی دیموکراتی کوردستان لەساڵی ١٩٦٤[1]، کە کۆسپێکی گەورەی لەبەردەم شۆڕشی کوردیدا دروست کرد و یەکریزی هێزە نیشتیمانیەکانی تێکدا.

لە سیما و دیاردەکانی تری ئەم قۆناغە ئەوەیە کە بەهۆی ڕیشەداکوتان و جێگیر بوونی لکاندنی پارچەکانی کوردستان بە دەوڵەتانی تورکیا و ئێران و عێراق و سوریاوە، کوردەکان وەك قۆناغی پێشوو بەشداری لە خەباتی گشتی ئەم وڵاتانەدا دەکەن[2]. ئەوەتا کوردان ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە ڕاپەڕینی کانوونی ١٩٤٨ لە عیراقدا[3]. هەروەها دامەزراندنی پارتە کۆمۆنیستەکانی وڵاتانی داگیرکەری کوردستان کە دروشمی ڕێبەرایەتی کردنی چەوساوەکانی ئەم وڵاتانەیان هەڵگرتبوو بەوسنوورانەی کە هەیانبوو، ڕۆڵی هەبوو لە چەواشەکردنی هێزولایەنە

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر لەبارەی ئەم جیابوونەوەیە بڕوانە: د.عبدالفتاح علي البوتاني،وثائق عن...،ص٦٤٣ ومابعدها.

[2] دلێر شاوەیس ئەم دیاردیە دەگێڕێتەوە بۆ داگیرکردنی دوولایەنەی کوردستان، کە بووەتە هۆی ناوێتەبوونی خەباتی کوردی لەگەڵ خەباتی گەلانی ناوەندی ئەم وولاتانەی کوردستانیان پێوەلکاوە. بڕوانە: نەتەوە و نەتەوایەتی...، ل١٨.

[3] بڕوانە د. اسماعیل شکر، م. س، ص٢٨٩ ومابعدها، مەهدی محەمەد قادر، س. پ، ل٢٦٠، لە بارەی ڕاپەڕینی ناوبراویش بگەرێوە بۆ هەمان دوو سەرچاوە.

نیشتیمانیەکانی کورد[1] و لە ئەنجامدا لە مەیدانێکدا قوربانی زۆریانـدا کـە بـۆ کورد و نیـشتیمانەکەیان بەرژەوەندیـەکی ئـەوتۆی تێدانـەبوو. ئـەوەتا لـە نێـو ڕیزەکانی پارتی کۆمۆنیـستی عـیراق کـە لـە (٣١)ی ئـاداری ١٩٣٤ دامـەزرا ڕێژەیـەکی بەرچـاوی ئەنـدامانی کـورد هـەبوون چ لـە پێگـەی پارتەکـە یـان سەرکردایەتیەکەی کـە (دیڤیـد ماکـداول) بـە نزیکـەی٥٣٪ی دەقـەبڵێنێت[2].

هەروەها لە کوردسـتانی بـاکووریش ژمارەیـەکی زۆری خـەباتکارانی کـورد لـە ڕیزەکانی (پارتی کرێکارانی تورکیا) پـەرەیان بـە تێکۆشـانی خۆیانـدا کـە وەك ڕێکخراوێکی چەپڕەوانە لەسەر شـانۆی سیاسـی تورکیـا ڕۆڵـی خـۆی دەبـینی و هەڵوێستێکی بوێرانەی هەبوو لەهەمبەر دۆزی کورد لەم وڵاتەدا[3].

هەر لەم قۆناغەدا لە ئەنجامی پیادەکردنی خـەباتی دیپلۆماسـی و هاوتـەریب بوونی ئامانجەکانی کورد لەگـەڵ بەرژەوەندیـەکانی وڵاتـە زلهێزەکـان — ئەگـەر بۆماوەیەکی کاتیش بێت — بزاڤی ڕزگاریخوازی کورد تا ڕاددەیەك پاڵپشتی وڵاتە زلهێزەکانی دابینکرد، چ لە لایەنی سەربازگەی ڕۆژهەڵات کە خۆی لە پەیوەنـدی نێوان کۆماری مەهاباد و سۆڤیەتدا دەبینیەوە، یان لـە لایـەنی وڵاتـانی بلـۆکی ڕۆژئاوا کە لە پشتیوانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆ شۆڕشـی ئـەیلولی کوردستانی باشوور بەرجەستە دەبوو. تەنانەت کەسـایەتیەکی نیـشتیمانپەروەری شاری هەولێر لە ماوەی جەنگی جیهانی دووەمدا هەوڵیدا پشتیوانی دەوڵـەتێکی فاشـستی وەك ئـەڵمانیای نـازی دەسـتەبەر بکـات بـۆ گەیـشتن بـە ئامانجـە

---

[1] کوردۆ عەلی، بزووتنەوەی کوردایەتی لە نێوان لێژنی سەربەخۆیی و گێـژەنی ئۆتۆنۆمیـدا، پاساو ١٩٩٨، ل١١.

[2] مێژووی هاوچەرخی کورد، ل٤٨٣. بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ئەم پارتە و ڕۆڵی کورد تیایدا بڕوانە: حنا بطاطو، العراق / الكتاب الثاني، الحزب الشيوعي، ت: عفيفة الرزاز، ط١، بيروت ١٩٩٢، ص٢٦٧-٣٦٩.

[3] ژیرارد چالیاند، س.پ، ل١٥٨: فاتح رەسول، س.پ، ل٩٠-٩٣.

نەتەوەییەکان[1]. بەڵام ئەم پشتیوانیە یان ساختە و فێڵاوی بوو وەك لە باری یەکەمدا بە دیارکەوت[2]. یان نا پاك و بێ بەڵێنانەبوو وەك لە باری دووەمدا ڕوویدا[3]، یانیش بۆ مەبەستێکی سەربازی ڕووت بوو کە دیارە نیازی ئەڵمانیا بوو لە بەکارهێنانی (ڕەمزی نافع) کە کەسایەتیەکەی هەولێر بوو. کەواتە دەتوانین بڵێین کۆمەکی وڵاتە زلهێزەکان بۆ بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی تا ئەو ڕاددەیەی بۆ گەلی کورد پێویست و زیندەگی بوو، ئەوەندەش لە بنەڕەتدا بێ متمانە و درۆئامێزبوو، بە تایبەتی کە ئەم وڵاتانە لەسەر ئاستی ستراتیژی مامەڵەیان لەگەڵ دۆزی کورد نەدەکرد بەڵکو تەنیا وەك تاکتیك پەنایان بۆ دەبرد، یان بە واتایەکی ڕاشکاوانەتر بڵێین ئەوان کوردیان تەنیا وەك (کاغەزی یاری) بەکاردەهێنا.

دیاردەیەکی تری ئەم قۆناغە بریتی بوو لە هاریکاری کردنی نێوان دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان لە دژی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی. لەم چوار چێوەیەدا دەوڵەتانی ناوبراو بەشدارییان کرد لە بەستن و پێکهێنانی چەندین پەیماننامە و

---

[1] بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د. اسماعیل شکر، م.س، ص١٦٣-١٦٦. هەروەها: مەسعود محەمەد، ڕەمزی نافع/ قوربانیە زلەکەی هەولێر، گۆڤاری (کاروان) ژ(٣٣) حوزەیرانی ١٩٨٥، ل٥-١١.

[2] لەم بارەیەوە (لوسیان رامبۆ)ی کوردناسی فەرەنسی دەڵێ: کاتێ رووسەکان لە ساڵی ١٩٤١دا لە تێران دابەزین، هیوای کورد بە پشتیوانی ئەوان بۆ بزاڤەکەیان گەشایەوە ((بەڵام هەڵوێستی ڕاستەقینەیان دواتر ئەوەی لە کورد گەیاند کە هیواکەیان سەراب بوو)). الکرد والحق، ت: عزیز عبدالاحد نباتی، اربیل ١٩٩٨. ص١٣٠. هەروەها بڕوانە: نەوشێروان مستەفا ئەمین، حکومەتی کوردستان/ ڕێبەندانی ١٣٢٤- سەرماوەزی ١٣٢٥، کورد لە گەمەی سۆڤیەتیدا، چ٢، هەولێر ١٩٩٣.

[3] بڕوانە ژێرارد چالیاند، س.پ، ل٣١١-٣١٥، لەبارەی سیاسەتی وڵاتە زلهێزەکان بە گشتی لە هەمبەر دۆزی کورد بڕوانە: لازارییف، ئەو هۆکارانەی مەسەلەی کورد پێك دێنن، و: سعد عبدالله، (ب.ش) (ب.س)، ل٣٨-٤١.

گلۆتی سەربازی کە یەکێك لە ئەرکە سەرەکیەکانیان لێدان و سەرکوت کردنی ئەم بزاڤە بوو[1]. ئەوەتا ڕوویەڕوو بوونەوەی کێشەی کورد و مەترسیەکانی هۆکارێکی گرنگی بەستنی پەیمانی (سەعد ئاباد) بوو کە ساڵی ١٩٣٧ لە نێوان دەوڵـەتانی تورکیا و ئێران وعیراق لەگەڵ ئەفغانـستان مـۆرکرا، بـە جۆرێـك کـە (ڕۆبـەرت ئۆلسن) دەڵێت سەرنج و بایەخی مۆرکەرانی ئەم پەیمانە (جگە لـە ئەفغانـستان) زیاتر بەلای ئەم کێشەوە بوو، بۆیە لە نێو (١٠) مـاددە بنەرەتیەکـەی چـواریان تایبەت بوون بە پێویستی کۆنترۆڵکردنی کورد[2].

شایانی باسکردنە (پـەیمانی بەغـدا)ی سـاڵی (١٩٥٥)یـش لـە ئامانجەکانیـدا هەمان هەڵوێست و مەبەستی هەبوو سەبارەت بە کورد و دۆزەکەی، بە تایبـەتی بەلای سێ دەوڵەتە داگیرکەرە سەرەکیەکەی کوردستان، بەڵکو ئەم پەیمانە ((تەنیا لە کاری دژایەتی بزاڤی ڕزگاریخوازی گەلی کورددا تـوانی ڕۆڵـی سـەرەکی خـۆی ببینێ))[3]. هەروەها لە سەردەمی شۆڕشی ئەیلولیش هاریکاری و هەماهـەنگی هەبوو لە نێوان حکومەتی عیراق و هەریەکە لە تورکیا و سوریا. بە تایبەتی لـە بواری دەستگیرکردن و گێرانەوەی گومانلێکراوان و پەنابەرانی کوردستانی باشوور بۆ دەستی دەسەڵاتدارانی عیراقی[4]. بێگومان مەسەلەیەکی شاردراوەش نیە کـە

---

(1) بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە: د. جبار قادر، س.پ، بابـەتی (هاوکـاری دەوڵـەتانی داگیرکەری کوردستان دژی گەلی کورد)، ل٥٥-٨٨.

(2) المسالة الكردية في العلاقات التركية – الايرانيـة، ت: محمـد احـسان، اربيـل ٢٠٠١، ص٣٩، لـە بارەی دەقی خاڵەکانی پەیمانەکەش بڕوانە هەمان سەرچاوە پاشـکۆی ژمـارە (٢) ل١٠٠-١٠٤.

(3) د. جبار قادر، س.پ، ل٧٢-٧٥.

(4) بڕوانە دەقی ئەو بەڵگەنامـە عیراقیانەی کە بڵاوکراوەتەوە لـە: د.عبـدالفتاح علـي البوتـاني، الحركة القومية الكوردية التحررية/ دراسات ووثائق، دارسپيريز للنشر، دهوك ٢٠٠٤، ص٣٥١-٣٦٨.

پەیمانی (٦)ی ئاداری ساڵی ١٩٧٥ی نێوان عێراق و ئێرانیش کە بە پەیمانی جەزائیر بەناوبانگە، کاریگەری بەهێزی هەبوو لە دارمانی ئەم شۆڕشەی کوردستانی باشوور[١].

دواتایبەتمەندی قۆناغی سێیەمی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بریتییە لە کورژبوونەوەی داواکاری و ئامانجە نەتەوایەتیە باڵاکانی ئەم بزاڤە، بە جۆرێك لەم قۆناغەدا داوای سەربەخۆیی تەنانەت بۆ بەشێکی خاکی کوردان لە ئارادا نەما و ئیتر پێکهێنانی کوردستانی مەزنی سەربەخۆ بوو بە خەون و خەیاڵ. چونکە داواکاریەکانی بزاڤی کوردایەتی و ئەو ئامانجانەی کە چەندەها قوربانی بۆ دەدرا لەهەر پارچەیەکی کوردستاندا تایبەت بوو بەو پارچەیە و زیاتر لە قاوغی (ئۆتۆنۆمی)دا خۆی دەبینیەوە[٢]. ئەوەتا ئەو دروشمە لەبەرنامەی زۆربەی ڕێکخراوە سیاسیەکان و ئامانجی ڕاپەڕینە چەکداریە کوردیەکانی ئەم قۆناغەدا ڕەنگی داوەتەوە، وەك (کۆمەڵەی ژێکاف) و هەردوو پارتی (شۆڕش) و (ڕزگاری) و هەروەها ڕاپەڕینی (بارزان)ی ساڵانی ١٩٤٣-١٩٤٥، ئەگەر چی هەندێکیان تەنیا وەك هەنگاوی یەکەم گوزارشیان لێکردبوو[٣]. تەنانەت لە کۆماری مەهاباد

---

[١] لازارییف، ئەو هۆکارانەی...، ل٤٢-٤٣، بۆ زانیاری زیاتر لەم بارەیەوە بڕوانە ژێرارد چالیاند. س.پ، ل٣١٣-٣١٨: د. جەبار قادر، س، پ، ل٧٨-٨١.

[٢] بۆ ڕاڤەکردنی ڕەهەند و لایەنەکانی ئەم داکشانە لە ئامانجەکانی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا بڕوانە: کوردۆ عەلی، س. پ، هەروەها: د. سەعدی عوسمان، ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤-١٩٤٥/ توێژینەوەیەکی هەڵسەنگێنەرانەی هۆکاردکان و ئامانجەکان، گۆڤاری (زانکۆ) ژ(٢٥) حوزەیرانی ٢٠٠٥، ل٦٦٣-٦٦٤.

[٣] بۆ نموونە بڕوانە: عبدالستار طاهر شريف، م. س، ص١١١-١٢١، دیڤید ماکداول، س. پ، ل٤٨٢، مەهدی محەمەد قادر، س، پ، ل٥٨، ٩٤، ١٠٥. معروف جياووك، مأساة بارزان المظلومة، ط٢، اربيل ٢٠٠١، ص١٢٠-١٢٦.

و شۆڕشی ئەیلولیش ئاواتی کـورد لـە ئۆتۆنـۆمی و سـەربەخۆییەکی کـارگێری سنووردار تێپەڕی نەدەکرد[1].

سەرەڕای ئەمەش لە هەندێ باری دەگمەن و کەمیشدا ئالآی کوردستانی مـەزن و دروشمی سەربەخۆیی بەرزکراوەتەوە و گوزارشی لێوەکراوە، بەڵام ئەمە یـان لـە لایەن ئەو ڕێکخراوانەوەبوو کە خاوەن کێشی سیاسـی ئـەوتۆ نـەبوون لـە بزاڤـی کوردایەتیدا، وەك (کۆمەڵەی ئازادی و ژیانەوەی یەکێتی کوردسـتان — کاژیـك) کە لە (١٤)ی نیسانی ١٩٥٩ دامەزرا[2]. یان تەنیا هەستێکی سۆز ئامێزی بـێ زەمینە وینەمای کرداری بـوو وەك (پـەیمانی سـێ سـنوور) کـە لـەنابی ١٩٤٤ لـەخالّی بەیەککەیـشتنی سـنووری نێـوان عێـراق وتورکیـا وئێـران مـۆرکرا و تیایدانوێنەرانی ئەم سێ پارچەیەی کوردستان بەڵێنی هاریکاری ویەکدەنگییان دا بۆ گەیشتن بەمافەکانی کورد[3]. و یان بۆ دەستەبەر کردنی ئامانجێکی بـچووکتر سازشی پێکـراوە. ئـەوەتا (پـارتی کرێکـارانی کوردسـتانی تورکیـا) ئەگەرچـی

---

[1] لەبارەی ئامانجەکانی حیزبی دیموکراتی کە ڕێبەرایەتی کۆمـاری مـەهابادی دەکـرد بڕوانـە دەقی ڕاگەیاندنی حیزبی ناوبراو لە: مەحمود مەلا عززەت، دەولەتی جمهوری کوردسـتان، ب١، ل٤٨، هەروەها، نەوشێروان مـستەفا ئـەمین، س. پ، ل١٣٨-١٣٩. وە لـە بـارەی ئامانجەکانی شۆڕشی ئەیلول بڕوانـە دەقـی ئـەو یاداشـتەی کـە ڕێبەرایـەتی شـۆڕش لـە ١١/١٠/١٩٦٤ پێشکەشی حکومەتی عیراقی کرد لە: عبدالفتاح علي البوتاني، وثائق عن الحركة...، ص٢١٢-٣٢٢، هەروەها دیڤید ماکداول، س.پ، ل٥٣٦. شایانی باسکردنە لەم چەند ساڵەی دواییدا ئەم ئامانجـە تاڕاددەیـەك پەرەسـەندنی بـەخۆوە بـینی کـاتێ هێـزە نیشتیمانیە سەرەکیەکانی کوردستانی باشوور دروشمی (فیدرالیزم)یان بەرزکردەوە، بڕوانـە: دیڤید ماکداول، س، پ، ل٦٢٣.

[2] بڕوانە دەقی نووسـراوی (بەڕێوەبەرایەتی ئاسایـشی ناوچـەی سـلێمانی) بـۆ (مەتەسـەریفی لیوای سلێمانی) بە ژمارە (ق.س/٩٨) و لە بەرواری ١٩٦٤/٨/٢٩. بە وەرگـرتن لـە: د. عبدالفتاح علي البوتاني، وثائق عن...، ص٥٢٠-٥٢٢.

[3] زنار سلۆپی،م.س،ص٢٣٠، هەروەها بڕوانە: نادر ئینتیسار،س. پ،ل٤٦.

((بەتووندی قسەی لە دروستکردنی کوردستانێکی سەربەخۆ)) دەکرد[1] بەڵام لە ساڵی ١٩٩١دا سەرکردەی ئەم پارتە ڕەزامەندی خۆی لەسەر ڕێگاچارەی فیدرالی لە چوارچێوەی تورکیادا بەئاشکرا دەربڕی[2]. لە کۆتاییدا نابێ ئەوەش لەیاد بکەین کە دروشمی سەربەخۆیی لە لایەن کۆمەڵەی (خۆیبوون)یش بەرزکراوەتەوە[3] تەنانەت ناوی کۆمەڵەکەش هەر واتای ئەم زاراوەیە دەگەیەنێ، بەڵام دەتوانین بڵێین ئەمە بە هۆی بەردەوامی کاریگەری قۆناغی دووەمەوە بوو، بە تایبەتی کە ئەم ڕێکخراوە لە ماوەی گواستنەوەی نێوان هەردوو قۆناغدا دامەزرا.

دەرئەنجام:

ئەم توێژینەوەیە بە پێی مەبەستە سەرەکیەکانی گەیشتە ئەم دەرەنجامانەی خوارەوە:

أ- بزاڤ و راپەرینەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم بەسەرەتای سەرهەلدانی بزاڤی رزگاریخوازی کوردی دادەنرێن، بەو پێیەی پالنەری نەتەوەیی کاریگەری هەبوو لەبەرپابوونی ئەم راپەرینانە و هەروەها نیاز و دەرەنجامە کرداریەکانیش لە کۆتاییدا بریتی بوو لە وەلانانی دەسەڵاتی بیانی (عوسمانی و ئێرانی) و گۆرینی قەوارە خۆماڵیەکان بۆ قەوارەی نەتەوەیی سەربەخۆ یان بەلایەنی کەم نیمچە سەربەخۆ.

---

[1] لە بارەی بیری سەربەخۆیی لای ئەم پارتە بڕوانە: رعد عبدالجلیل مصطفى، م. س، ص١١٨ ومابعدها.

[2] دیڤید ماکداول، س. پ، ل٧٠٥، ژیرارد چالیاند، س. پ، ل٤٣٧.

[3] ڕۆهات ئالاکوم، س. پ، ل١٦.

ب- خەباتی رزگاریخوازی کوردی بە پێی سیما و دیاردە گشتیەکانی لە سەرەتاوە تا ئەم ساڵانەی دوایی بەسێ قۆناغی سەرەکیدا تێپەریوە کە ئەمانەن:

قۆناغی یەکەم: لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە دەست پێدەکات و تا کۆتایی حەفتاکانی هەمان سەدە دەخایەنێت، وە گرنگترین سیماکانی ئەمانەن:

١- لەم قۆناغەدا توێژی میرەکان و نەوەکانیان رێبەرایەتی راپەرینەکان دەکەن وەك محەمەد پاشای سۆران و بەدرخان پاشای بۆتان و یەزدانشێر.

٢- راپەرینەکانی ئەم قۆناغە خاوەن بەرنامەیەکی دیاریکراو و تۆکمە نەبوون، هەروەها لە رووی رێکخستن و ریزبەندی هێزەکانیش لە ئاستێکی باشدا نەبوون.

٣- رێبەرانی ئەم قۆناغە لەرووی هۆشیاری سیاسی و دیبلوماسی لە ئاستێکی نزمدا بوون بۆیە سنووری بیرکردنەوە و تێگەیشتنیان لەهەلومەرجی نێودەولەتی بەرتەسك بوو.

٤- لەگەل ئەمەی سەرەوەش رێبەرانی ئەم قۆناغە رۆلێکی تەوەرمییان دەگێرا لە رووداوەکان و هەلوێستی خەلکی رەشۆکی لە هەلوێستی ئەواندا رەنگیدەدایەوە، لە کاتێکدا زۆرجار رێبەرەکان لەپاڵ ئامانجە نەتەوەییەکان بەرژەوەندی خۆیان رەچاودەکرد.

قۆناغی دووەم: لە راپەرینی ساڵی (١٨٨٠)ەوە دەگرێتەوە تا سییەکانی سەدەی بیستەم، گرنگترین تایبەتمەندیەکانیشی ئەمانەن:

١- لەم قۆناغەدا ریبەرایەتی بزاڤەکە لە ئەستۆی کەسایەتیە ئایینیەکان (وەك شێخ عوبێدوللای نەهری و شێخ مەحمودی حەفید و شێخ سەعیدی پیران) و سەرانی هۆزەکان(وەك سمکۆی شکاك) دا بوو، کە دەسەلاتێکی تاکرەوییان لەئاراستەکردنی بزاڤەکە پیادە دەکرد.

٢- لەم قۆناغەدا دروشمی سەربەخۆیی و تەنانەت کوردستانی مەزنیش بە روونی و راشکاوانە بەرزکرایەوە.

٣- ڕێبەرانی ئەم قۆناغە هەڵویستی وڵاتە زلهێزەکانیان بەهەند هەلگرت و هەوڵیاندا دەنگیان بگەیەننە ئەم وڵاتانە و پالپشتیان بۆ بزاڤی کوردی دەستەبەربکەن.

٤- لەم قۆناغەدا سەرەتاکانی خەباتی رۆشنبیری و سیاسی و ڕێکخراوەیی بەدیارکەوت و هەولدرا لەپال شێوازی چەکداری (کە تاکە شێواز بوو لە قۆناغی پێشوودا) پیادەبکرێت.

قۆناغی سێیەم: لەسییەکانی سەدەی بیستەمەوە تا ئەم ساڵانەی دوایی لەخۆدەگرێت و گرنگترین تایبەتمەندی و سیماکانی ئەمانەن:

١- لەم قۆناغەدا پارت و ڕێکخراوە سیاسیەکان ڕێبەرایەتی بزاڤەکەیان گرتە ئەستۆ دوای ئەوەیی زۆربەی هێزە نیشتمانیەکان خۆیان لەچوارچێوەی ئەم ڕێکخراوانەدا ڕێکخست.

٢- سەرەرای مانەوەی کاریگەری سەرکردە تەقلیدیەکان لە ئاراستەکردنی ئەم ڕێکخراوانە هێشتا خەباتی سیاسی و مۆرکی ڕێکخراوەکان بەسەر بزاڤی رزگاریخوازیدا دیاربوو. بە تایبەتی لەبەکارهێنانی هۆیەکانی راگەیاندن و بەدیار کەوتنی رۆلی چین و توێژە کۆمەلایەتیە رەنجدەر و چەوساوەکان.

٣- سەرهەلدانی بیری چەپرەوی لە نێو نیشتمانپەروەرانی کورد، ئەمەش رەنگدانەوەی هەبوو لەسەر بزاڤی رزگاریخوازی کوردی و بنەما هزریەکانی.

٤- دروستبوونی جۆرێك لە پەیوەندی لە نێوان بزاڤی رزگاریخوازی کوردی و وڵاتە زلهێزەکان کە خۆیان وەك پشتیوانی کورد پیشاندا بەلام بێ ئەمەك بوون.

٥- بچووکبوونەوەی ئامانجە نەتەوایەتیەکانی کورد و وازهێنان لە داوای سەربەخۆیی و پێکهێنانی کوردستانی مەزن لە پێناو دروشمی ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی کارگێری سنووردار.

باسی دووەم

ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤ — ١٩٤٥

(توێژینەوەیەکی هەڵسەنگێنەرانەی هۆکارەکان و ئامانجەکان)

پێشەکی..

زاراوەکانی (شۆڕش، ڕاپەڕین، خەباتی چەکداری) هەرچەندە لە ڕووی ڕوخسار و تایبەتمەندی لەیەکتر جیا بن و لێکدانەوەی جیاوازیان بۆ بکرێت، هەموویان لە ڕووی ناوەرۆك و ئامانجی گشتیدا یەکدەگرنەوە" کە بریتییە لە وەرگرتنی هەڵوێستێکی پۆزەتیف و کاریگەر بەرامبەر هەر ستەمکاری و داپلۆسینێك چ لە ڕووی سیاسی یان ئابووری یان کۆمەڵایەتی و هەروەها ڕۆشنبیری بێت. میللەتی کوردیش کە سەدەهای ساڵە بە دەست داپلۆسێن و چەوسانەوەی نەتەوایەتی بە هەموو شێوەکانیەوە دەناڵێنێت، ڕاپەڕینی کردووە بە شێوازێکی گرنگ و دیاری بزاڤە ڕزگاریخوازەکەی. لە کاتێکدا بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتیمانی زاراوەیەکی فراوانە و لە پاڵ ڕاپەڕین چالاکی ڕێکخراوەیی و پەیوەندی و هەوڵی دبلۆماسی و خەباتی ڕۆشنبیریش دەگرێتەوە، بۆیە مێژووی کوردستان کە لە ڕاستیدا بریتییە لە مێژووی بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتمانی کورد، بە شێوەیەکی ڕوونتر گوزارشە لە مێژووی ڕاپەڕینەکانی کورد. دیارە پەنا بردنە بەر ئەم شێوازەش، سیاسەتەکانی داگیرکەرانی کوردستان لە لایەك و تایبەتمەندی کۆمەڵگەی کوردەواری لە لایەکی تر دیاریان کردووە. مەبەست لەو تایبەتمەندییە پابەندی مرۆڤی کوردە بەچەك و ئامادە بوونیەتی بۆ قوربانیدان، گومانیش لەوەدا نیە کە قوربانیدان بنەمای سەرەکی ڕاپەڕین و سووتەمەنی هەڵسوڕاندنی ڕەوڕەوەکەیتی.

هەڵدانەوەی لاپەڕەکانی ڕاپەڕینەکان و بزاڤی چەکداری کورد لە نێوان ساڵانی ١٩١٤ — ١٩٤٥ مەسەلەیەکی بایەخدار و پڕ سوودە، چونکە ئەو ماوەیە خاڵی وەرچەرخانی گرنگ لە خۆ دەگرێ سەبارەت بە دۆزی کورد و ئایندەی کوردستان، کە بریتییە لە دووبارە دابەشکردنەوەی کوردستان لە چوارچێوەی دەرەنجامەکانی جەنگی جیهانی یەکەم،هەروەها ڕاپەڕینە چارەنووسسازەکانی ئەو ماوەیەی کوردستان و کاردانەوەکانی دەوڵەتە زلهێزەکان و وڵاتە هەرێمی یە داگیر کەرەکان بڕیاردەر و نەخشە کێشی ڕەوتی مێژووی کوردستان بوون. سەبارەت بە چوارچێوە

زەمەنیەکەی باسەکەش کە دەستپێکی جەنگی جیهانی یەکەم و کۆتایی جەنگی دووەمە، لەوەوە هاتووە کە ئەو ماوەیە بە زۆری ڕاپەڕینەکان دەناسرێ لەو پارچەیەی کوردستان لە ئەنجامی ئەو بارودۆخە نوێیەی کە دوای جەنگ وەری گرت، هەروەها لە دوای ساڵی ١٩٤٥ هیچ ڕاپەڕینێکی چەکداری ئەوتۆ لە کوردستانی باشووردا بەرپا نەبوو تا شۆڕشی ئەیلولی ساڵی ١٩٦١.

ئەم توێژینەوەیە پشتی بە چەندین سەرچاوەبەستووە کە لەپێش هەموویان بەڵگەنامەکان دێن، کە لە نێویاندا لە هەموویان گرنگتر یاداشتێکی ڕەسمیە بەرپرسێکی بەریتانی بەناوی (ب. هۆلت) لەبارەی (شێخ محمود)ەوە نووسیویەتی، دەقەکەی بە زمانی کوردی لەلایەن (ئازاد گەرمیانی) لە گۆڤاری (ئاڵای ئیسلام) بڵاوکراوەتەوە. بایەخی ئەم بەڵگەنامەیە لەوە دایە زۆر لایەنی شاراوەی تایبەت بە هەڵوێستی بەریتانیا بەرامبەر شێخ و بزاڤەکەی بەڕاشکاوی دەخاتە ڕوو، لەپاڵ ئەمە چەندین بەڵگەنامەی بەریتانی تر سوودی لێ بینراوە، ئەویش لە ڕێگەی هەردوو کتێبی (کردستان فی عهد السلام – د.احمد عثمان ابوبکر) و (الکرد و کردستان فی الوثائق البریطانیة – د. ولید حمدی). هەروەها مێژوو نووس (عبدالفتاح بۆتانی)ش چەندین بەڵگەنامەی بەریتانی و عیراقی ڕەسمی لە کتێبی (وثائق عن الحرکة القومیة الکردیة التحرریة) بڵاوکردۆتەوە کە زانیاری گرنگیان بۆ باسەکە دابینکردووە. لە دوای ئەمە لە ڕیزبەندی سەرچاوەکان یاداشتەکان دێن، کە ئەوانیش سەرچاوەی ڕەسەنن بەتایبەتی کە نووسەرەکانیان بەشداریان لە زۆربەی ئەو ڕووداوانە کردووە کە دەیانخەنە ڕوو بە تایبەتی هەریەکە لە (ڕەفیق حلمی) و (ئەحمەد خواجە). سەرچاوەیەکی گرنگی تری ئەم باسە هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان)ـە کە لە نێوان ساڵانی ١٩٢٢ – ١٩٢٣ وەك زمان حاڵی حکومەتی شێخ مەحمود لە سلێمانی دەردەچوو تیایدا چەندین ڕووداوی وورد و هەروەها بۆچوونی حکومەتی شێخ خراوەتە ڕوو. لەپاڵ ئەمانە کتێبە چاپکراوەکانیش سوودێکی گرنگیان بە باسەکە گەیاندووە بە تایبەتی هەندێکیان کە دانەرەکانیان ڕۆڵیان لە ڕووداوەکاندا هەبووە یان هاوچەرخی ڕووداوەکان بوون.

وەك: (ارنلد ويلسون – بلاد مابين النهرين بين ولائين) و (مس بيل – فصول من تاريخ العراق القريب) و (دبليو. ار. هي. – سنتتان في كردستان) كە ئەوانە هەموویان بەرپرسی بەریتانی بوون لەو سەردەمەی تویژینەوە کە دەیگریتەوە. هەر لە نیوان ئەو کتیبانە هەندیکی تر زانیاری دەگمەن و زانستی و پڕ بایەخیان تیدایە وەك (رەسول هاوار – شیخ مەحمودی قارەمان و دەولەتەکەی خوارووی کوردستان) و (مسعود البارزانی – البارزاني والحركة التحررية الكردية) و (جبار قادر – چەند بابەتیکی میژووی کورد) و چەندانی تر کە لە لیستی سەرچاوەکاندا ناویان هاتووە.

دەروازەیەکی میژوویی

داهاتنی بەرەبەیانی سەدەی بیستەم گۆڕانکاری پۆزەتیڤانەی لەگەڵ خۆی بۆ کوردستان نەهێنا. کوردستانی خواروو کە بەشێك بوو لەو زەمینە فرەوانەی کوردستان کە هەر لە دوای شەڕی چالدێرانی[1] ساڵی ١٥١٤ چارەنووسی بە ئیمپراتۆریای عوسمانییەوە گرێدرا، لە سەرەتای ئەم سەدەیە لە بارودۆخێکدا دەژیا کە پێی دەگوترێ (سەردەمی ستەمکاری حەمیدی)، چونکە سەرەڕای دارمانی ژێرخانی ئابووری دەولەت و گەندەڵی دامودەزگاکانی، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم (١٨٧٦ - ١٩٠٩) دەسەڵاتێکی دکتاتۆریانەی دڕندەی پیادە دەکرد[2]. لە ژێر سایەی ئەم بارودۆخەدا کوردستان بێجگە لە داپڵۆسینی نەتەوەیی و نەناسینی ئازادی سیاسی دووچاری چەندەها ستەمی تر دەبۆوە،

---

[1] لە بارەی ئەم شەڕە و دەرەنجامەکانی لەسەر کوردستان بڕوانە: سعدي عثمان حسين، كوردستان والامبراطورية العثمانية / دراسة في تطورها السياسي ١٥١٤ – ١٨٥١، اطروحة ماجستير، كلية الآداب / جامعة صلاح الدين – اربيل ١٩٩٥، ص ٢٦-٣١.

[2] لە بارەی سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بڕوانە: د. آلما وتلن، عبدالحميد ظل الله على الأرض.

سەربازگرتنی بە زۆری (التجنید الاجباری) دەستبژێری لاوەکانی کوردی دەکرد و کوردستانی لە گرنگترین بەشی هێزی کارکەر بێبەش دەکرد، بەرتیل خۆری مووچە خۆرانی عوسمانی و باج و پیتاکە زۆر و هەمە جۆرەکانی دەولەت تا ئەو رادەیە درندە بوو کە هەندێ جار جووتیارانی کورد ناچار دەکران کچەمندالەکانی خۆیان لە جیاتی باج دەست لێ هەلگرن[1]. هەروەها تالانکردنی کەرەستەی خۆراکی و ئازووقە لە کورد و هێنانەکایەی قاتوقڕی بۆیان کارێکی ئاسایی بوو بەلای لەشکر و سەربازانی عوسمانی.

ئەمانە بە بەردەوامی هۆکاری دژایەتی کردنی دەولەتی عوسمانییان لەلای کورد دروست دەکرد، بۆیە پێشوازییان لەهەر گۆڕانێك دەکرد کە بەسەر ئەو ڕژێم و بار و دۆخەدا بهاتبایە. هەر لە سۆنگەی ئەمەشەوە کودەتای سالی ۱۹۰۸ی کۆمەلەی (ئیتتحاد و تەرەقی) بووە مایەی خۆشحالی کورد و بڕوا وابوو کە دەروازەیەکی نوێی هیوا لە بەردەم هەموو گەلانی دەولەتی عوسمانی کرایەوە[2]. لە ڕاستیشدا بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی میللەتانی عوسمانی لە نێویدا هی کوردیش تەکانێکی پێدرا. بەلام هەر زوو بە زوو بەدیارکەوت کە هیچ گۆڕانکارییەکی ئەو تۆ بەسەر سیاسەتی نێوەندە دەسەلاتدارە عوسمانییەکاندا نەهات دوای سەرکەوتنی کودەتای ۱۹۰۸، بەلکو بە پێچەوانەی ئەمە نا ئومێدییەکی تەواو نێوەند و لایەنە ئازادیخوازەکانی دەولەتی عوسمانی گرتەوە، لە ئەنجامی ئەو سیاسەتە توند و تیژ و شۆڤینستانەی کە ئیتتحادییەکان بەرامبەر نەتەوە تا

---

(1) صدیق الدملوجي، امارة بهدينان الكردية، ط۲، مراجعة وتقديم: د. عبدالفتاح علي يحيى، اربيل ۱۹۹۹، ص۵۰ – ۵۱.

(2) یوسف عزالدین، تطور الفكر الحديث، ص۳۸. بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی کۆمەلەی ناوبراو و کودەتای ۱۹۰۸ بڕوانە: ارنست رامزاور، تركيا الفتاة وثورة ۱۹۰۸، ت: صالح احمد العلي، بیروت۱۹٦۰.

تورکەکان پیادەیان کرد. ئەمەش هۆکاری بزوێنەری نوێی بۆ جوولانەوە ڕزگاریخوازەکان هێنا کایەوە[1].

کوردستانی باشووریش هاوکات لەگەڵ ناوچەکانی تری کوردستانی عوسمانی چووە باری ورووژانەوە. لە کۆتایی ساڵی ١٩٠٨ و سەرەتای ١٩٠٩ سلێمانی بووە مەڵبەندی بزاڤ دژ بە دەسەڵاتدارانی تورك لەم بەشە ناوبراوەی کوردستان و بنەماڵەی سەرۆکی ئاینی کوردی (شێخ سەعید) کە لە سلێمانی باڵا دەست بوو پێشەوایەتی ئەم جوولانەوەیەی دەکرد. دەسەڵاتداران بە مەبەستی هێور کردنەوەی بارودۆخ (شێخ سەعید) و چەند ئەندامێکی بنەماڵەکەیان دوور خستەوە بۆ موسڵ، بەڵام ئەم هەنگاوە بووە هۆی تەشەنەکردنی جولانەوەکە نەك دامرکاندنەوەی، کاتێك لەوێ لە بارودۆخێکی نادیاردا ژمارەیەك لەو دوورخراوانە کە شێخی ناوبراویشیان لە نێودا بوو کوژران[2].

ئەم ڕووداوە بووە هۆی کۆبوونەوەی کورد لە دەوری (شێخ مەحمودی کوڕی شێخ سەعید) بە تایبەتی هۆزی جەربەزەی (هەمەوەند)[3]، ڕاپەڕیوان بە درێژایی ساڵی ١٩٠٩ لە چالاکی نواندن دا بوون و چەند جارێك هێزەکانی عوسمانییان تێکشکاند و هەڕەشەیان لە دەسەڵاتی حکومەت لە سلێمانی کرد. بۆیە فەرماندەی هێزەکانی عوسمانی لەو ناوچەیە ناچاربوو هێزێکی زۆر بخاتە مەیدان بۆ زاڵبوون بەسەر ڕاپەڕینەکە و هەر لەو چوارچێوەیەدا (٤٠) گوندی کوردی

---

[1] بلەج شێرکۆ، کێشەی مێژینە و ئێستای کورد، و: محەمەد حەمە باقی، چ٣، ب.ش. ١٩٩٢، ل ٥٤ — ٥٦: هەروەها بڕوانە: د. کمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ت: محمد الملا عبدالكريم، ط٢، بغداد ١٩٨٤، ص١١٤.

[2] ڕەفیق حلمی، یادداشت / کوردستانی عێراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، ب أ،ج١، هەولێر ١٩٨٨، ل ٣٩ — ٤٠: عبدالمنعم الغلامي، الضحايا الثلاث، الموصل ١٩٥٥،ص٦، وە بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە سەرهەمان دوو سەرچاوە.

[3] مس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب، ت: جعفر الخياط، ط٢ بغداد ١٩٧١، ص١٣٧.

سوتاند و تالآنکرد. له کۆتاییشدا بەهۆی سوود بینینێکی زیرەکانە لە ناکۆکییە هۆزایەتی و چینایەتییەکان توانی تاڕادەیەك باروودۆخەکە هێمن بکاتەوە[1]. بەڵام شێخ مەحمود دەستبەرداری چالاکییە سیاسی و دیبلۆماسییەکانی نەبوو بۆ دابینکردنی مافی کورد.

لەگەڵ پەرەسەندنی سیاسەتی توندڕەوانەی دەسەڵاتدارانی ئیتتحاد و تەرەقی، بزاڤی کوردیش وەك کاردانەوەی ئەمە بە گوڕوتین تر و ڕێکخراوتر دەبوو، شان بە شانی خەباتی چەکداری هەوڵی سیاسی و ڕۆشنبیریش بەرەوی پێدرا و (ئەستەمبۆڵ)ی پایتەختی عوسمانی بووە لانەی خەباتکارانی ڕۆشنبیر و سیاسەتمەدارانی کورد[2].

لە چوار چێوەی بڵاو کردنەوەی بنەماکانی ئەم بزاڤە بە ناوچە فراوانەکانی کوردستان، ڕۆناکی و تیشکی ئەم خەباتە گەیشتە ناوچەی (بارزان)یش، دیارە هەبوونی پەیوەندی لە نێوان (شێخ عەبدولسەلام بارزانی)[3] و ڕۆشنبیرانی کورد لە ئەستەمبۆڵ[4] و گەیشتنی بڵاوکراوە و چەمکەکانی ئەم بزاڤە ڕۆشنبیری و سیاسییە بۆ بارزان و خوێندنەوە و تێگەیشتنی لە لایەن خەڵکی ئەوێ[5] کاریگەری گرنگی هەبوو لە بەرەوپێشەوەچوونی بزاڤی کورد لەو مەڵبەندە کوردە سەخت و ڕەسەنە.

---

[1] جليلي جليل وآخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ت: د. عبدي حاجي، ط١، بيروت ١٩٩٢، ص٦٩.

[2] لەبارەی ئەم چالاکیانە بڕوانە: د. جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية والقومية في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين، ط١، بيروت ١٩٨٦.

[3] کوڕی شێخ محەمەدی شێخ عەبدولسەلام بارزانی بەو لە ساڵی ١٩٠٢ لە تەمەنی (٢٨) ساڵی لە شوێنی باوکی بووەتە شێخی تەکیەی بارزانی نەقشبەندی.

[4] پیرە ڕەش، بارزان وحركة الوعي القومي الكردي ١٨٢٦ — ١٩١٤، (د.م) ١٩٨٠، ص ٢٤ — ٢٥.

[5] صديق الدملوجي، م. س، ص ٩٤.

شێخ عەبدولسەلام کە ئاگادار بوون لـە هـەموو خراپەکارییـەکانی حکومـەتی عوسمانی و ناهەمواری بـارودۆخی کوردسـتان لـە ژێـر سـایەی ئـەم حکومـەتـە، هەولّیدا خۆی تـەنها بـە چـوار چـێوەی بـارزان گۆشـەگیر نـەکات و بـەلکو لـە کارکردندابوو بۆ فراوانکردنی سنووری هەوڵ و پەیوەندییەکانی. لە کۆنگرەیەکـدا لە ساڵی ۱۹۰۷ شێخ توانی ژمارەیەکی زۆر لـە ڕیـش سـپی و سـەرەك هـۆزانی ناوچەی بادینان لە گوندی (بریفکان) کۆبکاتەوە و بە ناوی هەمووان بروسـکەیەك بۆ ئەستەمبۆل ڕەوانە بکەن، کە لە گرنگترین خاڵەکانیـدا مەسـەلەی بـە ڕەسمـی کردنی زمانی کوردی لە ناوچە کوردییەکان و بە کوردی کردنی خوێنـدن خرابـووە ڕوو[١]. لەو بروسکەیەدا هەرچەندە بە ئاشکرا هۆشیاری نەتەوەیی و ڕۆشەنبیری و تەمنانەت ئابووریش بە دیار دەکەوێت، بەڵام لەلایەکی تر بیری ناوچە گەرێتی پێوە دیاربوو چونکە ئەم داواکاریانە تەنیا ناوچەی بادینانی دەگرتەوە.

دەسـەڵاتدارانی عوسـمـانی کـە بـەهیچ جۆرێـك ئامـادەی بیـستنی بانگـەوازی بەرەوپێشبردنی ناوچە کوردییەکان نەبوون، ئـەم داواکارییانـەیان بـە ڕاگەیانـدنی ڕاپەڕین لە قەڵەم دا و بە گورجی کەوتنە خۆ ئامادە کردن بۆ سەرکوتکردنی ئـەم ڕاپەڕینە، بە تایبەتیش کە ئاگاداری فراوانی دەسەڵاتی ڕۆحی شێخ عەبدولـسەلام و هەستیاری بارودۆخی کـات و شـوێنی ڕاپەڕینەکـە بـوون، هـەر لـەم بارەیـەوە دەتوانین پێ لەسەر ئەوە دابگرین کە پەیوەندی کردنی شێخ بە نوێنەرانی هـەردوو دەوڵەتی ڕوسـیا و بـەریتانیا لـەو ناوچـەکە، گومـانی لـە دڵـی دەسـەڵاتدارانی عوسمانی دروستکرد هەروەکو بەڵگەنامـە عوسمانییـەکان بـە دیـاری دەخـەن، وە زیاتر هانیدان بۆ بەلەزکردنی ئامادەکارییەکانیان[٢].

---

[١] م. ن.، ص ٩٦، لە بارەی دەقی داواکارییەکانیش بگەڕێوە هەمان سەرچاوە و لاپەڕە.

[٢] Osmanli Arsiv Daire Baskanligi‹Musul- Kerkuk ile ilgili Arsiv Balgeleri (1525 – 1919), Ankara, 1993, S. 313, 317.

هەروەها بڕوانە: د. عەبدولفەتاح عـەلی بۆتـانی، بزاڤـی شـێخ عەبدولـسەلامی بـارزانی، گۆڤاری (سەنتەری برایەتی) ژ (٩) کانوونی یەکەمی ١٩٩٨، ل ٢٠.

لە ساڵی ١٩٠٩ دەسەڵاتدارانی عوسمانی هێزی سەربازییان خستەگەڕ، بەڵام لەم بارەیەوە سەرکەوتنێکی سەقامگیرانەیان بەدی نەهێنا، بۆیە ڕێگای دانووساندنیان گرتە بەر و لە بەهاری ١٩١١ لەسەر چەند خاڵێك ڕێك کەوتن، کە زۆر بە ڕوونی بەهێزی هەڵوێستی ڕاپەڕیوان و شڵۆقی بارودۆخی سەربازی عوسمانی بەدیار دەخەن[1]. بەڵام لە ئاداری ١٩١٤ دووبارە ڕاپەڕین لە بارزان بەرپابوویەوە بەهۆی گۆڕانی سیاسەتی عوسمانی و هەوڵدانیان بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر ئەم ناوچەیە، هەرچەندە ڕاپەڕینەکەی ئەم جارە فراوانتر بوو[2] بەڵام لە بەرامبەریدا هێرشی عوسمانیش بەهێزتر و دڕندانەتر بوو،بۆیە ڕاپەڕیوان خۆیان زۆر پێ ڕانەگیرا و شێخ لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە لایەنگیرانی پاشەکشەیان کرد بۆ (ورمێ)[3] و لەوێشەوە چوو بۆ ڕوسیا بۆ باسکردنی مەسەلەی کورد، بەڵام دیارە ڕووسەکان هەڵوێستێکی سەلبیان دەربڕیوە[4] تا لە ئەنجامدا دوای گەڕانەوە بەهۆی دەستی ناپاك دەستگیر دەکرێت و لە ١٩١٤/١٢/١ لە موسڵ لەگەڵ سێ کەس لە هاوەڵانی لە سێدارەدران[5].

هەڵوێست لە کوردستانی باشوور لە ساڵانی جەنگی جیهانی یەکەمدا

لە پایزی ١٩١٤ هەموو جیهان بەرەو ئاگری شەڕێکی بەرفراوان چوو کە جەنگی جیهانی یەکەم بوو، بەشداری کردنی دەوڵەتی عوسمانیش لەو جەنگە لە سەرەتاکانی تشرینی دووەمی ١٩١٤ بووە بڕیاردەری چارەنووسی دەسەڵاتی

---

[1] مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، انتفاضة بارزان الاولى، كردستان ١٩٨٦، ص١٩، عبدالفتاح بوتانی، بزاڤی شێخ عەبدولسەلام، ل١٣-١٤، لەبارەی خاڵەکانیش بڕوانە سەرچاوەی دوایی.

[2] جليلي جليل وآخرون، الحركة الكردية، ص٨٢.

[3] دەکەوێتەڕۆژئاوای دەریاچەی (ورمێ) و ئەو سەردەمە لەژێر دەسەڵاتی قاجاری دابوو.

[4] ڤاسيل نكيتين، العائلة البارزانية،ت: د. كاوس قفطان، مجلة (شمس كردستان) ع(٥).

[5] صديق الدملوجي، م.س.، ص ١٠٢ — ١٠٣.

عوسمانی له کوردستانی باشووردا، بەڵکو زیاتر لەمەش دواتر چارەنووسی هەموو ئیمپراتۆریەتەکەی دیاریکرد.

له ساڵانی جەنگ سێ دیاردە لـە هەڵوێستی کوردستانی باشـوور بەرامبـەر دەوڵەتی عوسمانی بەرچاو دەکـەوێت، یەکـەمیان: چەواشـە بـوونی کـورد — بـە تایبەتی لـە سـەرەتاکانی جـەنگ - بـەهۆی بانگـەوازی (غـەزا) کـە دەوڵـەت ڕایگەیاندبوو بۆ سوود وەرگرتن له توانا مرۆییەکان له ڕووی سەربازی. هـەر بـۆ نموونه لـە نیـسانی ١٩١٥ شـێخ مـەحمود و ژمارەیـەك لـە چـەکدارانی لەگـەڵ کۆمـەڵێك سەرۆك هۆز و خانەدانانی کورد بە بڕوای غـەزا لـە شـەڕی شـوعەیبە بەشداریان کرد دژی هێزەکانی بەریتانیا[1] کـە لـە باشـوری عیراقـی ئێـستا بـە ئاراستەی باکوور هێرشیان دەبرد. دووەمیان: بەکاریگەری ئەو تێکشکانه یەك لە دوای یەکانەی کە دەوڵەتی عوسمانی له مەیدانـەکانی جـەنگ دوچـاری هـات و فراوانبوونی چوارچێوەی بزاڤی ڕزگاری زۆربەی میللەتانی ژێردەسـتی عوسـمانی، هەڵوێستی کورد دواتر شـێوازی یـاخیبوونی وەرگـرت لـە بەرامبـەر دەسـەڵاتی عوسمانی، هەروەکو یاخیبوونەکانی دانیشتووانی ئامێدی و سـلێمانی و ناوچـەی تری کوردستان[2]. مەبەست لەو یاخیبوونانەش بریتی بوو لە بەشداری نەکردن لە جـەنگ و پێـشکەش نـەکردنی یارمـەتی و ئازووقـە بـە دەوڵـەت[3]. دیـاردەی سێیەمیش بریتی بوو لە پەیوەنـدی کردنـی کـورد بـە هاوپـەیمانان بەمەبەسـتی ڕزگاربوون لە دەسەڵاتی عوسـمانی بـە تایبـەتی لـە دوا سـاڵەکانی جـەنگ کـە

---

[1] بڕوانــە بەڵگەنامــەی بــەریتانی: ب. هرلــت،مـذكرة حـول الـشيخ محمـود، ت: د. ازاد گرمیانی،مجلة(تاڵای ئیسلام) ع(١) آذار ١٩٩٦،ص ٤٨.

[2] كمال مظهر، كردستان في سنوات الحرب، ص٢٠٠.

[3] د. وليد حمدي، الكرد وكردستان في الوثائق البريطانية/ دراسة تاريخية وثائقية، لندن ١٩٩١، ص٢٢.

هێزەکانی روسیا و بەریتانیا لە کوردستانی باشوور نزیك ببوونەوە. ئەوە تا شێخ مەحمود بۆ ئەو مەبەستە و بۆ بەدەستهێنانی یارمەتی بۆ کورد پەیوەندی بە دەسەڵاتدارانی رووس کرد[1]. بێگومان ئەم دیاردەیەش هاوبەندە لەگەڵ دیاردەی دووەم، وە ئەگەر تەنیا یاخیبوون و مامەلە نەکردن هەڵوێستێکی نەگەتیڤانە بێت لە بزاڤی کوردی ئەو سەردەمە، ئەوا پەیوەندی کردن بە دوژمنانی دەولەتی عوسمانی (داگیر کەر و ستەمکار) بۆ کاری هاوبەش هەڵوێستێکی پۆزەتیڤانەی ئەو بزاڤەیە.

سەبارەت بەم لایەنە پەیوەندییەکان لەگەڵ بەرپرسانی بەریتانیا فراوانتر و گرنگتر بوون، لەبەر هەبوونی کاریگەرانەی بەریتانیا لە ناوچەکە و مەرامە ئابووری و سیاسی و سەربازییەکانی لەوێ. بۆ یەکەم جار لە سەرەتای سالی ١٩١٨ کە هێزەکانی بەریتانیا گەیشتبوونە خانەقین پەیوەندی لە نێوان ئینگلیز و شێخ مەحمود هاتە ئاراوە هەروەکو بەلگەنامە بەریتانییەکان دەری دەخەن[2]. هێزەکانی بەریتانی لە پێشرەوی بەرەو باکوور بەردەوام بوون تا لە ئایاری ١٩١٨ شاری کەرکوکیش داگیر کرا[3] و لە ئەنجامدا هێزەکانی عوسمانی لە شاری سلێمانیش هەڵوێستیان شلۆق بوو. ئەم سەرکەوتنانەی بەریتانیا جێگەی خۆشحالی کورد بوو بە هۆی بێزاری لە ستەمکاری عوسمانییەکان لە لایەك و چاوەڕوانی هێنانەدی ئەو بەلێنانەی کە بەریتانیا پێی دابوون لە لایەکی تر. لەو

---

[1] کەمال نوری مەعروف (ساغ کردنەوە)، یاداشتەکانی شێخ لەتیفی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، کوردستان ١٩٩٥، ل٢٩، جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص٩٧.

[2] ب. هولت، م.س. ص٤٩.

[3] ارنلد، تي. ويلسون، بلاد ما بين النهرين بين ولائين، ت: فؤاد جميل، ط١، بغداد ١٩٧١، ج٢، ص١٥٧؛ د. احمد عثمان ابوبكر، كردستان في عهد السلام، مطبعة اوفسيت، اربيل ٢٠٠٢، ص٩.

چوار چێوەیەدا هـۆزی بـەناوبانگی (هەمەوەنـد)چـەندەها نامـەی پشتگیری و دۆستایەتی بۆ بەرپرسانی هێزەکانی بەریتانیا هەنارد[1]. لە سلێمانیش ڕیش سپی و سەرەك هۆزەکانی شار و ناوچەکە کۆ بوونەوە بۆ دیاریکردنی ئاینـدەی کـورد، لەو کۆبوونەوەیەدا بڕیاری هاریکـاری کردنیـان لەگـەڵ بـەریتانیا دا بەمـەرجێك مافەکانی کورد فـەرامۆش نـەکرێت، بـۆ ڕوونکردنـەوەی ئـەم هەڵوێـستە شـێخ مەحمود نامەی بۆ بەرپرسانی بەریتانی لە ناوچەکە نارد[2].

بەڵام ئەم پەیوەندی و هەوڵانـەی بـەهۆی داگـیر کردنـەوەی کـەرکوك لەلایـەن هێزەکانی عوسمانی لـە (٢٧)ی ئایـار تەگەرەیـەکی کـاتی هاتـە پـێش چـونکە عوسمانییەکان دەستیان کـرد بـە تۆڵـە سـەندنەوە لـەو کـەس و لایەنانـەی کـە پەیوەندیان بە ئینگلیزەوە کردبـوو، لـەو چـوار چـێوەیەدا (شـێخ مـەحمود)یـان دەستگیر کرد و لە کەرکوك دوای دادگایی کردنێکـی سـەرزارەکی فـەرمانی لـە سێدارەدانیان بۆ دەرکرد. بەڵام دواتر بە نیازی سوود وەرگرتن لە دەسەڵاتی شـێخ لە ناوچەکە لەو بارو دۆخە ئاڵۆزە و دژوارە، بە ڕێزلێنانەوە ڕەوانـەی سـلێمانییان کردەوە[3].

سەرەڕای ئەمە یەکـەم هـەنگاوی شـێخ دوای گەڕانـەوە هـەروەکو بەڵگەنامـە بەریتانیەکان باسی دەکەن بریتی بوو لە ناردنی نامە بۆ حکومەتی بـەریتانیا بـۆ ئەوەی کورد لە نێو ئەو نەتەوانە هەڵاوێر نەکەن کە لە دوای جەنگ سەربەخۆییان پێدەدرێت[4]. چونکە هیچ هیوایەك بە دەولەتی عوسمانی نەمابوو کە سەروەری لە

---

[1] احمد عثمان ابوبكر، م.س.، ص٩؛ وليد حمدي،م.س.، ص٤٤.

[2] مس بيل، م.س. ص١٥٢؛ ڕەفيق حلمي، س.پ،ب.١، ل٥١؛ ارنلد ويلسون، م.س.، ج٢، ص٢٨٨.

[3] م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەولەتەکەی خوارووی کوردستان، ب١، لەندەن ١٩٩٠، ل٣٥٤ –٣٥٥؛ ڕەفيق حلمي، س.پ.ب١، ل٥٢- ٥٤.

[4] ب. هولت. م. س.، ص٤٩. مس بيل، م.س.، ص١٨٧.

ناوچەکە بگرێتەوە دەست، بە تایبەتی کە لە (٢٥)ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ هێزەکانی بەریتانیا دووبارە کەرکوکیان گرتەوە دەست و لە پێشڕەوییاندا گەیشتبوونە (پردێ – ئالتون کۆپری). وە کاتێك لە کۆتایی ئەو مانگە ئاگر بەستی (مۆدرۆس) کۆتایی بە جەنگ هێنا، وە دوای ئەمەش بێ شەڕ لە (١٠)ی تشرینی دووەم چوونە ناو شاری موسڵ[1]، بەمە هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشوور کەوتە دەست هێزەکانی بەریتانیا و سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی لەوێ بەتەواوی کۆتایی هات.

ڕاپەڕینەکانی سەردەمی داگیرکاری بەریتانی ١٩١٨ - ١٩٢٠

دوای پاشە کشە کردنی هێزەکانی عوسمانی لە سلێمانی دەسەڵاتی کرداری لەم شارە و ناوچەکانی دەوروبەری کەوتە دەست شێخ مەحمود، دەسەڵاتدارانی بەریتانیاش ناچار بوون لە ڕێگای ئەوەوە مامەڵە لەگەڵ ئەو ناوچانە بکەن، چونکە خۆیان ئەم ڕاستییەیان چاك دەزانی کە (٤/٥)ی خەڵکی ناوچەکە پشتگیری لە دەسەڵاتی شێخ دەکەن، بۆیە لەسەر بناغەی دەست پێشخەری شێخ لە (١٦)ی تشرینی دووەمی ١٩١٨ (مێجەر نۆئیل) وەك نوێنەری بەریتانی گەیشتە سلێمانی بۆ هاریکاری کردن بە مەبەستی دامەزراندنی بەڕێوەبەرایەتی خۆجێیی لەو ناوچە کوردیانە[2]. بەم پێیە دان بە دەسەڵاتی شێخ نرا وەك ((حوکمدار)) بۆ بەڕێوەبردنی ئەو ناوچانەی کە لە زێی بادینانەوە (الزاب

---

[1] ولید حمدی، م.س.، ص٤٦. بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی ئەم پەرەسەندنە بڕوانە: ارنلد ویلسون، م.س.، ج٢، ص ١٦٣ – ١٨٢.

[2] بڕوانە دەقی بەڵگەنامەی بەریتانی:

PRO(608) (95) (2395) (No. 659) (23305/44) (Influence of Shaikh Mahmaud) (30 Dec. 1918) (No.125)

بە وەرگرتن لە : احمد عثمان ابوبکر، م.س. ص ٣٧٠ – ٣٧٦.

الكبير)درێژ دەبێتەوە بۆ زێی سیروان (دیالە)[1]. وە زۆربەی هۆزە کوردیەکانی ئەم ناوچانە گوێڕایەڵی خۆیان بۆ دەسەڵاتی شێخ مەحمود دەربڕی[2].

بەڵام زۆری پێنەچوو ڕێڕەوی پەیوەندیەکانی حکومەتی شێخ مەحمود لەگەڵ دەسەڵاتدارانی بەریتانی تێك چوو و گومان و بێ متمانەیی ئەم پەیوەندیانەی داگرت، دیارە شێخ مەحمود دەیویست سیفەتی سیاسی پلە و پایەکەی بەرزکاتەوە بەسەر سیفەتی کارگێڕی، هەروەها سنووری دەسەڵاتیشی – بەو پێیەی دەسەڵاتێکی نیشتمانی کوردییە – هەموو ناوچەکانی کوردستانی باشوور بگرێتەوە و حکومەتێکی کوردی سەربەخۆ لە ژێر سەرپەرشتی بەریتانیا و جیا لە ئیدارەی عیراق پێك بهێنرێت. بەڵام بەرپرسانی بەریتانی پاشگەز ببوونەوە لە هەڵوێستی پێشوویان لە ئاست شێخ و داواکانی بۆ مافی کورد، وە گومان و مەترسی دایگرتبوون لە بەرامبەر فراوانبوون و تەشەنەکردنی دەسەڵاتی شێخ و لە ژێرەوە پیلانی ئەوەیان دەگێڕا تەگەرە بخەنە بەردەم شێخ و لە دەسەڵاتەکەی کەم بکەنەوە، هەروەك بەڵگەنامە بەریتانیەکان خۆیان ئەمە ئاشکرا دەکەن[3].

یەکێك لەو بەڵگەنامانە کە باس لە ئامانجەکانی شێخ دەکات دەڵێت: ((ئەفسەرە سیاسییە ئینگلیزەکان ئەوەندە بەتەنگ بەدیهێنانی شکۆمەندی نەبوون بۆ کورد وەك ئەوەی بایەخیان بە کارویاری کرداری بەڕێوەبردن دەدا بۆ گێڕانەوەی ئاشتی و ئاسایش بۆ ناوچەکە کە جەنگ دابڕدابڕی کردبوو))[4]. هەروەها لە گووتەکانی (مس بێل – سکرتێری حاکمی گشتی بەریتانی لە عیراق)یش بە دیار دەکەوێ مامەڵەکردنی بەرپرسانی بەریتانی لەگەڵ شێخ

---

[1] ب. هولت، م.س.،ص٤٩: زنار سلوپي، في سبيل كردستان، ت: ر. علي، ط١، بيروت ١٩٨٧.
[2] مس بيل، م. س.، ص١٩١.
[3] بڕوانە م. ر. هاوار، س. پ، ل ٤٤٥-٤٥١.
[4] ب. هولت،م. س.، ص ٤٩.

مەحمود تەنها هەنگاوێکی کارگێڕی کاتی بوو کە هەڵ و مەرجی ئەو کاتە و دەسەڵاتی شێخ لە ناوچەکە سەپاندبووی، لە کاتێکدا هیچ سۆز و تێگەیشتنێکیان بەرامبەر مافە نەتەوایەتیەکانی کورد نەبوو، تەنانەت خەباتی شێخیان بە هەوڵ و نیازی تاکە کەسی لە قەڵەم دەدا[1]. لەم بارەیەوە (مێجەر سۆن)کە یەکێك بوو لەو ئەفسەر سیاسییانەی هەڵوێستێکی توندیان بەرامبەر شێخ مەحمود و کێشەی کورد هەبوو ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە داڕشتنی ئەم سیاسەتە ناوبراوە[2].

ئەم بارگرژیەی لە ئەنجامی ئەو سیاسەتە نوێیەدا هات لە (٢١)ی ئایاری ١٩١٩ بووە هۆی تەقینەوەی ڕاپەڕینی کورد بە سەرۆکایەتی شێخ مەحمود دژی دەسەڵاتی بەریتانیا. کاتێك لەو ڕۆژە دوای دەستگیرکردنی هەموو ئەو سەرباز و فەرمانبەرە ئینگلیزانەی ناوشاری سلێمانی، ئاڵای بەریتانیا لەسەر بارەگای حاکمی سیاسی هێنرایە خوارەوە و دەست بەسەر شارەکە و دەوروبەری داگیرا و ئاڵای کوردستان هەلکرا[3]. دواتر شێخ مەحمود لە هەوڵی ئەوەدابوو چوار چێوەی ڕاپەڕینەکەی فراوان بکات و لەم بارەیەوەش تارادەیەکی زۆر سەرکەوتوو بوو بە تایبەتی دوای سەرکەوتنە بەراییەکانی، تەنانەت هێزی چەند هۆزێکی کوردستانی ڕۆژهەڵاتیش کۆمەکیان پێشکەش کرد بێجگە لە پشتگیری ماددی و واتایی زۆربەی ناوچەکانی کوردستانی باشوور[4]. لە نێویاندا ناوچەی بارزان کە شێخ ئەحمەدی بارزانی هەوڵی زۆری دا سەرۆك هۆزەکانی بادینان لە دەوری ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمود کۆ بکاتەوە[5].

---

(١) مس بيل، م. س.، ص ١٩٨-١٩٩.

(٢) م. س. لازاريف، المسالة الكردية ١٩١٧ – ١٩٢٣، ت: د. عبدي حاجي، ط١، بيروت ١٩٩١، ص٤٦. هەروەها بڕوانە: مس بيل، م. س.، ص ١٩٩-٢٠٠.

(٣) م. ر. هاوار، س.پ.، ل٤٨٤ – ٤٨٥، یاداشتنامەکانی شێخ لەتیف، ل ٥٢-٥٥.

(٤) مس بيل، م. س.، ص٢٠٠، جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص ١٢١ – ١٢٢.

(٥) مسعود البارزاني، م.س.، انتفاضة بارزان الاولى، ص٢٢.

ئەو ڕاپەڕینە لە بەهێز بوون و پەرەسەندن دا بوو تا ئەو ڕادەیەی هەڵمەتی یەکەمی هێزەکانی بەریتانی بۆ سەرکوتکردنی لە دەربەندی تاسلوجە دوای لێکەوتنی زیانێکی زۆر پووچەڵ بۆوە، بۆیە ناچار بوون هێزێکی زۆرتر بخەنە کار و هەڵمەتێکی گەورەی سەربازییان بە فەرماندەی (جەنەراڵ فرایزەر) ناراستەی ڕاپەڕیوەکان کرد کە لە دەربەندی بازیان خۆیان قایم کردبوو. لە ١٩١٩/٦/١٧ بەهۆی برەوی هێزەکانی بەریتانیا لە ڕووی چەك و ژمارە و ڕێکخستندا، دوای برینداركردن و بە دیل گرتنی شێخ مەحمود و کوشتنی (٤٨) و برینداركردن و بەدیل گرتنی ژمارەیەکی زۆرتر لە ڕیزی جەنگاوەرانی کورد توانرا ئەو ڕاپەڕینە کۆتایی پێ بهێنرێت. لەگەڵ ئەوەشدا دوای دوو مانگ ئینجا دەسەڵاتدارانی بەریتانی توانیان بە تەواوی دەسەڵاتی پێشوویان بگێڕنەوە بۆ ناوچەکە[1]. شێخ مەحمودیش لە ١٩١٩/٧/٢٥ لە دادگای عورفی لە بەغدا بە تاوانی یاخیبوون سزای مردنی بۆ دەرچوو، بەڵام دواتر بە دەست تێوەردانی فەرماندەی گشتی هێزەکانی بەریتانی گۆڕدرا بۆ (١٠) ساڵ بەندی و دوورخرایەوە بۆ هیندستان[2]. بێگومان لەم مەسەلەیە ڕەچاوی پلە و پایەی شێخ لای کوردان و کاریگەری کوشتنی لەسەریان کرابوو، کە لەوانە بوو مەترسی و کێشەی زیاتر بۆ دەسەڵاتی بەریتانی لە ناوچەکە دروست بکات.

لەو سەرکەوتنانە ئینگلیزەکان سوودێکی زۆریان لە ناکۆکی هۆزایەتی و بنەماڵەیی هەروەها دواکەوتوویی بنەمای ئابووری – کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردەواری ئەو کاتە بینی. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەرزکردنەوەی دروشمی دەوڵەتی

---

[1] ڕەفیق حلمی س.پ.، ب١، ل١١٧-١٢٧، كمال مظهر احمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، مطبعة الحوادث بغداد ١٩٧٨، ص٨٢.

[2] ب. هولت م.س.، ص٩٠، م.ر. هاوار، س.پ، ل٥٢١-٥٢٤.

کوردستان له لایەن ڕاپەڕینەکه بەرزی ئاستی هۆشیاری نیشتمانی و گرنگی ڕاپەڕینەکه به دیاردەخات[1].

ڕاپەڕینەکەی سلێمانی به سەرۆکایەتی شێخ مەحمود تاکە ڕاپەڕین نەبوو لە کوردستانی باشوور لەو ماوەیەدا، بەڵکو هاوکات لەگەڵی و دوای ئەو ڕاپەڕینە ژمارەیەك ڕاپەڕینی کوردی تر بەرپابوو، هەرچەندە بەرپرسانی بەریتانی بەرپابوونی ئەم ڕاپەڕینانەیان دەگێڕایەوە بۆ هاندانی تورکەکان بۆ کورد و هەوڵی بەدەستهێنانی بەرژەوەندییە تاکەکەسییەکان لە لایەن سەرۆك هۆز و کەسێتییە دەسەڵاتدارەکانی کورد[2]، بەڵام لە ڕاستیدا چەندەها هۆکاری تری ناوەکی و دەرەکی ڕۆڵی سەرەکیان هەبوو لەم ڕووداوانە، لە سەرووی ئەو هۆکارانە بێ ئومێد بوونی کورد لە بەڵێن و دروشمە بریقەدارەکانی بەریتانیا کە بە گەلەچەوساوەکان و کوردی دابوو بۆ بەدیهێنانی ئامانجە نەتەوایەتیەکانیان. لەپاڵ هۆکاری ئایینی کە بێگومان وەستان لە دژی هێزەکانی بەریتانیای دەخستە خانەی ئەرکی ئایینی و جیهادەوە. ئینجا نارەزایی میللی دژ بەو سیاسەتە ئیمپریالیزمانەی بەریتانیا کە جگە لە چەوسانەوەی نەتەوەیی چەوسانەوەی ئابووری و کۆمەڵایەتیشی لەگەڵدابوو. وە زیاد بوونی باج و کاری بەزۆری (بێگاری)یش لە دیاردەکانی ئەم سیاسەتە بوون. هەروەها هەڵوێستی نالەبار و دڕندانەی هەندێك لە دەسەڵاتدارانی ئینگلیزیش کاریگەری هەبوو لەم بارەیەوە[3].

---

[1] ل.ن. کوتلوف، ثورة العشرين الوطنية التحررية في العراق، ت: د. عبدالواحد كرم بغداد ۱۹۷۱، ص۱٥٤.

[2] مس بيل، م. س.، ص۲۲٦.

[3] بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم هۆکارانە بگەڕێوە: کمال مظهر، دور الشعب الكردي، ص۱۷ ومابعدها.

هەر ئەو هۆکارەی دوایی بــووە هــۆی ڕاپــەڕینی هــۆزی (گۆیــان) لــە ناوچــەی زاخۆ[1]، کاتێك چەکدارە ڕاپەڕیوەکانی ئــەم هــۆزە لــە کۆتــایی ئــازاری ۱۹۱۹ بڕیاری ڕووبەڕوو بوونەوەیان دا لەگەڵ هێزەکانی بــەریتانیا و لــە یەکــەم هــەنگاو ئەفسەری سیاسی ناوچەکە (کاپتن پیرسۆن)یــان کوشــت و پاســەوانەکانیان چــەك کرد. حاکمی سیاسی موسڵ (لیــچمان) خێــرا هــەوڵی دا ڕاپەڕینەکــە ســەرکوت بکاتەوە و بۆ ئەو مەبەستەش فڕۆکەیان بەکارهێنا دژی ڕاپــەڕیوەکان و هــەروەها پەنایان بردە بەر چەندەها شێوازی دڕندانە، بەڵام لەگــەڵ ئەمانــەش تــا کۆتــایی هاوینی ئەم ساڵە ئەمەیان بۆ نەلوا، لەبەر فرەوان بــوونی ڕاپەڕینەکــە و بــەرگری دلێرانەی کوردەکان[2].

ڕاپەڕینی گۆیــان ڕێخۆشــکەر و هانــدەر بــوو بــۆ ڕاپــەڕینی ناوچــەکانی تــری کوردستانی باشوور، بە تایبــەتی هۆزەکــانی بادینــان، لــە ناوەڕاســتی تــەموزی هەمان ساڵ دانیشتووانی ئامێــدی و دەوروبــەری لــە هەڵــستانێکی جەماوەریــدا (کاپتن ویلی — یاریدەدەری حاکمی سیاسی) و (مولازم ماکدولاند)یــان کوشــت. هۆزەکانی گۆیان و گەلی و سندی و بەرواری لەم ڕاپەڕینەدا بەشداریان کرد و لــە دەربەنــدی (مەزرۆکــە) هێزێکــی بــەریتانیان شــکاند، بــەڵام لــە مــانگی ئــاب بەریتانیەکان هەڵمەتێکی سەرکوتکەرانەیان دەستپێکرد و توانیان دەست بەســەر ئامێدی دابگرنەوە و بکەونە ویزەی دانیشتووان[3].

ڕاپەڕین وەك ئاگرێکی بــەرپووش بــەربوو وابــوو، بــە جۆرێــك دەســەڵاتدارانی بەریتانی بە دامرکاندنەوەی ڕانەدەپــەرموون، لــە پــایزی ســاڵی ۱۹۱۹ ناوچــەی

---

(1) عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، ط٢، بيروت ١٩٨٥، ص١١٣.

(2) كمال مظهر، دور الشعب الكردي، ص٨٠-٨١؛ عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق، ج١، بغداد، ١٩٦٦، ص٣٤-٤٠.

(3) مس بيل، م.س.، ص٢١٩-٢٢٠. ل.ن. كوتلوف، م.س.، ص١٥٦.

(ئاکرێ)ی گرتەوە و لەوێ لە دژی کارە نا ڕەواکانی حاکمی ئاکرێ (کاپتن سکوت) شێخ ئەحمەدی بارزان سەرکردایەتی ڕاپەڕینی یەکگرتووی هەردوو هۆزی بارزان و زێباری دەکرد، لە گرنگترین سەرکەوتنەکانیش ڕزگارکردنی ئاکرێ بوو دوای کوشتنی حاکمی ناوبراو لەگەڵ(کۆلۆنێل بیل)ی حاکمی موسڵ. هەروەها ئەو ڕاپەڕینە لەلایەن چەند هۆز و کەسێتییەکی خاوەن دەسەڵاتی کورد پشتگیری لێدەکرا[1]. وەك هۆزی سورچی لەناوچەی هەریر. بەڵام لەبەر نەبوونی پەیوەندی بە تین و ڕێکخستنی کاریگەر ڕاپەڕیوان نەیانتوانی بۆ ماوەیەکی درێژ لە ڕاپەڕینەکەیان بەردەوام بن[2].

پشکۆی ڕاپەڕینەکان لە هاوینی ساڵی ١٩٢٠ گەیشتە ناوچەکانی گەرمیان و خوارووی، هۆزە کوردەکانی خانەقین لەم لایەنە دەست پێشخەر بوون، لە یەکەم لێدانیان لە (١٤)ی ئاب (قزلرەبات)[3]یان ڕزگار کرد و دواتریش (خانەقین) هەروەها لە (نەفتخانە) و (گۆڕەتوو)ش چالاکی دژی دامەزراوە بەریتانییەکان ئەنجام درا، بەڵام لە ڕێگای هێنانی هێزی تر لە ئێران و بەکارهێنانی هۆزە کوردە لایەنگیرەکان بەریتانییەکان توانیان دەست بەسەر ئەو ناوچانە دابگرنەوە و شۆڕشگێران کشانەوە شاخەکانی سەر سنووری ئێران[4]. بەڵام هەر لە هەمان کاتدا (برایم خانی دەلۆ) - کە پێشتریش یەکێك بوو لە لایەنگیرە بەهێزەکانی شێخ مەحمود - سەرکردایەتی ڕاپەڕینی ناوچەی (کفری) دەکرد. لە (٢٤)ی ئاب دوای دەستگیرکردنی (کاپتن سالمون)ی سەرداری کفری ئەم شارۆچکەیە کەوتە

---

(1) مس بيل، م. س.، ص٢٢٦-٢٢٧" لازاريف، م.س.، ص٨٢" مسعود البارزاني، م.س.، ص٢٣.

(2) دبليو. ار. هي، سنتان في كردستان، ت: فؤاد جميل، ج١، ط١، بغداد ١٩٧٣، ص٢٢٣" كوتلوف، م.س. ص١٥٦،١٥٢.

(3) ئێستا ناوی گۆردراوە بۆ (السعدية).

(4) كمال مظهر، دور الشعب الكردي، ص١١٦-١٢٢.

دەست هێزەکانی ڕاپەڕین کە دواتریش ناوچەکانی دەوروبەری گرتەوە. کاتێکیش بەرپرسانی بەریتانی داوای بەرەڵاکردنی کاپتنی ناوبراویان کرد، برایم خان لە بەرامبەردا داوای گەڕانەوەی شێخ مەحمودی کرد لە هیندستان. هەرچۆنێك بێت ئەم ناوچانەی ڕزگارکرابوون زۆر بەدەستی کوردەکان نەمانەوە. بەریتانیەکان لە (۳)ی ئاب دووبارە (کفری)یان داگیرکردەوە، بەڵام نائارامی لە ناوچەکە زوو کۆتایی نەهات[1].

لەم ماوەیە بارودۆخ لە ناوچەی (باتاس)یش بەتەواوی ئاڵۆز ببوو، چەکدارانی هۆزی سورچی لە یەکی ئەیلولی ۱۹۲۰ توانیان ئەم شارۆچکەیە ڕزگار بکەن و لەوێشەوە بەرەو (ڕەواندز) کشان، دوای پاشەکشەکردنی هێزە بەریتانیەکان بۆ هەولێر ئەم شوێنەشیان دەست بەسەر دا گرت، لەگەڵ تێکشکانیان لە شەڕێکی گرنگدا هۆزی سورچی لە ڕاپەڕینەکەدا بەردەوام بوون و هەوڵی ڕزگارکردنی (هەولێر)یان دەدا، لە یەکێك لە هەڵمەتەکاندا تەنیا (۱۲) میل مابوو بگەنە ئەو شارە، بۆیە هەڵوێستی بەرپرسانی بەریتانی لەوێ بەتەواوی لەرزۆك ببوو[2].

ئەگەر بێینە سەر هەڵسەنگاندنی ئەم ڕووداوانەی دوایی، دەبینین ئەم ڕاپەڕین و بزاڤە شۆڕشگێریانە هەرچەندە لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستانی باشوور بەرپابوون بەڵام نەیانتوانی بگەنە ئاستی شۆڕشێکی کوردی سەرتاسەری (ثورة شاملة)، بەڵکو خۆیان لە ڕاپەڕینی چەکداری پچڕ پچڕ دەنواند، ئەمەش لەگەڵ نەبوونی سەرکردایەتیەکی یەکگرتووی هۆشیار و بەرنامەیەکی ڕێکخراوی تۆکمەو نەهاتنە دی ڕێز بەندی پێویستی هێزەکان، ئەرکی دەسەڵاتدارانی بەریتانی ئاسانتر دەکرد بۆ لە نێو بردنی ڕاپەڕینەکان.

---

[1] بڕوانە: مستەفا نەریمان، شۆڕشی برایم خانی دەلۆ ۱۹۲۰، بەغدا ۱۹۸۵.
[2] كمال مظهر، دور الشعب الكردي، ص۱۳٦–۱۳۸.

هەروەها تێبینی ئەوە دەکرێ کە ڕاپەڕینە باسکراوەکانی ساڵی ١٩٢٠ بە تایبەتی ئەوانەی گەرمیان و خوارووی کوردستانی باشوور هاوکات بوون لەگەڵ شۆڕشی بیستی عیراق، ئەمەش بۆتە هۆکارێك مێژوو نووسی کورد (کەمال مەزهەر) ئەم ڕاپەڕینانەی کورد بخاتە چوارچێوەی شۆڕشی بیستی عیراق و بەڕۆڵی کورد لەو شۆڕشە لە قەڵەمیان بدات و کتێبێکیش بەو نێونیشانە دەربکات[1]. بەڵام دەتوانرێ پێ لەسەر ئەوە دابگیرێ کە هیچ هاودەنگی و هاریکارییەك لە نێوان شۆڕشگێڕانی کورد و عەرەب لەو ساڵە لە ئارادا نەبوو، بەڵکو مەسەلەکە تەنیا هاوبەشی بوو لە دوژمن و وێکچوون بوو لە ڕووی کات هەروەکو (لازاریف)یش وا دەڵێت[2]. بە لایەنی کەم نابێ ئەوە لەیاد بکەین کە ئەو کاتە هێشتا کوردستانی باشوور نەببووە بەشێك لە دەوڵەتی عیراق و بەڵکو هێشتا خودی عیراق وەکو دەولەت نەهاتبووە بوون.

ڕاپەڕینەکانی سەردەمی ئینتیدابی بەریتانی لە عیراقدا ١٩٢٠ - ١٩٣٢

هەرچەندە پێکهێنانی حکومەتی کاتی عیراق لە تشرینی دووەمی ١٩٢٠ و دواتریش دامەزراندنی ڕژێمی پاشایەتی لە ساڵی ١٩٢١ بووە هۆی هێور کردنەوەی بارودۆخ لە ناوچە عەرەبنشینەکان لەم وڵاتە[3]، بەڵام ئەم هەنگاوانە لە کوردستانی باشوور هیچ کاریگەرییەکی هێمنکەرەوەی نەبوو، بەڵکو زیاتر کوردانی لە هەڵوێستی بەریتانیا بێ ئومێدکرد. ئەمەش بووە هۆی زاڵبوونی باڵی

---

[1] بڕوانە هـ.س.

[2] بڕوانە، المسألة الكردية، ص٨٤.

[3] لە بارەی دامەزراندنی دەولەتی عیراق بڕوانە: هنري فوستر، نشأة العراق الحديث، ت: سليم طه التكريتي، ط٢، بغداد، ١٩٨٩، ج١.

لایەنگیری تورك لە بزوتنەوەی نیشتمانی کوردی[1] و برەوپێدانی سیاسەت و پڕوپاگاندە دوو ڕووەکانی حکومەتی تورکی کەمالی لەو ناوچە کوردیانە کە ڕۆژێك لە ڕۆژان ویلایەتی موسڵی سەر بە دەوڵەتی عوسمانییان پێکدەهێنا، هەر بەو پێودانگەو بۆ بەهێز کردنی داواکانی گێڕانەوەی ئەو ویلایەتە تورکەکان بە گورجی کەوتنە قۆستنەوەی ئەو بار و هەلۆیستە و لە سەرەتاکانی ساڵی (١٩٢١)ـەوە دەستیانکرد بە یارمەتی و جۆشدانی ڕاپەڕین و چالاکیەکانی کورد لە ناوچەکانی ڕەواندز و ڕانیە و هەریر و باتاس و شەقڵاوە و ئاکرێ و ئامێدی کە لەو هەموو شوێنانە دەسەڵاتی ئینگلیز نوشستی دەهێنا. دواتریش (عەلی شەفیق)ی ناسراو بە (ئۆزدە میر) کە سەرهەنگ بوو لە لەشکری تورکی بەخۆی و مەفرەزەیەکی بچووکەوە بە یارمەتی و سەرکێشی کوردە لایەنگیرەکانی هاتە ڕەواندز و دەستی کرد بە چالاکی نواندن بۆ ئاراستەکردنی ئەو سیاسەتە ناوبراوەی تورکەکان[2].

هاتنی ئەو مەفرەزەیە پڕوپاگەندەی تورکەکانی بەهێزکرد و لە ئەنجامدا ڕۆژ بە ڕۆژ لایەنگیرانی ئۆزدەمیر زیاتر دەبوون و ئەویش سوودێکی زۆری لێ بینین بۆ فراوانکردنی سنووری چالاکیەکانی و هەوڵیدا ناوچەی تری کوردستان لە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیا دەربهێنێ و زیاتر پەلبهاوێ، لەم چوار چێوەیەدا لە (١٥)ی حوزەیرانی ١٩٢٢ ڕانیە بە یارمەتی یەکێك لە سەرکردەکانی پشدەر خرایە ژێر دەست و دواتر پڕۆپاگەندە و هەڕەشەی گرتنی (سلێمانی)یش بڵاو بۆوە. دیارە

---

[1] شایانی باسە ئینگلیزەکان خۆشیان چاك ئاگاداری ئەو نارەزاییەی کورد بوون، بڕوانە بەڵگەنامەی بەریتانی:
F.O371/ 6346, 26 August 1921 .

وەرگیراوە لە: ولید حمدي، م.س، ص١٢٩.

[2] ڕەفیق حلمی، س.پ.، ب٢، ل٥٤٩-٥٥٣" بۆ زانیاری زیاتر لەمەر ئەم ڕووداوانە بگەڕێوە بۆ: ئەحمەد تەقی، خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا، ڕێکخستن و ئامادەکردن بۆ چاپ: جەلال تەقی، بەغدا ١٩٧٠.

بەرپرسانی بەریتانیش لەم شارە هەستیان بەم مەترسییە و لاوازی هەڵوێستی هێزەکانیان کرد بۆیە (سلێمانی)یان چۆلکرد و پاشە کشەیان کرد[1].

هەر لەو ساڵەدا کردارەکانی ئۆزدەمیر و کوردە لایەنگیرەکانی فراوانتر بوو، بەجۆرێك هەڕەشەیان لە دەسەڵاتی بەریتانیا و حکومەتی عیراقی تازە دامەزراوودەستەمۆی ئەو لە ناوچەکانی کوردستانی باشوور دەکرد. لە بەرامبەر ئەو بار و دۆخەدا و بۆ سوود وەرگرتن لە پلە و پایەی شێخ مەحمود و دەسەڵاتی لەو ناوچانە ئینگلیزەکان ((بەهەمان هەنگاو هەڵسان کە پێش چوار ساڵ تورکە عوسمانییەکان لەگەڵ شێخ نابوویان، ئەوەبوو لە بەندیەکەی هیندستان ئازادکراو گوێزرایەوە بۆ کوێت دواتریش بۆ سلێمانی)) هەروەکو بەرپرسێکی بەریتانی خۆی وا دەڵێت[2]. هەروەها ئەو سیاسەتە نوێیەی بەریتانیا بە ئاشکرا لە بەڵگەنامە بەریتانیەکان روونکراوەتەوە[3].

لە کۆتایی ئەیلولی ١٩٢٢ بە پێشوازی کردنێکی شاهانەی گەرم شێخ مەحمود گەڕایەوە سلێمانی و دەستکرا بە پێکهێنانی حکومەتێکی کوردی خۆجێی — کە بە یەکەم حکومەتی فیدرالی یان هەرێمی دادەنرێت لە کوردستانی باشووردا- لە گرنگترین هەنگاوەکانی بە ڕەسمی کردنی زمانی کوردی و هێنانەکایەی ئاڵا و دامودەزگا و لەشکر و پوول و ڕۆژنامەی تایبەت بەخۆی بوو[4].

---

[1] رەفیق حلمی، س.پ.، ب٢، ل٤٨٢-٤٨٤؛ کریس کۆچیرا، مێژووی کورد لە سەدەی ١٩-٢٠ دا، و: محمد ریانی، چ١، تاران ١٣٦٩ هەتاوی، ل١١٥-١١٦.

[2] ب. هولت، م.س.، ص٤٩.

[3] بڕوانە: هـ.س.، ل، هەروەها F. O. 371\7782 16 November 1922 . وەرگیراوە لە: ولید حمدی، م.س.، ص١٥٨.

[4] یاداشتەکانی شێخ لەتیف، ل٨٨-٩٨، کریس کوچیرا، س.پ.، ل١١٨-١١٩.

ڕاپەڕینی دووەمی شێخ مەحمود:

زۆری پێ نەچوو سەرەتای بارگرژی لە نێوان شێخ و بەریتانیا سەری هەڵدا، ئەمیش بەهۆی ساردی بەریتانیەکان لە هەنگاوەکانیان بەرامبەر شێخ مەحمود لە لایەك و لە لایەکی تر لە ئەنجامی هەوڵەکانی حکومەتی بەغدا و هەندێ لایەنی عیراقی بۆ بە یەکجاری لکاندنی کوردستانی باشوور بە دەولەتی عیراق و ئەژمار کردنی دەڤەرەکانی سەر بە دەسەلاتی شێخ مەحمود بە یەکەیەکی کارگێڕی ئاسایی لەم دەولەتە[1]. دیارە نوێنەری بالای بەریتانیا لە بەغدا (پێرسی کۆکس) هەست بەم ساردیە دەکات بۆیە لە بروسکەیەکدا کە لە (١٦)ی تشرینی دووەمی ١٩٢٢ بۆ (لەندەن)ی ناردووە لە دەقەکەیدا داوا دەکات: ((بەیانێك دەربکرێت تێیدا هەردوو حکومەتی عیراق و بەریتانیا دان بە مافی کوردەکانی سنووری عیراق دا بنێن، چونکە بەیانێکی لەم جۆرە کاریگەریەکی بەهێزی دەبێت بۆ گورج کردنەوەی کوردەکان و ڕاکێشرانیان بەلای ئێمە [واتە بەریتانیا] و دەبنە چەکێکی بەهێز بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی چالاکی تورکەکان کە ئێستا بە دەستیەوە دەناڵێنین))[2].

دیارە شێخ مەحمودیش بەر لە هاتنەوەی بۆ سلێمانی لە بەغدا بەسەر زارەکی ئەو بەڵێنەی پێدرابوو لە بەرامبەر ئەو ئەرکانەی پێی سپێردرابوو کە بریتی بوون لە کردنە دەرەوەی تورکەکان و کۆتایی هێنان بە چالاکیەکانیان لە کوردستانی باشوور[3]. لە ڕاستیشدا زۆری پێ نەچوو ئەو بەیانە چاوەڕوانکراوە لە کانوونی

---

[1] لە ژمارە (١) و (٣)ی هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان) کەلە (١٥)ی تشرینی دووەم و (٦)ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢ لە سلێمانی دەرچووە، دوو گوتار بە پێنووسی (عارف سائیب) بلاوکراوەتەوە کە تیایدا وەلامی چەند هەولێکی لەم جۆرە دراوەتەوە. بڕوانە: جەمال خەزنەدار (کۆکردنەوە و پێشەکی)، ڕۆژی کوردستان ١٩٢٢-١٩٢٣، بەغدا ١٩٧٣، ل١٣.

[2] بڕوانە: ولید حمدی، م.س.، ص١٥٨.

[3] رەفیق حلمی، س.پ.، ب٢، ل٥٢٨ — ٥٣١؛ یاداشتەکانی شێخ لەتیف، ل٨٤-٨٥.

دووەمی ۱۹۲۳ دەرچوو کە دەقەکەی بەم جۆرە بوو: ((هەردوو حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیا و حکومەتی عیراق دان بە مافی ئەو کوردانە دادەنێن کە لە سنووری عیراقدا دەژین بۆ پێکهێنانی حکومەتێکی کوردی لە نێو چوار چێوەی ئەو سنوورە و هیوا خوازن کە ڕەگەزە کوردیە جیا جیاکان بە خێرایی لە توانادا بگەنە ڕێککەوتنێك لە نێوان خۆیان لە بارەی مەسەلەی ئەو حکومەتەی کە دەیانەوێ پێکبهێنرێت، وە نێردراو بنێرن بۆ بەغدا بۆ گفتوگۆ کردن لە بارەی پەیوەندییەکان لەگەڵ حکومەتی خاوەن شکۆی بەریتانیا و عیراق))[1] هەر بۆ نیشاندانی نیاز پاکی بەریتانا کاپتن (لیچمان)ی بریکاری نوێنەری باڵای بەریتانی لە بەغدا بروسکەیەکی پیرۆزبایی بۆ شێخ مەحمود نارد و لە (۳۰)ی کانوونی یەکەمی ۱۹۲۲ شێخ وەڵامی ئەم بروسکەیەی دایەوە[2].

شایانی باسە لەم بەیانە ئاوبراوەدا تێبینی ئەوەدەکرێت کە هەوڵدراوە کورد وەك نەتەوەی لە ڕەگەزی جیا جیا پێکهاتوو لە قەڵەم بدرێت نەوەك نەتەوەیەکی یەك ڕەگەز، هەروەها جێبەجێکردنی بەڵێنەکەش بەستراوەتەوە بە ڕێکەوتنی کوردەکان لە نێوان خۆیان کە دیارە ئەمەشیان کارێکی چاوەڕوانکراو نەبووە، کەواتە بەریتانیا دڵسۆز نەبوو لە دەرکردنی ئەم بەیانە و جێبەجێکردنی.

هەرچۆنێك بێت ئەم بەیانە و هەنگاوەکانی تری دواتر نەبوونە هۆی بەربەستکردنی ئەو بارگرژییە چونکە بەریتانیەکان دووبارە گومانیان لە نیاز و هەنگاوەکانی شێخ پەیداکرد، کاتێك بە پلەی (حکومدار) ڕازی نەبوو کە دانیان بۆی پێنابوو، بەڵکو خۆی کرد بە (پاشای کوردستان)، هەروەها لە هەوڵی ئەوەدا بوو سنووری دەسەڵاتی فراوان بکا، کەچی ئەوان ئەو ڕێگەیان پێنەدەدا، تەوەتا

---

[1] F.O. 371\9009 ,1 January1923. وەرگیراوە لە: ولید حمدي، م.س.، ص١٦٠.

[2] لە هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان) ژ (۷)ی بەرواری (۳۰)ی کانونی یەکەمی ۱۹۲۲ هەردوو بروسکە بلاوکراونەتەوە. بڕوانە: جەمال خەزنەدار، س.پ.، ل٤١.

دوای فراوانکردنی دەسەڵاتی حکومەتەکەی شێخ مەحمود بۆ ناوچەکانی تری کوردستان لە (٢٠)ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٢ لە ژمارە (٥)ی هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان) کە زمان حاڵی حکومەتی شێخ مەحمود بوو بەرچاو دەکەوێت[١]. بەڵکو بە کردار ئاڵای کوردستان لە ناوچەکانی (هەڵەبجە) و (چەمچەماڵ) و (ڕانیە) لە مانگی کانونی یەکەمی ١٩٢٢ هەڵکرا[٢]. لەم بارەیەوە بەرپرسێکی بەریتانی بە ڕوونی ئەوە دەدرکێنێت کە ((شێخ مەحمود دەستی کرد بە داواکردنی هەموو کوردستان و ویستی دەسەڵاتی بکشێت بەسەر ئەو ناوچە کوردیانەی کە پێشتر نوێنەری باڵای بەریتانیا ڕەتیکربۆوە بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی))[٣]. دیارە دانووساندنەکانی نێوان هەردوولا بۆ دیاری کردنی بارودۆخی حکومەتی کوردستان و ڕادەی دەسەڵاتەکانی هیچ ئەنجامێکی لێنەکەوتەوە. لە کۆتاییشدا ترسیان لەوە پەیدا کرد کە شێخ ببێ بە لایەنگیری تورك وپشتیان تێبکات، بە تایبەتی ئەوان ئاگاداری ئەم پەیوەندییە نهێنییەی نێوان شێخ و تورکەکان بوون کە دەیانویست بۆ لای سیاسەتی خۆیان ڕایبکێشن. هەموو ئەوانە وایان کرد کە بەرپرسانی بەریتانیا سستی بنوێنن لە جێبەجێکردنی بەڵێن و ئەرکەکانیان بەرامبەر شێخ. دیارە شێخ مەحمودیش هەستی بەمە کرد و ترسی ئەوەی لێ نیشت کە وەکو جاری پێشووی لێبکەن بۆیە لە دوای پشت و پەنا دەگەڕا[٤].

لەو بار و دۆخە شێخ مەحمود بانگ کرایە بەغدا، دیارە ئەویش کە ئەو سەردانەی نەکرد لەبەر گومان پەیداکردنی لێیان، ئەمە کۆتایی هێنان بوو بە

---

[١] بڕوانە: هـ. س.، ل٣٥.

[٢] ڕۆژی کوردستان (هەفتەنامە) ژ (٤) (٥٩ (٧) س (١٩٢٢) لە: هـ. س. ل٣١، ٣٦، ٤٤.

[٣] ب. هولت، م.س.، ص٥٠.

[٤] ڕەفیق حلمی، س.پ.، ب٢، ل٥٦٠-٥٦٩؛ جليلي جليل ولخرون، الحركة الكردية، ص٢٩، هەروەها بڕوانە: ب. هولت، م.س.، ص٥٠.

پەیوەندییەکانی لەگەڵ بەریتانیا و سەرەتای ڕاگەیاندنی ڕاپەڕینی دووەمی بوو لە دژیان، یەکەم وەڵام دانەوەی بەریتانیاش بۆردومانکردنی سلێمانی بوو بە فڕۆکە لە (٣)ی ئاداری ١٩٢٣[١] دوای ئەوەی ماوەیەك پێشتر لە سلێمانی پاشەکشەیان کردبوو[٢]. بەڵام شێخ مەحمود و شۆڕشگێڕان ورەیان نەڕووخا و بانگی جیهادیان داو لە خەبات بەردەوام بوون، کە جگە لە شێوازی چەکداری شێوازی ڕۆشنبیریشیان پەیڕەو دەکرد. هێزەکانی بەریتانیاش بە هاوبەشی لەگەڵ لەشکری عیراقی بە بەکارهێنانی فڕۆکە و چەکی قورس لە کۆتایی ئاداری ئەم ساڵە دەستیان بە کرداری سەربازی بەرفراوان کرد و توانیان بەشێکی گەورەی کوردستانی باشوور داگیر بکەنەوە، وە لە (٥)ی ئایار فەرمانی دەستپێکردنی هێرشێکی گەورەیان داو لە (١٦)ی ئەو مانگە توانیان بە یارمەتی چەند گروپێکی چەکداری کوردانی دەرەبەگی هەلپەرست شاری سلێمانی داگیر بکەنەوە، بەڵام زۆری پێنەچوو شێخ مەحمود توانی بچێتەوە نێو ئەو شارە، کەچی ئەمجارەش ناچار کرا لە ١٩٢٤/٦/١٩ بە جێی بهێڵێتەوە و پەنا بباتە بەر شاخ و ئەشکەوتەکان بۆ ئەوەی لەوێوە برەو بە شەڕی پارتیزانی بدات[٣].

بەڵام دواتر بەهۆی سەختی بارودۆخی بەردەوام بوونی خەبات ناچاربوو ڕێکەوتننامەیەك لەگەڵ بەریتانیەکان و حکومەتی عیراقی ببەستێت کەلە ئەنجامدا ماڵ و مولکی تایبەتی خۆی بۆ گێردرایەوە لە بەرامبەر ئەوەی واز لە شەڕ بهێنێت و دەست لە سیاسەت وەرنەدات[٤] و لە دەرەوەی سنوور دانیشێت و لەڕێگای سەرکار سەرپەرشتی مولکەکانی بکات. لە ڕاستیشدا شێخ پابەند بوو

---

[١] ولید حمدی، م.س.، ص١٦٧.

[٢] هەفتەنامەی (ڕۆژی کوردستان) ژ (١٥)، (٣)ی ئاداری ١٩٢٣، لە: جەمال خەزنەدار، س.پ.

[٣] کریس کۆچیرا، س.پ.، ل ١٢٥-١٣٤، جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص١٣٠.

[٤] زنار سلوپی، م.س.، ص٧٦.

بەو مەرجانە تا ئالۆزبوونەوەی بارودۆخ لە سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٠ کە شێخی ناچار کرد هەمیسان وەك سەرکردەی بزووتنەوەی نیشتمانی کورد بێتەوە سەر شانۆ[١].

لە لایەکی تر پێش ئەوەی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود بە تەواوی خامۆش بێتەوە، بەریتانیا لەسەر ئاستی نێو دەولەتی هەوڵی یەکلا کردنەوەی کێشەی کوردستانی باشووری دەدا، هەرچەندە بەرپرسانی بەریتانی دەیانزانی کە ((زاراوەی عەرەب)) پێشتر و هەمیشە لەلای کورد ووشەیەکی ناحەزە، وە هەر حکومەتێکی عەرەبی دەبێتە جێگەی رق و کینەی کوردەکان هەرچەندە لە فەرمانڕەوایی کردندا دادوەرانە بێت))[٢] بەڵام بەریتانیا بەهۆی پاڵنەری ستراتیجی و ئابووری[٣]. هەموو هەوڵەکانی خۆی خستە گەر بۆ ئەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ بەلای عیراقدا بشکێتەوە و کوردستانی باشوور بەم دەولەتە نوێیەدا بلکێنرێت، تا لە ئاکامدا لە ١٩٢٥/١٢/١٦ بڕیاری (کۆمەڵەی گەلان) سەبارەت بەم کێشەیە بەو ئاراستەیەی کە بەریتانیا دەیویست دەرچوو[٤].

بەڵام دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود مانای دەستبەردانی کورد نەبوو لە خەباتی دژایەتی کردنی لکاندنی کوردستانی باشوور بە دەولەتی عیراق، ئەوەتا یەکێك لە ڕاپۆرتەکانی هەواڵگری بەریتانی ناوچەی هەولێر و سلێمانی کە دەگەڕێتەوە بۆ کانوونی یەکەمی ١٩٢٧ دامەزراندنی کۆمەڵەیەکی سیاسی کوردی بە نێوی (هەڵستان و بڵندی کوردستان) بە دیار دەخات، ئەم کۆمەڵەیە لە

---

(١) ب. هولت، م.س.، ص٥٠.

(٢) مركز حفظ الوثائق، ج١ (سري ومكتوم) المرجع جو ٤١١/٢٢، مرفق رقم ١٥، ١ كس/ام ٤٥٨٣، وەرگیراوە لە: عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكردية التحررية، ط١، اربيل ٢٠٠١، ص ٥٣-٥٤.

(٣) لە بارەی هەندێك لەو پاڵنەرانە بڕوانە: روبرت اولسن، المسألة الكردية في العلاقات التركية الايرانية، ت: محمد احسان، منشورات آراس، اربيل ٢٠٠١، ص١٥-٢٠.

(٤) فاضل حسين، کێشەی ویلایەتی موسڵ، و: محەمەد شاکەلی، چاپخانەی خاك، چ١، سلێمانی ١٩٩٩، ل٢٤٠.

بەیاننامەیەکدا بە ڕاشکاوی ڕادەگەیەنێت کە: ((هەرگیز و لە هەر کاتێکدا دەسەلاتی عەرەب لە ژێر ناوی حکومەتی عیراقی نایەتە قەبولکردن))و تەنانەت سەرکۆنەی ئەو کەسێتییە کوردیانە دەکات کە مامەڵە لەگەڵ حکومەتی بەغدا دەکەن[1].

بەرخودانی کۆتایی شێخ مەحمود

بڕیاری (کۆمەڵەی گەلان)ی سەبارەت بە کێشەی موسڵ وەك قەرەبوو کردنەوەی پێشێل کردنی مافی نەتەوایەتی کورد هەندێ بەرژەوەندی بۆ کورد لە چوارچێوەی عیراقدا تەرخانکردبوو، کە دواتریش لە پەیاننامەی ساڵی ١٩٢٦ی نێوان عیراق و بەریتانیا – کە بۆ جێبەجێ کردنی بڕیارەکە بەسترا – جێگەی کرابۆوە. ئەویش لەوە زیاتر نەبوو کە لە ناوچەکانی کوردستان دادگا و خوێندن بە کوردی بێت و کەسانی کورد لە کارگێڕی و فەرمانگەکانی ناوچەکەدا دابنرێن[2]. بەڵام زۆری پێ نەچوو ئەم جیاوکە کەمانەش کەوتنە بەر مەترسی کاتێك مقۆ مقۆی بەستنی پەیاننامەیەکی نوێ لە نێوان عیراق و بەریتانیا بۆ کۆتایی هێنان بە ئینتیدابی بەریتانی بڵاوبۆوە. لە بەرامبەر ئەمەدا نوێنەرانی کورد لە پەرلەمانی عیراقی چەند یاداشتێکیان پێشکەش بە سەرۆك وەزیرانی عیراق و نوێنەری باڵای بەریتانیا لە بەغدا کرد بۆ داواکردنی مافەکانی کورد و فەرامۆش نەکردنی لەو گۆڕانکارییە چاوەڕوانکراوەدا، بەڵام هیچ ئاکامێکی نەبوو[3].

لە (٣٠)ی حوزەیرانی ١٩٣٠ حکومەتی عیراق و بەریتانیا پەیاننامەیەکی نوێیان مۆرکرد لە نۆزدەی تەموز دەقەکەی لە ڕۆژنامەکان بڵاوکرایەوە، کە تیایدا بەریتانیا بەڵێنی دابوو پاڵپشتی عیراق بکات بۆ ئەوەی لە ساڵی ١٩٣٢ ببێتە

---

[1] دائرة السجلات العامة، ق٢، وزارة الطيران، ٤١٢/٢٣، اكس / ام ٤٥٨٣، (١٨) و (١٩) وەرگیراوە لە: عبدالفتاح البوتاني، م.س.، ص ٥١٣-٥١٦.

[2] فاضل حسين، س.پ.، ل٢٣٠-٢٣٤.

[3] بڕوانە دەقی یاداشتەکان لە: عبدالفتاح البوتاني، م.س.، ص٥٥-٦٤.

ئەندام لە (کۆمەڵەی گەلان) وەك وڵاتێکی سەربەخۆ و لەو بەروارەدا بەریتانیا هەموو بەرپرسیاریەتیەکانی ئینتیدابی لەو وڵاتە کۆتایی پێ بێت[1]. بە ڕاگەیاندنی ئەم پەیماننامەیە بێ ئومێدی و نیگەرانی نێوەندە نیشتمانیەکانی کوردستانی باشووری داگرت، بە تایبەتی کە لەو پەیمانەدا هیچ ئاماژەیەك بەو مافانەی کورد نەدرابوو کە چاوەڕوان دەکرا، لە ئەنجامدا نارەزایی کورد چەندەها شێوازی وەرگرت.

شاری سلێمانی بووە مەڵبەندی ئەو نارەزاییانە و لە (٦)ی ئەیلولی ١٩٣٠ خۆپیشاندانێکی بەرفرەوانی بە خۆوە بینی، بەڵام پیاوانی حکومەت لە پۆلیس و لەشکر تەقەیان لە خۆپیشاندەران کرد و لە بەیەکدادانێکی نا هاوتادا دەیەها کەس کوژرا و بریندار کرا و ژمارەیەکی زۆریش لەبەندیخانە ئاخنران[2]. ئەمە بووە ڕۆژی ڕەشی شەشی ئەیلول کە بە ڕۆژێکی بە ناوبانگ و لاپەرەیەکی ڕۆناکی خەباتی ڕزگاری کورد دەژمێردرێت.

شێخ مەحمود هەرچەندە لە گوندی (پیران)ی ئەو دیو سنوور بوویەڵام خۆی پێ نەگیرا و لە (١٧)ی ئەیلول نامەیەکی نارەزایی بۆ نوێنەری باڵای بەریتانی لە عیراق نارد تێیدا بە توندی ڕقی خۆی دەربڕیبوو بەرامبەر ئەو قەسابخانەیەی کە لەشکری عیراق لە سلێمانی ئەنجامی دابوو، وە ئەوەشی کردبووە بەڵگە بۆ پێکەوە نەژیانی کورد و عەرەب. لە کۆتاییشدا گوتبووی: ((بە نێوی ئەو میللەتە ئاریـیە هەموو کوردەکان داواتان لێ دەکەین کە ڕزگار بکرێن و لە عەرەب جوێیان بکەنەوە و لەژێر پارێزگاری بەریتانیا دابنرێن))[3]. بێگومان ئەمەش بەڵگەیەکی ئاشکرایە لەسەر ڕوونی ئامانجی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود کە بریتی بوو لە (جیا بوونەوە لە عیراق و دامەزراندنی قەوارەیەکی کوردی).

---

(1) ابراهيم خليل احمد و جعفر عباس حميدي، تاريخ العراق المعاصر، الموصل ١٩٨٩، ص٧٠.

(2) ئەحمەد خواجە، چیم دی، ب٣، بەغدا ١٩٧٣، ل٨٢-٨٣، کریس کوچیرا، س.پ.، ل١٨٥.

(3) F.O. 371\14523 وەرگیراوە لە: ولید حمدی: م.س.، ص٢٢٩.

کاتێ ئەو نارەزاییانە وەڵامێکی ئیجابییان نەبوو شێخ مەحمود لە ڕۆژی (٢٩)ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٠ هاتەوە ناو سنووری عیراق، دیارە نەخشەی ڕاپەڕینێکی فراوانی کێشابوو، ئەمەش لەو نارەزایی نامە دەردەکەوێ کە لە (٣٠)ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٠ بۆ (کۆمەڵەی گەلان)ی نارد و ڕوونی کردەوە کە چیتر ناتوانرێ بەربەستی کورد بکرێ لەبەرپەرچدانەوەی ئەو ڕاوە دونان و ستەمکارییانەی دەکرێنە سەری، هەروەها لەو نامەیەدا داوا لە بەریتانیا کرابوو لەو پێشهاتە چاوەڕوانکراوانەدا بێلایەن بوەستێ[1]. ئەوە بوو شێخ دووبارە پەنای بردەوە بەر ڕاپەڕین و ژمارەیەکی زۆر لە کوردە شۆڕشگێرەکانی لەدەور کۆ بۆوە و دەستکرا بە چالاکی شۆڕشگێری و هەوڵدان بۆ فراوان کردنی سنووری ڕاپەڕینەکە. لە بەرامبەر ئەو پێشهاتانە حکومەتی عیراق دەستی کرد بە ناردنی لەشکر بۆ ناوچەکە، لەم لایەنەش هێزەکانی بەریتانیا یارمەتیدەری بوون. سەرباری ئەوەش خەباتکارە کوردەکان توانیان لێدانی بەهێز ئاراستەی ئەو هێزانە بکەن و چەند ناوچەیەکیان ڕزگار کرد لەوانە (پێنجوین) لە (٣)ی تشرینی دووەمی ١٩٣٠ و (خورماڵ) لە (٩)ی کانونی دووەمی ١٩٣١ هەروەها ناوچەی تریش[2] ڕزگارکرا. لە یەکێك لە گرنگترین لاپەرەکانی ئەم ڕاپەڕینە شەڕی (ئاوباریك) بوو لە (٥)ی نیسانی ١٩٣١ لە مەڵبەندی (کفری) کە توانیان ڕووبەڕووی هێزێکی گەورەی حکومەتی عیراقی ببنەوە لەگەڵ ئەوەی فڕۆکەکانی بەریتانیاش بەسەریانەوە بوون. شایانی باسە لەم ڕاپەڕینەدا هەوڵی ڕزگارکردنی شاری (کەرکوك)یش درا[3].

---

[1] جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص١٧١-١٧٢.

[2] وليد حمدي، م.س.، ص٢٣١.

[3] ئەحمەد خواجە، س.پ.، ب٣، ل٨٥، ٩٢-٩٥.

بەڵام لە کۆتاییدا ئەو ڕاپەڕینەش بە هێزی زەبر و زەنگی داگیرکەران لە ئایاری ١٩٣١ بە خۆبەدەستەوە دانی شێخ مەحمود کۆتایی هات کە دواتر ڕەوانەی خوارووی عیراق کرا[١] بەڵام دیارە خەباتە ئەپساوەکەی شێخ مەحمود تەنانەت سەرنجی دوژمنەکانیشی ڕاکێشاوە، ئەوەتا بەرپرسێکی بەریتانی خۆی دەڵێت: ((شێخ مەحمود بە ئازایەتی و مەردانە جەنگا، دەبێ دان بەوە دابنێین کە سەرباری گیروگرفتی کەمی ژمارە و چەك و نەبوونی ڕێکخستن بەڵام ئەو شایستانە جەنگا))[٢].

ڕاپەڕینی شێخ ئەحمەدی بارزان

هاوکات لەگەڵ ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمود ڕاپەڕینێکی تری چەکداری لە ئارادابوو ئەویش لە ناوچەی بارزان، شێخ ئەحمەدی بارزانی یەکێك بوو لە سەرکردە سەرسەختەکانی کوردستانی باشوور کە لە ساڵانێکی زووەوە دژایەتی دەسەڵاتی بەریتانیا و دواییش حکومەتی عیراقی دەکرد و لە هەوڵی بەدەستهێنانی مافە نەتەوایەتییەکان دابوو، لە ڕاستیشدا ناوچەی بارزان تا ئەوکاتە لە ڕووی کردارییەوە نیمچە سەربەخۆ بوو[٣]. سەرەڕای ئەمەش شێخ ئەحمەد یارمەتی کرداری پێشکەش بە ڕاپەڕینی ئارارات[٤] دەکرد لە کوردستانی باکوور بە گوتەی هەندێ لە سەرچاوەکان[٥].

---

[١] زنار سلوپی، م.س.، ص٧٧، کریس کوچیرا، س.پ.، ل١٨٨.

[٢] ب. هولت، م.س.، ص٥٠.

[٣] جلیلی جلیل واخرون، الحركة الكردية، ص١٧٥.

[٤] لە بارەی ئەم ڕاپەڕینە بگەڕێوە بۆ: ئیحسان نوری پاشا، ڕاپەڕینی ئاگری، و: ئەرسەلان بایز، چ١، هەولێر ١٩٩١.

[٥] کریس کۆچیرا، س.پ.، ل١٩٣.

دیاره حکومەتی عیراق ئامادە نەبوو تاسەر خۆی لەڕاست بێدەسەلاتی لە ناوچەی بارزان بێدەنگ بکات بۆیە لە ساڵی ١٩٣١ بڕیاریدا دەزگاکانی حکومەت و بارەگای پۆلیس لەوناوچەیە دامەزرێنێت، بەڵام ئەم بڕیارە لە لایەن شێخ ئەحمەدەوە بەرپەرچدرایەوە، کەمکوڕ بوو لەسەر پاراستنی سەربەخۆیی ناوچەکە و ملکەچ نەکردنی بۆ دەسەلاتی بەغدا. بۆیە حکومەتی بەغدا بەهۆی خەریك بوونی بە دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود ئەم کارەی بۆ داهاتوو دواخست. کەچی لەگەڵ ئەوەش بەتەواوی مەسەلەکەی پشت گوێ نەخستبوو، بەلکو کەوتبووە بەکارهێنانی شەڕی دەروونی و پڕوپاگەندە. دەسەلاتداران ئەوەیان بڵاو دەکردەوە کە شێخ ئەحمەد وازی لە ئیسلام هێناوە و خەلکەکەی هاندەدات بۆ بە (گاور – کافر) بوون. لەمەشدا مەبەستیان جۆشدانی هۆزە کوردەکانی دەوروبەر بوو بۆ دژایەتی کردنی بزاڤی بارزان[1] دیارە لەم لایەنە هەندێك سەرکەوتن بەدەستهات، ئەوەبوو توانرا ناکۆکی بخرێتە نێوان بارزانییەکان و شێخ ڕەشیدی لۆلان[2] و لەئەنجامدا بەیەکدادان لە نێوانیاندا ڕوویدا. دواتریش حکومەت دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینی شێخ مەحمود لە ئایاری ١٩٣١ دەستی والابوو بۆ وەرچەرخان بەلای بارزان[3].

---

(1) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ج٣، ص١٨٠؛ ئەحمەد خواجە، س.پ.، ب٣، ل١٠٩.

(2) شێخی تەریقەتی سۆفی ناوچەی برادۆستە، لەپاڵ کوردستانی باشوور ژمارەیەکی زۆر مریدی هەبوو لە هەردوو کوردستانی باکوور و ڕۆژهەلاتیش، لە ڕووداوەکانی مێژووی هاوچەرخی کوردستانی باشووردا ڕۆڵی هەبوو بە تایبەتی لە دژایەتی کردنی بزاڤەکانی بارزان، بڕوانە: میڤان عارف عبدالرحمن بادي، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان الجنوبية (العراق) ١٤ تموز ١٩٥٨ – ٨ شباط ١٩٦٣، رسالة ماجستير، كلية الآداب جامعة صلاح الدين– اربيل، ٢٠٠٢، ص٦٢–٦٤.

(3) کریس کۆچێرا، س.پ.، ل١٩٥؛ عزيز الحاج، م.س.، ص١١٩.

چەندەها بەیەکدادانی خوێناوی لە نێوان هێزەکانی عیراق و ڕاپەڕیوان ڕوویدا کە بەرگری و چالاکی دیاریان نواند بە تایبەتی لە تشرینی دووەمی ١٩٣١، کە شێخ ئەحمەد بە هێزەکانی هێرشی کردە سەر دامەزراوە حکومیە عیراقیەکان لە بارزان و مێرگەسۆر[1]. بەڵام هێزی ئاسمانی بەریتانی ڕۆلێکی کاریگەری هەبوو لە پشتیوانی کردنی عیراق و گەیاندنی زیانی گیانی و ماڵی گەورە بە بارزانیەکان و گوندەکانیان، ئەوەتا ڕۆژنامەی (تایمز)ی لەندەنی لە (٨)ی حوزەیرانی ١٩٣١ ڕایگەیاند کە فڕۆکەکانی بەریتانیا لە ماوەیەکی کەم لە (٧٩) گوندی کوردنشین (١٣٦٥) خانوویان وێران کردووە و ژمارەیەکی زۆری خەڵکیان کوشتووە. دڕندەیی ئەو بۆمبارانە بووەتە هۆی نلوڕەزایی خەڵکی ئینگلتەرا و تەنانەت نارەزایی نوێنەری باڵای پێشووی ئەو وڵاتە لە بەغدا (هنری دۆبس)یشی گرتەوە[2]. تا لە ئەنجامدا لە (٢٢)ی حوزەیرانی ١٩٣٢ شێخ ئەحمەد و چەکدارەکان ناچاربوون خۆیان بدەنە دەست دەسەڵاتدارانی تورکیا کە دوای چەند ڕۆژێك لەوێ دەرگای زیندانیان لە ڕوو داخرا، بەڵکو زیاتر لەمەش زۆربەی هەڤاڵانی شێخ دوای ماوەیەك درانەوە دەست حکومەتی عیراق و دواجاریش لە بەهاری ساڵی ١٩٣٣ شێخ ئەحمەدیش دووچاری هەمان چارەنووس بوویەوە[3]. شایانی باسە ئەم هەڵوێستە نامرۆڤانەی تورکیا یەکێك بوو لە بەروبوومەکانی ئەو هاریکارییەی کە لە نێوان تورکیا لە لایەك و بەریتانیا و عیراق لە لایەکی تر هاتبووە ئاراوە دژی کورد و بزافە ڕزگاریخوازەکەی، بە پێی پەیماننامەی (٥)ی حوزەیرانی ١٩٢٦ کە لە نێوان وڵاتە نیو براوەکان مۆرکرابوو[4].

---

[1] ولید حمدی، م.س.، ص٢٣١.

[2] بڕوانە: حسین مدني، کردستان / بررسی وتحلیل نهضت های آزادیبخش ملی در کردستان، (بێ شوێنی چاپ) ١٣٥٧ هەتاوی، ص٥١.

[3] جەبار قادر، چەند بابەتێکی مێژووی کورد، چ١، سلێمانی ١٩٩٩، ل٦٦، هەروەها بڕوانە: عبدالفتاح البوتاني، م.س.، ص٥٢٧.

[4] جەبار قادر، س.پ.، ل٥٩.

راپەڕینەکانی دوای سەربەخۆ بوونی عیراق لە ساڵی ۱۹۳۲

هەرچەندە دوای دامرکاندنـەوەی ڕاپـەڕینی بـارزان دەسـەڵاتداریتی حکومـەتی عیراق لەوناوچانەدا دامەزرا، بەڵام ئەم کارە زۆر جێگیر نـەبوو، بـەهۆی دوویـارە دەستپێکردنەوەی خەبات لەلایەن بارزانیەکان ماوەیـەك بـە سـەرۆکایەتی (شـێخ محەمەد سەدیق) و (مەلا مستەفا بارزانی) کە لە کـانوونی یەکـەمی ۱۹۳۲ لـە تورکیا گەرابوونەوە و چالاکی پارتیزانیان دژی حکومەت ئەنجام دەدا لەو ناوچانە. ئینجا دوای دەستگیرکرانیان لە سەرەتای ساڵی ۱۹۳٤[1] (خەلیل خۆشەوی) کـە لە خزمانی بارزانی بوو ئاڵای رزگاری میللەتی کوردی بەرزکردەوە و دەستی کـرد بە پێکهێنانی گروپە چەکداریەکان، دوای دەستپێکردنی هێرش بۆ سەر بنکەکانی پۆلیس، توانرا هەموو مەڵبەندەکانی دەسـەڵاتی حکومـەت لـە بـارزان دەسـتی بەسەر دابگیرێ، حکومەتی عیراقیش کە لە خۆی ڕانەدیت بـە تـەنیا ڕوویـەڕووی ئەم ڕاپەڕینە ببێتەوە دەستی کرد بە دانووساندن لەگەڵ بەرپرسـانی تورکیـا، لـە ئەنجامدا هەردوولا هاوبەشیان کرد لە هێرش بردنە سەر کـوردە شۆڕشـگێڕەکان و توانیان هەر لە کانوونی یەکەمی ساڵی ۱۹۳۵ هێزە سـەرەکیەکانیان لەناوبیـەن، بەڵام تا بەهاری ۱۹۳٦ بەتـەواوی ڕاپەڕینەکـە سـەرکوت نەکرایـەوە. دواتـریش سەرکردەی ڕاپـەڕین خـەلیل خۆشـەوی کەوتـە دەسـت و لـە شـاداری ۱۹۳٦ لـە سێدارەدرا[2].

شایانی باسە شێخ ئەحمەدی بارزان و ئەندامانی تری بنەماڵەکەی کە لە شـاری موسڵ بوون لەکاتی سەرهەڵدانەکەی خەلیل خۆشەوی، بـەوە تاوانبـار کـران کـە پەیوەندیان هەیە بەم ڕووداوانە بۆیە گوازرانەوە بۆ باشـووری عـیراق ئینجـا دوای

---

[1] کریس کۆچیرا، س.پ.، ل۱۹۸-۱۹۹.

[2] جليلي جليل ولخرون، الحركة الكردية، ص۱۷۸-۱۷۹.

دامرکاندنەوەی بزاڤەکە بەتەواوی هێنرانەوە بۆ سلێمانی و خێزانەکانیشیان بۆ بردران[1].

هەر لەو ماوەیەدا و لە هاوینی ١٩٣٤ بزووتنەوەیەکی چەکداری لەلایەن جوتیارە کوردەکانی ناوچەکانی سەر سنووری ئێران ڕوویدا بەڵام حکومەت زۆر دڕندانە لە نێوی برد و دەستی کرد بە ڕاوەدوونانی ئەو کوردانە کە پەنایان بردبوو بۆ ئێران[2].

لە لایەکی تر دەبینین دەسەڵاتدارێتی حکومەتی عیراقی نوێ وا بە ئاسانی بەسەر کوردە ئێزیدیەکانیش نەسەپێنرا، لە ئەنجامی سەپاندنی یاسای سەربازگرتنی بە زۆری کە لە مانگی ئەیلولی ١٩٣٥ هەوڵدرا لە (ژەنگار – سنجار) پەیرەو بکرێ، کوردە ئێزیدیەکانی ئەوێ ڕاپەڕین و ملیان بۆ ئەو هەنگاوە کەچ نەکرد، بە چەکەوە ئامادە بوون بەرگری بکەن بەڵام لە (١)ی تشرینی یەکەم بە بزواندنی هێزێکی گەورەی نیزامی و بەکارهێنانی فڕۆکەدەستکرا بە داپلۆسینی ئەو کوردانە. بەهۆی ئا بەرامبەری ژمارەیەکی زۆر لە ئێزیدیەکان کوژران کە دەگەیشتە زیاتر لە (٢٠٠) کەس و ژمارەیەکیش بریندار و ئاوارە بوون، هەروەها ناوچەکەش زۆری خاپوورکرا، شایانی باسکردنە بەرگری کەرانیس توانیان لە ڕێزی هێرش بەران چەند نیشانەیەك بپێکن، بەڵام لە (١٧)ی تشرینی یەکەم بەیانی زاڵبوونی حکومەت بەسەر ئەو بارودۆخە خوێندرایەوە[3].

---

[1] بڕوانە دەقی ڕاپۆرتی موتەسەریفی لیوای موسڵ لەمەڕ ڕاپەڕینی بارزان لە: عبدالفتاح البوتانی، م.س. ص ٥٣٤-٥٣٦.

[2] جليلي جليل واخرون، الحركة الكردية، ص١٧٨.

[3] ئەحمەد خواجە، س.پ.، ب٣، ل٣٤-٣٦.

ڕاپەڕین لە ساڵانی جەنگی جیهانی دووەم

ئەو ڕاپەڕینانەی دوایی هەموویان ڕاپەڕینی ناوچەیی و سنوور تەسک بوون، بەڵام لە ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانیدا لە کوردستانی باشوور ڕاپەڕینێکی گرنگ ڕوویدا کە دەتوانرێ ناوی شۆڕشی کوردستانی باشووری لێبنرێ، ئەویش شۆڕشی ساڵی (١٩٤٣)یە بە سەرۆکایەتی مستەفا بارزانی، کە درێژکراوەی ڕاپەڕینەکانی پێشووە و هەمان هۆکار و پاڵنەر کاریان تێکردووە، کە خۆیان لە هەستی نەتەوایەتی و سیاسەتە چەوتەکانی دەسەڵاتی بەغدا بەرامبەر کوردستان بە گشتی و ناوچەی بارزان بەتایبەتی دەنوێنن. ناوبراو دوای ئەوەی بە سوود وەرگرتن لە بارودۆخی جەنگی جیهانی توانی بە یارمەتی پارتی (هیوا)[1] لە شاری سلێمانی – کەلەژێر چاودێری دا بوو – ڕابکات، لە ١٩٤٣/٧/٢٨ گەیشتەوە بارزان و لە ئەیلولی ئەو ساڵە بە لە نێو بردنی بنکە و بارەگاکانی پۆلیسی حکومەت لە ناوچەی بارزان ئەم شۆڕشەی دەست پێکرد[2] و دواتریش بە پشتگیری لێکردنی لە لایەن پارتی (هیوا) بایەخ و گرنگیەکی زیاتری وەرگرت[3]. چونکە ئەو پشتگیرییە لە لایەك ڕەمزی پاڵپشتی بزاڤی نیشتمانی کورد بوو بۆ

---

[1] ئەم پارتە لە ساڵی ١٩٣٩ دامەزراوە و (ڕەفیق حلمی) بوو بە سەرۆکی کە ڕێبەرایەتی خەباتی کوردی کرد تا ساڵی ١٩٤٥ و دروشمی خودموختاری هەڵگرتبوو. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: فەیسەل دەباغ، حزبی هیوا و شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان، چ١، هەولێر ١٩٩٧، هەروەها: د.اسماعیل شکر رسول،اربیل/ دراسە تاریخیە فی دورها الفکری والسیاسی(١٩٣٩-١٩٥٨)اربیل ٢٠٠٣،ص١٢٠ ومابعدها.

[2] عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد وە کورد و کۆماری عیراق، چ١، بەغدا ١٩٥٩، ل١٧٣.

[3] کریس کۆچیرا، س.پ.، ل ٢٣١-٢٣٣، ادگار اوبلانس، الثورة الکردیة، ت: فیصل دباغ، جریدە (خەبات) ع(٧٨٢).

ئەم ڕاپەڕینە و لە لایەکی تر بووە هۆی گرێدانی خەباتی سیاسی بە ڕاپەڕینی چەکداری بە شێوەیەکی بەتینتر. لە کاتێکدا هەموو ڕاپەڕینەکانی پێشتر زیاتر بەرجەستە بوونی خەباتی چەکداری کوردی بوون نەك سیاسی. لە ئەنجامی ئەوەدا دەتوانین ئەم شۆڕشە بە خاڵێکی وەرچەرخان دابنێین لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستانی باشوور.

دیاربوو کات و ساتی هەڵایسانی ئەم شۆڕشە کە ساڵانی جەنگی جیهانی بوو ئەویش هەلومەرجێکی هەستیار بوو بەلای بەریتانیا، ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تر لاوازی هەڵوێستی هێزەکانی حکومەتی عیراق بەرامبەری وایکرد کە بەرپرسانی بەریتانی مەترسی لەو شۆڕشە پەیدا بکەن، بۆیە دەستیان کرد بە هاندانی بەرپرسانی عیراقی بۆ کۆتایی هێنان بەمەسەلەکە لەڕێگەی ئاشتی و گفتوگۆکردن. هەر هیچ نەبێت لە پێناو سوود وەرگرتن لەکات. ئەم بۆچوونەش لە بەڵگە نامە بەریتانیەکان ڕوونکراوەتەوە[1]. لە ئەنجامدا دانوساندن دەستی پێکرد و حکومەتی عیراقی ناچار بوو ڕێکەوتننامەیەك لەگەڵ شۆڕشگێرانی کورد مۆر بکات، کە لە گرنگترین خاڵەکانی بریتی بوو لەمانەوەی ئەو ناوچانەی کە ڕزگارکراوە بە دەست شۆڕشگێڕەکانەوە، وەبەردەوام بوونیان لە هەڵگرتنی چەکەکانیان و ئازادکردنی گیراوەکان و بەڕێوەبردنی ناوچە کوردیەکان لەلایەن خۆیان، سەرباری هەندێك خاڵی تری پەیوەندار بە یارمەتی و ئاوەدانکردنەوەی ناوچە کوردیەکان[2].

---

(1) (F.o. 371/ 35013, 16 Dec. 1943). وەرگیراوە لە: ولید حمدی،م.س.، ص٢٤٠.

(2) لەبارەی گفتوگۆکانی نێوان بەرپرسانی عیراقی و ڕاپەڕیوانی کورد و دەرەنجامەکانی بڕوانە: معروف جیاووك، مأساة بارزان المظلومة،ط٢، اربیل ٢٠٠١ص١٢٠-١٢٦، شایانی باسە دانەری ئەم کتێبە نزیك بوو لەم ڕوداوانە وتەنانەت بەشداری تێدا هەبوو.

لێرە ئەگەر هەڵوەستەیەك لەسەر ئامانجەکانی ئەم شۆڕشە بکەین، لە خاڵەکانی ڕێکەوتننامەکە تێبینی دەکەین کە داواکاری کورد لە (ئۆتۆنۆمی)یەکی سنووردار تێپەڕناکات. بێگومان ئەمەش سەرەتای قۆناغێکی هەڵکشانە لە بزاڤی نیشتمانی ئەم بەشەی کوردستان لە ڕووی دروشم و ئامانجەکانەوە، کە لە کۆتایی سییەکان و سەرەتای چلەکانەوە دەست پێدەکات، چونکە وەك لە لاپەڕەکانی پێشوو بۆمان بە دیارکەوت زۆربەی ڕاپەڕینەکانی سالآنی پێشوو دروشمی سەربەخۆییان هەلگرتبوو بە تایبەتی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمودی حەفید. دیارە ئەم هەڵکشانەش دەگەڕێتەوە بۆ هەڵومەرجی خۆیی (ذاتی) و بابەتیانەی (موضوعي) بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان لەو ماوەیەدا، سەبارەت بە هەڵومەرجە خۆییەکان دەکرێ ئاماژە بەو بێ ئومێدییە بکرێ کە نێوەندە نیشتمانیەکانی کوردستانی باشووری گرتەوە لەو ماوەیەدا لە ئەنجامی هەرەس هێنانی هەموو ڕاپەڕین و هەوڵەکانی پێشوو، ئەمە لەلایەك لە لایەکی تر ئەقلی کوردستانی بوون بەرەبەرە لە هزری کورد دەپوکایەوە و (عیراقچێتی) ڕیشەی دادەکوتا، بە تایبەتی کە نەوەیەکی نوێی کورد پێگەیشت و چاوی کردەوە کوردستانی لەناو سنوری عیراقدا بینی. هەڵومەرجە بابەتیەکانیش خۆیان لە سەقامگیربوونی دەولەتی عیراق و چەسپانی سنوورە نێو دەولەتیەکەی دەنواند، سەرباری هەڵوێستی دوژمنکاریانەی ولآتە هەرێمی و زلهێزەکان بەرامبەر بزاڤی رزگاریخوازی کورد. لە ئەنجامی هەموو ئەمانە هێزە نیشتمانیەکانی کوردستان بە ناچاری دانیان بە (ئەمری واقیع) دانا و هەوڵیاندا لە چوارچێوەی عیراقدا مافەنەتەوایەتیەکانیان دەستەبەر بکەن.

سەرەڕای ئەمە سەرچاوەکان بەدیاری دەخەن - هەروەها لە ڕووداوەکانی دواتریش بەدیار کەوت- کە ڕازیبوونی دەسەلآتدارانی حکومەت بەم خاڵانەی ڕێکەوتننامەکە بە ئومێدی ئەوە بوو کە لە دوارۆژدا لە ڕێگەی خۆ گرانکردن و

جێبەجێ نەکردن بتوانرێ خۆ لەو ڕێکەوتننامەیە ڕزگاربکرێ[1]. بەلاّم لەو ماوەیەدا لەبەر بارودۆخی جەنگ و زیاتر هەستیار بوونی مەسەلەی کورد بە تایبەتی لەو کاتانەدا کە لەشکری سوری سۆڤیەتی لە کوردستانی ڕۆژهەلاّت و ئازەربێجان هەبوونی هەبوو، وە پەیوەندیەکانی سۆڤیەت و بزوتنەوەی نیشتمانی کوردستانی ڕۆژهەلاّت بۆ بەرپرسانی بەریتانیا و عیراق زانراو بوو، بۆیە بۆ ماوەیەك بەردەوام بوون لەسەر ئەو ڕێکەوتننامەیە[2].

دیارە ڕێبەرانی شۆڕش و بارزانیش ئاگاداری ئەم مەسەلەیە بوون بۆیە لە خۆ ئامادەکردن دابوون، لەو چوارچێوەیەدا و بۆ بەدیهێنانی هاوئاهەنگی پێویست لە شوباتی ١٩٤٥ (لیژنەی ئازادی) پێك هێنرا بە سەرۆکایەتی مستەفا بارزانی و حەوت ئەفسەری عیراقی کورد[3] کە هاتبوونە نێو شۆڕش. بەرنامەی کاری ئەم لیژنەیە بریتی بوو لە یەکخستنی هەوڵ و تواناکانی هەموو هێز و ڕێکخراوە کوردیەکان و ئاشناکردنی ڕای گشتی بە کێشەکەیان و پێکهێنانی لەشکرێکی نیزامی بۆ بەرگری کردن لە مافەکانی کورد. لە ئەنجامی چالاّکیەکانی ئەم لیژنەیە زۆر لایەن و بالّی نیشتمانی کوردی پشتگیریان بۆ ڕاپەڕین دەربڕی. لە نێویاندا پارتی (شۆڕش)[4] هەروەها پارتی (هیوا)ش دەستی بە هاریکاری کردنی

---

[1] Longrigg, S. H., Iraq 1900 to 1950, P326.

[2] مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، ثورة بارزان ١٩٤٣–١٩٤٥، كردستان ١٩٨٦، ص٤٦–٤٨.

[3] سەبارەت بەناوی ئەو ئەفسەرانە بڕوانە:عزیز حسن البارزاني،الحركه القوميه الكرديه التحرريه في كوردستان العراق ١٩٣٩–١٩٤٥،دهۆك ٢٠٠٢،ص١٩٦،١٨٣.

[4] لە پاییزی ١٩٤٥ ژمارەیەك کسایەتی کۆمۆنیستی کورد لە (پارتی کۆمۆنیستی عیراق) جیا بوونەوە و پارتێکیان پێکهێنا بەناوی (حزبی شوعی لە کوردستانی عیراق) کە بە (شۆڕش) ناوی دەرکرد. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: محەمەد محەمەد قادر، پێشهاتە سیاسیەکانی کوردستانی عیراق ١٩٤٥-١٩٥٨، سلێمانی ٢٠٠٥، ل ٩٨- ١٠٢.

ڕاستەوخۆکرد لەگەڵی[1]. تەنانەت (هیوا) دوای دەستدرێژی کردنی هێزەکانی حکومەتی عیراقی بۆ سەر ناوچەی بارزان بەیاننامەیەکی بڵاوکردەوە بۆ سەرکۆنەکردنی سیاسەتی حکومەت و هاندانی گەلانی عیراق بۆ وەرگرتنی هەڵوێست لە بەرامبەری و ئاگادارکردنەوە لە ئاکام و کاردانەوەکانی ئەم سیاسەتە چەوتەی حکومەت بەرامبەر کورد[2].

گۆڕانی وەزارەتی عیراقی لە ئایاری ١٩٤٤ نیشانەیەك بوو بۆ گۆڕانی هەڵوێستی حکومەت لە شۆڕشی کوردی، چونکە ئەو وەزارەتە نوێیە کە (حەمدی پاچەچی) پێکیهێنابوو هەروەکو نەخشەی بۆ کێشرابوو دەستی کرد بە خۆڕزگارکردن لەو ئەرك و بەڵێنانەی وەزارەتی پێشوو دابیوو بە کورد، تا لە ئابی ١٩٤٥ هێزێکی زەبەلاح لە سەرباز و پۆلیس وبەکرێگیراوانی حکومەت کە ژمارەی دەگەیشتە نزیکەی (٢٥) هەزار کەس لە ناوچەکانی ڕەواندز و ئاکرێ و ئامێدی و دهۆك کۆکرانەوە و فڕۆکەکانی بەریتانیاش بە گورجی یارمەتی ئەو هێزەیان دەدا[3].

لە (٢٥)ی ئاب هێرش بۆسەر ناوچەکانی ڕاپەڕین دەستی پێکرد، لەم بارەیەوە سوود لە ناکۆکی هۆزایەتی و پەیوەندیە دەرەبەگایەتیەکانی کوردستان بینرا و کۆمەڵێك سەرۆك هۆزی کورد بە چەکدارەکانیانەوە یارمەتی هێرشەکەیاندا، تا لە (٦)ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ هەواڵی دەستگرتن بەسەر بارزان ڕاگەیەنرا دوای ئەوەی شۆڕشگێران بە ناچاری ناوچەکانیان بەجێهێشت و لە (١١)ی تشرینی یەکەم پەڕینەوە ئێران[4] بۆ ئەوەی تێکەڵی خەباتی کوردایەتی کوردستانی ڕۆژهەڵات بن.

---

[1] مسعود البارزاني، م.س.، ثورة بارزان ١٩٤٣–١٩٤٥، ص٥٢–٥٥، اسماعيل شكر رسول،م.س،ص١٦٩–١٧٣.

[2] بڕوانە دەقی بەیاننامەکە لە: فەیسەل دەباغ، س.پ.، ل٣١-٣٢.

[3] معروف جياووك،م. س،ص١٣٩-١٤١،عزيز حسن البارزاني،م. س،ص١٩٥-١٩٦.

[4] مسعود البارزاني، م.س.، ثورة بارزان ١٩٤٣–١٩٤٥، ص٧٧–٩٢" محمود الدرة، القضية الكردية، ط٢، بيروت ١٩٦٦، ص٢١١–٢١٥.

دەرەنجـــام

١- لـە ڕووی هۆکـار و پاڵنـەرە بزوێنـەرەکان لـەم توێژینەوەیـە بـە دیارکـەوت بووژانەوەی هەستی نەتەوایەتی و ڕەتکردنەوەی دەسـەڵاتی بیـانی لـە دواوەی زۆربەی هەرەزۆری ڕاپەڕینەکان بوو کە کورد لەم ماوەیەدا بەرپای کردن. بەڵام هەندێ جار هۆکاری ئابینیش تێکەڵ بە مەسەلەکە بووەو بووەتـە پاڵنـەرێکی زیادە بە تایبەتی بۆ خەڵکی ڕەشۆکی کـورد- کـە کەرەسـتە و سـووتەمەنی ڕاپەڕینەکان بوون- ئەمەش لە ڕاپەڕینەکانی سەردەمی داگیرکـاری بـەریتانی بە زەقی بەرچاودەکەوێت. ئەمە لە پـاڵ سیاسـەتە چـەوتەکانی داگیرکـەرانی کوردستان و هەڵسوکەوتە خراپەکانی دەسەڵاتدارانیان و لە ژێر پێنانی هیوا و بەرژەوەندیەکانی کورد.

٢- لەبارەی ئامانجەکانەوە ئەگەرچی هەنـدێك لـەو ڕاپەڕینانـە ئامـانجی ڕوون و ئاشکرایان نەبووە، سەرەڕای دژایەتیکردنی داگیرکاری بیانی — وەك ڕاپـەڕینـە ناوچـەییەکانی سـاڵانی ١٩١٩ — ١٩٢٠ — بـەڵام دەتـوانین بڵـێین زۆربـەی ڕاپەڕینەکانی تر دروشم و ئامانجی دیاریان هـەبوو بـە تایبـەتی ئەوانـەی بـە سەرکردایەتی شـێخ مـەحمود بـەرپابوون کـە بـریتی بـوو لـە سـەربەخۆیی و پێکهێنـانی قەوارەیـەکی سیاسـی کـوردی ئەگـەر چـی لـەژێر سەرپەرشـتی بەریتانیاش دا بێت. کەچـی تێبـینی ئـەوە دەکـرێ لـە کۆتـایی سـییەکان و سەرەتای چلەکانەوە لە ژێر زەبـری داننـان بـە واقیعـدا ئامانجـەکان بـچووك دەبنەوە و بەدەستهێنانی مافەنەتەوایەتیەکان لە چوارچێوەی عیراقدا شـوێنی دروشمی سەربەخۆیی دەگرێتەوە وەك لە ڕاپـەڕینی بـارزانی سـاڵانی ١٩٤٣ - ١٩٤٥ بە دیار دەکەوێت.

٣- هەمـوو ئەو ڕاپەڕینانەی توێژینەوەکە دەیانگرێتەوە شێوازی چەکداریان پیـادە کرد وەك شێوازێکی سـەرەکی خـەبات، تـەنیا لـە سـاڵانی کۆتـایی جـەنگی جیهانی یەکەم نەبێت کە ڕاپـەڕین شـێوازی یـاخیبوون و بەسـتنی پەیوەنـدی سیاسی و دبلۆماسی وەرگرت بۆ سوود وەرگرتن لەڕەهەندی هەلومەرجی نێـو

دەولەتی و بەدەستهێنانی یارمەتی وڵاتە زلهێزەکان بۆ دابینکردنی مافەکانی کورد، هەروەها شێخ مەحمود لە ڕاپەڕینەکانیدا هەوڵیدا خەباتی چەکداری بە خەباتی ڕۆشنبیری و هەوڵی دبلۆماسی گرێبدا بە پەیوەندیکردنی بە تورکیا و بەرزکردنەوەی یاداشت بۆ (کۆمەڵەی گەلان)، لە ڕاپەڕینی بارزانی ساڵانی (١٩٤٣ - ١٩٤٥)یش خەباتی سیاسی ڕێکخراوەیی هاتە پاڵ خەباتی چەکداری.

٤- هەرچەندە ڕاپەڕینەکانی ئەو ماوەیە هەموویان سنوور تەسك بوون و مۆرکی ناوچەییان پێوە دیار بوو بەتایبەتی ڕاپەڕینەکانی ساڵانی ١٩١٩ – ١٩٢٠، بەڵام هەندێکیان تارادەیەك فراوان بوون و دەنگدانەوە و پاڵپشتیان هەبوو لە هەموو کوردستانی باشوور، بە تایبەتی ڕاپەڕینەکانی شێخ مەحمود و ڕاپەڕینی بارزانی ١٩٤٣ – ١٩٤٥، تەنانەت ژمارەیەك هۆزی کوردستانی ڕۆژهەڵاتیش هاتنە هاریکاری شێخ مەحمود لە ڕاپەڕینی ساڵی ١٩١٩،کە چی سەرەڕای ئەمەش دەبێ ئەو ڕاستیە بزانین کە هیچ کامێك لەو ڕاپەڕینانە سنوورەکەی ئەوەندە فرەوان نەبوو چالاکیە شۆڕشگێڕییەکانی بەکردار هەموو کوردستانی باشوور بگرێتەوە.

٥- هەروەها تێبینی ئەوە دەکرێ لاسەنگی هێز و تواناکان لە نێوان ڕاپەڕینە کوردیەکان و دوژمنەکانیان هۆکاری سەرەکی هەرەسهێنانی ڕاپەڕینەکان بوو، بەتایبەتی کە حکومەتی بەغدا لە لایەن هێزەکانی بەریتانیاش یارمەتی دەدرا، هەروەها هەندێ جار هاریکاری دەکرا لە لایەن ئێران و تورکیاش بۆ سەرکوتکردنی ئەو ڕاپەڕینانە.

ژێدەر و سەرچاوەکان

یەکەم: بەڵگەنامە بلاوکراوەکان

أ- بە زمانی کوردی:

١- جەمال میرزا عزیز (وەرگێڕان)، لە تاریکیەوە بۆ ڕووناکی/ بەڵگەنامەکانی شۆڕشی ١٨٨٠، چ١، سلێمانی ١٩٩٩.

٢- محەمەد حەمە باقی، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری (١٨٨٠) لە بەڵگەنامەی قاجاریدا، هەولێر ٢٠٠٠.

٣- ــــــــــــــ، میرنشینی ئەردەلان - بابان - سۆران لە بەڵگەنامەی قاجاریدا ١٧٩٩ - ١٨٤٧، هەولێر ٢٠٠٢.

٤- مەحمود مەلا عززەت، دەولەتی جمهوری کوردستان/ نامە و دۆکیومێنت، ب١، سلێمانی ٢٠٠٣.

٥- نەجاتی عەبدوڵڵا، کوردستان لە بەڵگەنامەکانی کونسولی فرەنسی لە بەغدا ساڵی ١٩١٩، ب١، سلێمانی ٢٠٠٤.

ب- بە زمانی عەرەبی:

١- د. أحمد عثمان ابوبكر، كردستان في عهد السلام، منشورات رابطة كاوا، اربيل، ٢٠٠٢.

٢- ــــــــــــــ، نصوص ثلاث رسائل للشيخ عبيدالله النهري، مجلة (شمس كردستان) ع(٦٩) نيسان ١٩٨٥.

٣- ازاد گرمیانی، لقاء تاریخي فريد مع الشيخ عبيدالله / قائد انتفاضة كردستان ١٨٨١،مجلة (ئالاى ئيسلام) ع(٢، ٣) س(٩) نوفمبر ١٩٩٥. (وهو نص مترجم للوثيقة البريطانية التالية، F.O.60/441,1880 ,10 ,Tabriz 1 ,No. 23

٤- ــــــــــــ، مصطفى باشا ياملكي في لقاء تاريخي مع سمكو، مجلة (ئـالاى ئيسلام) ع(٢) س(١) تموز ١٩٩٦. (وهو نص مترجم للوثيقة البريطانية التالية:

F.O. 371/7781, 12/12/1921.

٥- ب. هولت، مذكرة حول الشيخ محمود، ت: د. ازاد گرمیـانی، مجلـة (ئـالاى ئيسلام) ع(١) اذار ١٩٩٦.

٦- د. عبـدالفتاح علـي يحيـى البوتـاني، الحركـة القوميـة الكورديـة التحرريـة / دراسات ووثائق، دار سپيريز للنشر، دهوك ٢٠٠٤.

٧- ـــــــــــــــ، وثائق عن الحركة القومية الكردية التحررية / ملاحظـات تاريخية ودراسات اولية، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل ٢٠٠١.

٨- د. وليـد حمـدي، الكـرد وكردسـتان في الوثـائق البريطانيـة / دراسـة تاريخيـة وثائقية، لندن ١٩٩١.

جـ- به زمانی تورکی:

Osmanli Arsiv Daire Baskanligi، Musul-Kerkuk ile ilgili Arsiv Balgeleri (1525-1919)، Ankara 1993.

دووەم: یادداشت و بیرەوەریەکان:

أ- بە زمانی کوردی:

١- ئەحمەد تەقی، خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقیدا، ڕێکخستن و ئامادەکردن بۆ چاپ: جەلال تەقی، بەغدا ١٩٧٠.

٢- ئەحمەد خواجە، چیم دی،ب٣، بەغدا ١٩٧٣.

٣- جەلیلی جەلیل (وەرگێر و ئامادەکار)، بیرەوەری عەبدولرەزاق بەدرخان، وەرگێڕانی بۆ کوردی باشوور: شوکور مستەفا، هەولێر ٢٠٠٠.

٤- ڕەفیق حلمی، یادداشت / کوردستانی عیراق و شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، ب١،چ١، هەولێر ١٩٨٨.

٥- کەمال نوری مەعروف (ساغ کردنەوە)، یاداشتەکانی شێخ (لەتیف)ی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، کوردستان ١٩٩٥.

ب- بە زمانی عەرەبی:

- زنار سلۆپی، فی سبیل کردستان (مذکرات) ت: ر. علی، بیروت ١٩٨٧.

سێیەم: گۆڤار و ڕۆژنامە:

- (ڕۆژی کوردستان) ژ(٧)ی ڕێکەوتی (٣٠)ی کانونی یەکەمی ١٩٢٢، لە: جەمال خەزنەدار (کۆکردنەوە و پێشەکی)، ڕۆژی کوردستان ١٩٢٢-١٩٢٣، بەغدا ١٩٧٣.

چوارەم: نامە زانکۆییەکان:

أ- بە زمانی کوردی:

- باوەکر عوبێد صالح، کاریگەری شۆڕشی ئەیلوول لەسەر پێشخستنی ڕۆژنامەوانیی کوردی لە کوردستانی خوارووودا ١٩٦١-١٩٧٥، نامەی ماستەر، کۆلێژی ئاداب/زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر ٢٠٠٣.

ب- بە زمانی عەرەبی:

١- سعدي عثمان حسين، كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطورها السياسي ١٥١٤–١٨٥١، رسالة ماجستير، كلية الآداب/ جامعة صلاح الدين– اربيل١٩٩٥.

٢- ____________، كوردستان الجنوبية وإيالتا بغداد والموصل/ دراسة في العلاقات السياسية والادارية والاقتصادية في القرنين السابع عشر و الثامن عشر، اطروحة دكتوراه، كلية الآداب / جامعة صلاح الدين – اربيل ٢٠٠١.

٣- ميڤان عارف عبدالرحمن بادي، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان الجنوبية (العراق) ١٤ تموز ١٩٥٨ – ٨ شباط ١٩٦٣، رسالة ماجستير، كلية الآداب / جامعة صلاح الدين – اربيل ٢٠٠٢.

پێنجەم: کتێبەکان:

أ- بە زمانی کوردی:

١- بلەج شێرکۆ، کێشەی مێژینە و ئێستای کورد، و: محەمەد حەمە باقی، چ٣، ب. ش. ١٩٩١.

٢- د. جبار قادر، چەند بابەتێکی مێژووی کورد، سلێمانی ١٩٩٩.

٣- جەعفەر عەلی، ناسیونالیزم و ناسیونالیزمی کوردی، سلێمانی ٢٠٠٤.

٤- جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و: د. کارس قەفتان، بەغدا ١٩٨٧.

٥- جەلیلی جەلیل، هەندێ سیمای ژیانی کۆمەلایەتی و سیاسی و کولتووریی کورد لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، و: ئەنوەر قادرمحەمەد، ستوکهۆلم ١٩٩٣.

٦- جەمال نەبەز، بیری نەتەوەیی کوردی نەبیری ((قەومیەت))ی ڕۆژهەلاتی و نەبیری ((ناسیونالیزم))ی ڕۆژئاوایی یە، ستوکهۆلم ١٩٨٤.

٧- حسین حزنی موکریانی، مێژووی میرانی سۆران، چ٢، هەولێر ١٩٦٢.

٨- دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، و: ئەبوبکر خۆشناو، چ٢، هەولێر ٢٠٠٥.

٩- ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران، و: ئەبوبەکر خۆشناو، چ٢، سلێمانی ١٩٩٩.

١٠- ڕۆهات ئالاکۆم، خۆییبوون و شۆڕشی ئاگری، و: شوکور مستەفا، چ١، هەولێر ٢٠٠٠.

١١- ژیرارد چالیاند (سەرپەرشتی کردن)، گەلێکی پەژموردە و نیشتیمانی پەرت، و: م. گۆمەیی و أ. حەوێزی، سوید ١٩٩٨.

١٢- سالح محەمەد ئەمین، کورد و عەجەم/ مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، چ١، ب. ش، ١٩٩٢.

١٣- عەبدولقادر کوڕی ڕۆستەمی بابان، ڕەوشی کوردان/ مێژووی کوردستان، و: کەریمی حیسامی، چ١، سوید ١٩٩١.

١٤- عەزیز شەمزینی، جولانەوەی رزگاری نیشتیمانی کوردستان، و: فەرید ئەسەسەرد، چ٣، سلێمانی ١٩٩٨.

١٥- عەلائەدین سەجادی، شۆڕشەکانی کورد و کورد و کۆماری عیراق، بەغدا ١٩٥٩.

١٦- فاضل حسین، کێشەی ویلایەتی موسڵ، و: محەمەد شاکەلی، چ١، سلێمانی ١٩٩٩.

١٧- فەیسەل دەباغ، حیزبی هیوا و شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان، چ١، هەولێر ١٩٩٧.

١٨- کامەران ئەحمەد محەمەد ئەمین، کوردستان لە نێوان ململانێی نێودەوڵەتیی و ناوچەییدا/ ١٨٩٠-١٩٣٢، سلێمانی ٢٠٠٠.

١٩- د. کاوس قەفتان، چەند لێکۆڵینەوەیەك لە مێژووی بابان سۆران بۆتان، بەغدا ١٩٨٥.

٢٠- کەریمی حیسامی، پێداچوونەوە / گەشتێك بە نێو بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە کوردستانی ئێران، سوید ١٩٩٦.

٢١- كريس كۆچيرا، مێژووی کورد لە سەدەی ١٩-٢٠ دا، و: محەمەد ریانی، چ١، تاران ١٣٦٩ هەتاوی.
٢٢- کوردۆ عەلی، بزووتنەوەی کوردایەتی لە نێوان لێژەنی سەربەخۆیی و گێژەنی ئۆتۆنۆمی دا، پاساو ١٩٩٨.
٢٣- لازارییف، ئەو هۆکارانەی مەسەلەی کورد پێك دێنن، و: سعد عبدالله، (ب.ش.س).
٢٤- م.ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەولەتەکەی خوارووی کوردستان، ب١، لەندەن ١٩٩٠.
٢٥- ماهشەرەفخانم مەستوورەی کوردستانی،مێژووی ئەردەلان،و.د.حسن جاف وشکور مستەفا،چ١،بەغدا ١٩٨٩.
٢٦- محمد بهاء الدین ملا صاحب، پێشەوا قازی محەمەد و کۆماری مەهاباد، سلێمانی ١٩٧١.
٢٧- محمود ملا عزت، دیپلۆماسێتی ی بزووتنەوەی کوردایەتی، سلێمانی ١٩٧٣.
٢٨- مستەفا نەریمان، شۆڕشی برایم خانی دەلۆ، بەغدا ١٩٨٥.
٢٩- مەهدی محەمەد قادر، پێشهاتە سیاسیەکانی کوردستانی عیراق ١٩٤٥-١٩٥٨، سلێمانی ٢٠٠٥.
٣٠- نادر ئینتیسار، ئیتنۆ نەتەوایەتی کوردی، و: عەتا قەرەداغی، سلێمانی ٢٠٠٤.
٣١- نەوشیروان مستەفا ئەمین، حکومەتی کوردستان/ ڕێبەندانی ١٣٢٤- سەرماوەزی ١٣٢٥، کورد لە گەمەی سۆڤیەتیدا، چ٢، هەولێر ١٩٩٣.
٣٢- واسیلی نیکیتین، کورد و کوردستان، و: خالیدی حیسامی (هێدی)، هەولێر ١٩٩٨.

ب- به زمانی عەرەبی:

١ـ د.ابراهيم خليل احمد ود. جعفر عباس حمدي، تاريخ العراق المعاصر، الموصل ١٩٨٩.

٢- د. ابراهيم خليل احمد و عوني عبدالرحمن السبعاوي، تاريخ العالم الثالث الحديث، جامعة الموصل ١٩٨٩.

٣ـ ارنلد تي. ويلسون، بلاد ما بين النهرين بين ولائين، ت: فؤاد جميل، ج٢، ط١، بغداد ١٩٧١.

٤- د. اسماعيل شكر رسول، اربيل/ دراسة تاريخية في دورها الفكري والسياسي ١٩٣٩-١٩٥٨، ط٢، السليمانية ٢٠٠٥.

٥- افجيني بريماكوف، الشرق بعد انهيار النظام الاستعماري، ت: سامي عمارة، دار التقدم، موسكو ١٩٨٥.

٦- د. الياس فرح، تطور الفكر الماركسي/ عرض ونقد، ط٥، دار الطليعة، بيروت ١٩٧٩.

٧- برهان ابابكر ياسين، كوردستان في سياسة القوى العظمى ١٩٤١-١٩٤٧، ت: هوراس، ط١، دهوك ٢٠٠٢.

٨- بيتر ورسلي، العوالم الثلاثة/ الثقافة والتنمية العالمية، ت: صلاح الدين محمد سعد الله، مراجعة: د. صالح جواد الكاظم، ج٣، بغداد ١٩٨٧.

٩ـ پیّ رەش، بارزان و حركة الوعي القومي الكردي ١٨٢٦-١٩١٤، د. م.، ١٩٨٠.

١٠- تومابووا، لمحة عن الاكراد، ت: محمد شريف عثمان، النجف ١٩٧٣.

١١- جبار محمد جباري، تاريخ الصحافة الكردية، بغداد ١٩٧٥.

١٢- جلال الطالباني، كردستان والحركة القومية الكردية، ط٢، بيروت ١٩٧١.

١٣ـ د. جليلي جليل وآخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ت: د. عبدي حاجي، ط١، بيروت ١٩٩٢.

١٤- جمال نبعز، الامير الكردي مير محمد الرواندوزي الملقب بـ(ميري كوره)، ت: فخري سلاحشور، ستوكهولم ١٩٩٤.

١٥- جيمس بيلي فريزر، رحلة فريزر الى بغداد ١٨٣٤، ت: جعفر الخياط، ط١، بغداد ١٩٦٤.

١٦- حسين ناظم بيگ، تاريخ الامارة البابانية، ت: شكور مصطفى و محمد الملا عبدالكريم المدرس، ط١، هتولير ٢٠٠١.

١٧ــ دبليو. ار. هي، سنتان في كردستان، ت: فؤاد جميل، ج١، ط١، بغداد ١٩٧٣.

١٨- رسول حاوي الكركوكلي،دوحة الوزراء في تاريخ وقائع بغداد الزوراء،ت:موسى كاظم نورس، بيروت،د.ت.

١٩- روبرت اولسن، المسألة الكردية في العلاقات التركية – الايرانية، ت: محمد احسان، اربيل ٢٠٠١.

٢٠- سروه اسعد صابر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤ – ١٩٢٦، اربيل ٢٠٠١.

٢١- سعدي عثمان حسين،امارة بابان في النصف الاول من القرن الثامن عشر،مؤسسة موكرياني للنشر،اربيل ٢٠٠٠.

٢٢- شاكر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، بغداد ١٩٥٩.

٢٣ـ صديق الدملوجي، امارة بهدينان الكردية، ط٢، مراجعة وتقديم: د. عبدالفتاح علي يحيى، اربيل ١٩٩٩.

٢٤– صلاح هروري، إمارة بوتان في عهد الامير بدرخان ١٨٢١–١٨٤٧، دهوك ٢٠٠٠.

٢٥ـ عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ج٣، ط٧، بغداد، ١٩٨٨.

٢٦– د. عبدالرزاق مطلك الفهد، دراسات في حركات التحرر في العالم الثالث، جامعة الموصل ١٩٨٥.

٢٧– عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات الكردية في نصف قرن ١٩٠٨–١٩٥٨، ط١، بغداد ١٩٨٩.

٢٨– عبدالعزيز سليمان نوار، تاريخ العراق الحديث (من نهاية حكم داود باشا الى نهاية حكم مدحت باشا) القاهرة ١٩٦٨.

٢٩– د. عبدالفتاح علي البوتاني، بدايات الشعور القومي الكوردي في التاريخ الحديث، دهوك ٢٠٠٥.

٣٠ـ عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق، ج١، بغداد، ١٩٦٦.

٣١ـ ــــــــــــ، الضحايا الثلاث، الموصل، ١٩٥٥.

٣٢– عثمان بن سند الوائلي البصري، مطالع السعود بطيب اخبار الوالي داود/ تاريخ العراق من سنة ١١٨٨ الى سنة ١٢٤٢هـ (١٧٧٤–١٨٢٦م)، تحقيق، د. عماد عبدالسلام رؤوف وسهيلة عبدالمجيد القيسي، الموصل ١٩٩١.

٣٣– د. عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، ط٢، بيروت ١٩٨٥.

٣٤– عزيز حسن البارزاني، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق ١٩٣٩–١٩٤٥، دهوك ٢٠٠٢.

٣٥- فاخروشيف، السياسة الاستعمارية بعد الحرب العالمية الثانية، دار التقدم، موسكو (د.س).

٣٦- د.فاضل حسين و د.كاظم هاشم نعمه، التاريخ الاوروبي الحديث/ ١٨١٥-١٩٣٩، جامعة الموصل ١٩٨٢.

٣٧- كلوديوس جيمس ريج، رحلة ريج في العراق عام ١٨٢٠، ت: بهاءالدين نوري، ج١، بغداد ١٩٥١.

٣٨- د.كمال مظهر احمد، انتفاضة ١٩٢٥ في كردستان تركيا/ دراسة تحليلية، بيروت ٢٠٠١.

٣٩- ــــــــــــ، دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر، بغداد ١٩٨٥.

٤٠ ــــــــــــ، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، بغداد، ١٩٨٧.

٤١- ــــــــــــ، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ت: محمد الملا عبدالكريم، ط٢، بغداد، ١٩٨٤.

٤٢- ل.ن. كوتلوف، ثورة العشرين الوطنية التحررية في العراق، ت: د. عبدالواحد كرم، بغداد، ١٩٧١.

٤٣- لوسيان رامبو، الكرد والحق، ت: عزيز عبدالاحد نباتي، اربيل ١٩٩٨.

٤٤- م.س. لازاريف، المسالة الكردية ١٩١٧-١٩٢٣، ت: د. عبدي حاجي، ط١، بيروت، ١٩٩١.

٤٥- ماليسانژ، بدرخانيو جزيرة بوتان، ت: شكور مصطفى، هەولێر ١٩٩٨.

٤٦- مجموعة مؤلفين، الوحدة الوطنية ومشكلة الاقليات في العالم الثالث، الموصل ١٩٨٩. البحث المعنون (صراع الاستيعاب والانفصال/ دراسة في تجربة حزب العمال الكردستاني في تركيا) من تأليف: رعد عبدالجليل مصطفى الخليل.

٤٧- محمد المحبي،خلاصة الاثر في اعيان القرن الحادي عشر،ج٢،بيروت،د.ت.

٤٨- محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، ت: محمد علي عوني، ط٢، بغداد ١٩٦١.

٤٩ـ محمود الدرة، القضية الكردية، ط٢، بيروت، ١٩٦٦.

٥٠ـ مس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب، ت: جعفر الخياط، ط٢، بغداد، ١٩٧١.

٥١ـ مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، انتفاضة بارزان الاولى، كردستان، ١٩٨٦.

٥٢- ________، البارزاني والحركة التحررية الكردية، ثورة بارزان ١٩٤٣-١٩٤٥، كوردستان ١٩٨٦.

٥٣- معروف جياووك، مأساة بارزان المظلومة، ط٢، اربيل ٢٠٠١.

٥٤- ميجرسون، رحلة متنكر الى بلاد مابين النهرين وكردستان، ت: فؤاد جميل، ج٢، ط١، بغداد ١٩٧١.

٥٥- مينورسكي، الاكراد/ ملاحظات وانطباعات، ت: معروف خزندار، بغداد ١٩٦٨.

٥٦- ميهالي شيماي، البلدان النامية والاقتصاد العالمي، ت: د.غانم حمدون، ط١، بيروت ١٩٨٠.

٥٧- ن. أ. خالفين، الصراع على كردستان، ت: د.احمد عثمان ابوبكر، بغداد ١٩٦٩.

٥٨– هوزان سليمان الدوسكي، جمهورية كوردستان/ دراسة تحليلية سياسية، دهوك ٢٠٠٥.

٥٩– هوگر طاهر توفيق، دور الصحافة الكوردية في تطوير الوعي القومي الكوردي ١٨٩٨–١٩١٨، دهوك ٢٠٠٤.

٦٠– وليم ايگلتن الابن، جمهورية مهاباد/ جمهورية ١٩٤٦ الكردية، ت: جرجيس فتح الله، ط٢، اربيل ١٩٩٩.

٦١ـ د. يوسف عزالدين، تطور الفكر الحديث.

ج . به زمانی فارسی :

١– اسكندر بيك منشي،تاريخ عالم آراي عباسي،تصحيح:ميرزا محمود تاجركتابفروشي، تبريز ١٣١٤هـ.

٢ـ حسين مدني، كردستان / بررسي وتحليل نهضت هاي آزاديبخش ملي در كردستان، (ب.ش.)، ١٣٥٧ شمسي.

د– بەزمانی ئینگلیزی:

Longrigg, S.H., Iraq 1900 to 1950 .

شەشەم: ووتار و توێژینەوەکان:

أ– بە زمانی کوردی:

١– د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، چەند موحازەرەیەك کە پێشکەشی قوتابیانی ماستەری مێژووی نوێ کراوە لە کۆلێژی ئادابی زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر لە ساڵی خوێندنی ١٩٩٣-١٩٩٤.

٢- د. دلێر ئیسماعیل حەقی شاوەیس، نەتەوە و نەتەوایەتی/ هۆکارەکانی لاوازی هۆشیاری نەتەوایەتی لای کورد و دروست نەبوونی قەوارەیەکی سیاسی، گۆڤاری زانکۆ بۆ زانستە مرۆڤایەتیەکان، ژ(٧)، س(٣)، هەولێر ١٩٩٩.

٣- د. سەعدی عوسمان، ڕاپەڕینەکانی کوردستانی باشوور ١٩١٤-١٩٤٥/ توێژینەوەیەکی هەڵسەنگێنەرانەی هۆکارەکان و ئامانجەکان، گۆڤاری (زانکۆ) ژ(٢٥) حوزەیرانی ٢٠٠٥. (ئەم توێژینەوەیە باسی دووەمی ئەم کتێبەی بەردەستە)

٤- د. عبدالفتاح عەلی بوتانی، بزاڤی شێخ عەبدولسەلامی بارزانی، گۆڤاری (سەنتەری برایەتی)، ژ(٩)، کانونی یەکەمی ١٩٩٨.

٥- مەسعود محەمەد، ڕەمزی نافع/ قوربانیە زلەکەی هەولێر، گۆڤاری (کاروان)، ژ(٣٣)، حوزەیرانی ١٩٨٥.

٦- لاهووتی، کوردستان و کورد، و: د.جبار قادر، گۆڤاری (هەزارمێرد)، ژ(٣)، س(١) ئازار ١٩٩٨.

ب- بە زمانی عەرەبی:

١ـ ادگار اوبلانس، الثورة الكردية، ت: فيصل دباغ، جريدة (خەبات) ع (٧٨٢).

٢- سعدي عثمان حسين، الحركة التحررية الوطنية في كوردستان الشرقية ١٩٠٠-١٩٣٩، ق١، مجلة (گولان العربي)، ع(٢٦)، س(٣)، ٢٥ تموز ١٩٩٨.

٣- فاسيل نيكيتين، العائلة البارزانية، ت: د.كاوس قفطان، مجلة (شمس كردستان)، ع(٥)، س(٢)، بغداد آب ١٩٧٢.

Abstract

The Kurdish Liberation Movement / Appearance، Stages and an example

(First research)

The Kurdish Liberation Movement

An Analytical study about its Appearance and stages

This research attempts to study the Kurdish liberation movement and closely examine the dimensions and aspects of the struggle of the Kurdish nation for the cause of its national objectives throughout it new and temporary history. This study pursues finding roots of this movement and determining its stages according to characteristics of this movement through the historical period that it passed. The research proved that the Kurdish liberation movement started in the first half of the 19th century due to the fact that the national motive was an effective factor in breaking out uprisings of that period. Besides، the intentional and practical results that resulted from those uprising were in the end to put an end to the Ottoman and Qajari rule and replace Kurdish local entities with national entities that are independent or at the lowest estimate semi-independent.

The research also arrived at a conclusion that the Kurdish liberation movement passed by three stages since its beginning till the recent years. The stages are as follows:

First stage: This stage begins in the beginnings of the 19th century and continues till the end of the eighth decade of the same century. The most important characteristics of that stage are that the Kurdish movement and uprisings were under the leadership of princes and their predecessors like Muhammad Pasha Sorani and Badrkhan Pasha Botani. These movements and uprisings were marked by lacking clear and accurate programs .

Second stage: This includes the period between the uprising of the year 1880 until the thirties of the 20th century. The most important characteristics are that the leadership of the movement transferred to religious figures like Sheikh Obeidulla Nahri and Sheikh Mahmood Hafeed، and tribal leaders like Simko Shikak. The slogan of independence and unification of great Kurdistan in this stage was raised publicly and clearly .

Third stage: It extends from thirties of the 20th century to the recent years. The most important characteristics are the joining of national elements to political parties and organizations which took the reins of leadership from conventional leaders. Thus، the stage carried the impression of organizational-Political struggle. In this stage the demand for independence and formation of great Kurdistan for the slogan of autonomy was given up.

(Second research)

Southern Kurdistan Uprisings / 1914 – 1945 AD

An Evaluating Study of Their factors and Objectives

The present study deals with the factors and objectives of the Kurdistan uprisings which took place in Southern Kurdistan between the beginning of World War I and the end of World War II. That was a period rich with Kurdish armed uprisings and movements due to the political circumstances which were imposed on them at the beginning of that period. By those circumstances، we mean failing the Kurdish national ambitions، and connecting the Southern Kurdistan destiny with that of the newly establish state of Iraq then.

The paper has included that the revival or resurrection of national feeling، and refusing of a foreign occupation were behind most of those uprisings، but the religious factors has additional to those، especially in the case of the ordinary lands (the laymen) who were the fuce of those uprisings، specifically those which were against the British

occupation، or mandate. This is in addition to the false policies adopted by the occupying peroties of Kurdistan، and the false acting of them officials. As regards the objectives of those uprisings، we can say that some of them lacked clear and declared goals this is in spite of its resistance to the foreign occupation. (like, the local uprisings which took place between 1919 and 1920). Wherever most of the other uprisings had clear slogans and objectives (especially those led by Sheikh Mahmood) which were represented in independence and establishing a Kurdish political entity under the supervision of Britain. However، one can notice that those national goals began fading or decreasing since the late thirties and early forties. Granting the national rights within the state of Iraq has began a national goal instead of independence. That is very clear in Barzan revolution 1943-1945.

Dr. Saadi Osman

The Kurdish Liberation Movement